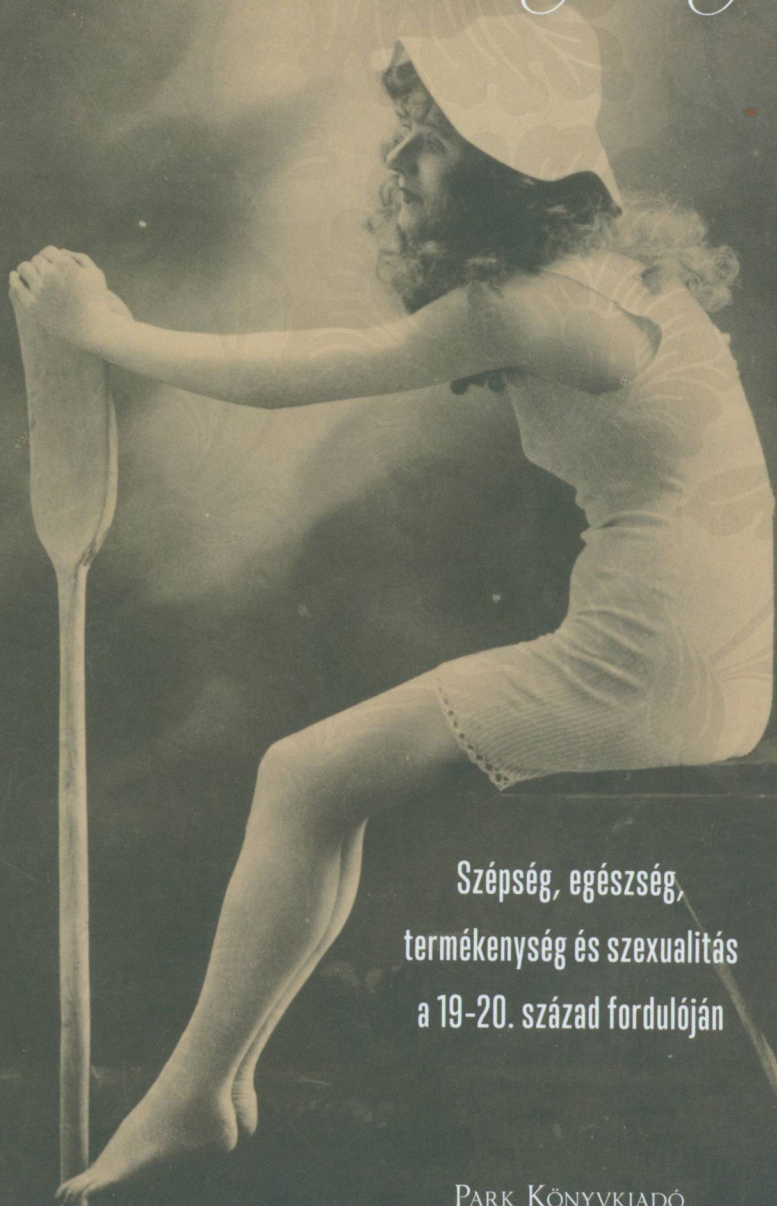

SZÉCSI NOÉMI

*Lányok és asszonyok
aranykönyve*

Szépség, egészség,
termékenység és szexualitás
a 19-20. század fordulóján

PARK KÖNYVKIADÓ

X 364.231

SZÉCSI NOÉMI
Lányok és asszonyok
aranykönyve

*Szépség, egészség, termékenység és szexualitás
a 19–20. század fordulóján*

PARK KÖNYVKIADÓ

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001448638

Második kiadás

© Szécsi Noémi, 2019

© Park Kiadó, Budapest, 2019

Minden jog fenntartva

Szerzőfotó © Dobos Tamás

X 364231

Előszó

Hugonnai Vilma (1847–1922), az első magyar orvosnő úgy vélte, hogy az, aki legyőzi a testét, a szellemét is uralni tudja. Legfőképpen egy nőre igaz ez, aki sokkal inkább testének kiszolgáltatva él, mint egy férfi.

Az ő élete egészen huszonöt éves koráig úgy telt, ahogyan a legtöbb vele egykorú, hasonló társadalmi osztályba tartozó nőé. Leszámítva azt a körülményt, hogy a grófi családba ötödik gyermekként született Vilma Jozefa Laura Ilka és testvérei csak távolról érintkezhetek tüdőbajtól szenvedő édesanyjukkal. Nem tudni, hogyan hatott a gyermekévekből betegség miatt hiányzó anya Vilma-ra – befolyásolta-e későbbi pályaválasztását? –, mert különféle életrajzaiban erről nem beszél. De a gyógyítás iránti vágy már fiatal feleségként megmutatkozott nála, miután a pesti leánynevelő intézeti évek után, tizennyolc évesen házasságot kötött Szilassy Györggyel, és kiköltözött vele a „pusztára”, a birtok Pánd településtől távolabb eső udvarházába. „Mint földbirtokos neje gyakran ellátogatott a cselédházakba, valamint parasztházakba és ha beteget

talált, részesítette az első segélyben, úgy ahogy tudta, míg megérkezett az orvos¹ – írja magáról harmadik személyben. Később azoknak az orvosoknak a könyveit is megemlíti, amelyekből autodidaktaként elsajátította a házi gyógyítás praktikáit – ő ugyanis kortársaitól eltérően nem regényeket szeretett olvasgatni, hanem természettudományos és orvosi könyveket. Ebben a formában a gyógyítás még belefért a „doktorkodó” főrangú asszonyok több évszázados hagyományába.

Az anyakönyvek tanúsága szerint Szilassy Györgyné két fiút szült, akik közül csak az egyik, az 1866-ban született György maradt életben. A másik, elhunyt gyermekről ezt írja egyik életrajzában: „[a] rendes időben megszületett második fiaskám áldozatul esett élete harmadik hetében a nagyhimlő tünetei mellett”.² Ugyanis a terhessége előrehaladott szakaszában járó Vilma a himlő miatt ágynak esett apósát ápolta, amikor az 1868-ban született, Béla Kálmánnak keresztelt gyermek elkapta a betegséget.³

Az ifjabb György kisgyermekként anyja mellett nevelkedett, de hatéves korában el kellett egymástól szakadniuk, amikor Hugonnai Vilma 1872-ben maga mögött hagyta a házasságot és a szellemi kihívások nélküli gazdasszonykodást. Ebbe addigra olyannyira belebetegedett, hogy a búskomor asszonyt férje már egy budapesti orvoshoz is felvitte. Aztán elengedte, amikor Vilma kimondta, hogy legnagyobb vágya orvosegyetemre járni, miként azok a svájci egyetemen tanuló nők, akikről az újságban olvasott.

Az orvosi diploma hét esztendeig tartó megszerzése heroikus áldozatokat követelt. Vilma lemondott az anya- és feleség szerepről, mintegy felfüggesztette érzelmi életének ezen funkcióit. Indulása előtt rövidre vágatta a haját, hogy ne kelljen vele vesződnie. Szentek és szerzetesek vállalásaira emlékeztet az is, ahogyan táplálkozását

¹ Hugonnai Vilma önéletrajzi vázlata Gulyás Pálnak. SOM Levéltár.

² Uo.

³ György 1866. november 7-én született, Béla Kálmán keresztelését pedig 1868. február 6-án jegyezték be Pándon, Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun vármegyében.

átalakította orvosi tanulmányai alatt. Anyagi lehetőségei korlátozottak, amikor a svájci egyetemvárosba, Zürichbe kerül, hiszen abban az időben, amikor egy nő számára az ékszerek képezték a bármikor tőkésíthető magánvagyonot, ő „ékszereit és ezüstje legnagyobb részét” szándékozott felélni a képzés ideje alatt. Részben a takarékos beosztás lehetősége ragadhatja meg a képzeletét Metta Welmer vegetarianizmust méltató cikkében a *Zürcher Freitags-Zeitung* 1872. december 22-i számában, részben pedig az emberi test működése iránt érdeklődő orvostanhallgatóként kíváncsi arra is, mennyire adhat igazat az ember az állításoknak: tényleg elsatnyul testileg-lelkileg az ember húsevés nélkül, vagy ellenkezőleg, ez az egészség és a hosszú élet záloga?

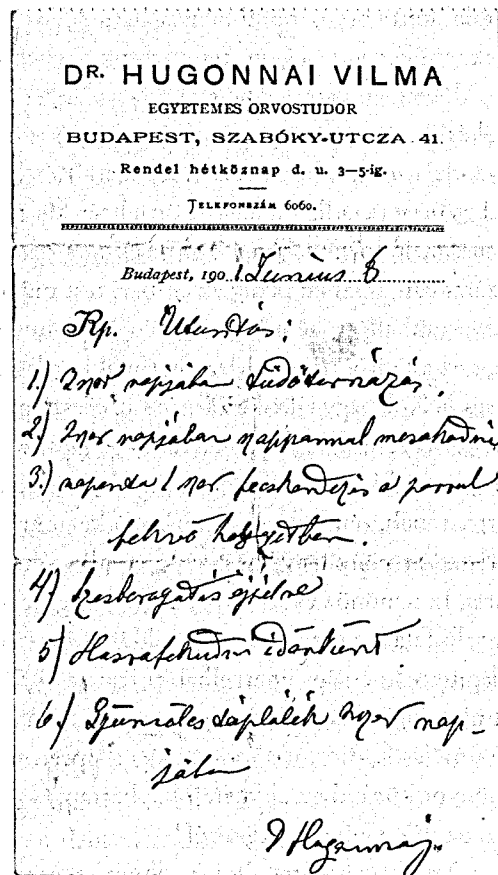
„December 22-étől január végéig csak a húsevést mellőztem, de a zürichi szokások szerint vajjal elkészített növényes ételekből ettem, nehezemre esett, szobámba kértem almát és kenyeret, így étkeztem március végéig. 1873. április 1-én más lakásra mentem, öreg L. úrnőhöz és itt képződött a még nekem is nehéznek bizonyuló feladat szerencsés megoldása. A gyümölcs és kenyér nem elégítette ki étvágyamat, elhatároztam a kizárólagos gyümölcssevést. Június 12-étől augusztus 30-ig, vagyis 80 napig semmi mást, mint gyümölcsöt, diót, narancsot, fügét, epret, málnát ettem, mi gyümölcsöt Zürichben akkortájt kaphattam⁴ – meséli orvostanhallgatóhoz illő „emberkísérletéről”.

„Lesóványodtam, éhes is voltam sokszor, de azért rendesen látogattam az előadásokat, korán keltem, jártam az uszodába, sokat csónakáztam egymagamban, ezen idő alatt tettem egy 5 napig tartó alpesi túrát többedmagammal.”⁵ Az az életmód, amit itt Hugonnai Vilma leír, még egyáltalán nem jellemző egy fiatal magyar nőre az 1870-es években. Sőt Európa más országaiban is legfeljebb egyes nagyobb városokban jelennek meg az „első fecskék”, akik előrevezetik mindazt, amit majd a századforduló emancipált nője, ha nem

⁴ Dr. Hugonnai Vilma: *A gyümölcs mint tápszer és orvosság*. (Előadás vázlata, datálás nélkül.) SOM Levéltár.

⁵ I. m.

Hugonnai Vilma a Fővámtéről költözött családjával a még új Tisztviselőtelepre, és a Szabóky (ma Bíró Lajos) utca 41. szám alatt nyitotta meg magánrendelését fizető és ingyenesen kezelt betegek előtt, orvosi diplomája honosítása után.

is akadálytalanul, de megtehet: nem befűzve ül a „babaházban”, hanem képezi magát, céljai vannak, szabad idejében megmozgatja a testét, és minden korlátozás nélkül jön-megy a világban. „Szóval testileg-lelkileg kifogástalanul éreztem magamat, kötelességeimnek nehézség nélkül megfelelttem. Ennek alapján merem kimondani, hogy a civilizált ember hajsza munkája mellett jól megélhet kenyérrel és gyümölcseivel”⁶ – összegzi Hugonnai a tapasztalatait.

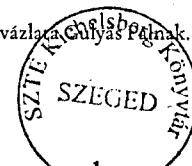
⁶ I. m.

A legnagyobb újdonság ebben az, hogy a nőnek házon kívül is akadátnak kötelességei. Kötelességei ugyanis eddig is voltak, de azok főképpen családon belüli életére korlátozódtak és női szerepeihez és testéhez kötődtek, ahogyan Hugonnai Vilma esetében is: volt már eladó lány, fiatal feleség és anya. Ő maga is érezte, hogy a diéta betartásában megnyilvánuló, teste feletti önfegyelem jelképezi mindazt az elszántságot, ami egy magyar nő által mindaddig nem gyakorolt szakma elsajátításához kell: „aki valami rendkívülit akar elérni, az elsősorban tanulja meg gyomrát meguralni! Az emberi gyomor a legnagyobb despota, aki meg tudja uralni gyomrát, az ne féljen semmi nehézségtől, az el fogja érni azt, amit elérni sikerült már másnak, eléri azt, amit célul tűzött ki.”

El is érte a kitűzött célt. Igaz, kezdetben hivatalosan nem praktizálhatott, legalábbis orvosként nem, hiszen 1879-ben Zürichben megszerzett orvosi diplomáját nem honosították Magyarországon. A bábatanfolyamot is elvégezve kénytelen-kelletlen bábaként tevékenykedett, noha nem tagadta, emiatt sokat bántódott. Nem is önmagában a bábáságot tartotta degradálónak, hanem az elvégzett munka ellenére tartotta a helyzetet megalázónak.

Amikor először kihívták szüléshez, nagy kedvvel látta el feladatát. Ekkor már Budapesten élt férjével, csak 1884-ben váltak el. „Nem a közöttünk lévő 20 év korkülönbség, hanem a testi-lelki igények különbsége okozta házasságunk diszharmóniáját”⁷ – írta szokatlan nyíltsággal önéletrajzában egy olyan korban, amikor a válásnak nem nagyon létezett elfogadható indoka, és a házasságok igényeinek eltérése különösen „frivol” oknak hathatott. Amikor Hugonnai Vilma néhány év múlva újrَاهázasodott, olyan férfit választott, akivel minden bizonnyal szellemi érdeklődésük is közös volt: Wartha Vince özvegy kémikus és egyetemi tanár ugyanúgy hivatásszerűen érdeklődött a természettudományok iránt, mint az egyelőre még csak szülésznőként gyógyító orvosnő. Wartha

⁷ Hugonnai Vilma önéletrajzi vázlatának. SOM Levéltár.

mindazonáltal házasságkötésük után arra kérte, hogy ne járjon el éjszakánként az öt felzörgető betegekhez – többnyire szülésekhez hívták –, hiszen az egy mégoly felvilágosult középosztálybeli férfinak is sok lett volna, ha az 1880-as években a felesége a munkája miatt áldozta volna fel az otthon nyugalma. Így Hugonnai 1887-től kilépett a gyakorló szülésznők sorából, és csupán barátokat és ismerősöket kezelt díjtalanul.

Hugonnai Vilma 1888. július 28-án, negyvenegy évesen adott életet kislányának, aki édesanyja után a Vilma nevet kapta. A második házasságukban élő,⁸ negyvenes éveikben járó szülők szeme fénye lett a későn érkezett gyermek. Jóllehet akkoriban sem volt példátlan, ha egy nő a negyvenes évei elején szült, de rendszerint akkor már a sokadik és utolsó gyermek volt soron. Ahogyan Hugonnai Vilma számára is, aki Zürichből hazatérve itt hagyott kislfia helyett egy nagy fiút talált, akinek az életét már az iskola töltötte ki, nem az anyja. Ilyen élethelyzetben nyilván erős szorongások és ambíciók élhettek Hugonnai Vilmában, amikor húsz évvel később ismét a karjaiban tarthatott egy csecsemőt. Ezúttal ráadásul már orvos is volt, amellet hogy anya. Későbbi megnyilatkozásaiból is látszik, hogy határozott elvei voltak a szoptatásról, tisztálkodásról, táplálkozásról és az egészségmegőrzés más formáiról, és feltette magában, hogy boldog és egészséges gyermeket nevel a kis Vilmából. Tizenhárom hónapig szoptatta, és későbbi betegségeiben a maga számára bevált gyümölcskúrával gyógyította.

Nem tudni, számított-e arra, hogy közel ötvenévesen mégis elérí, amiért egész életében küzdött, hiszen midőn 1896 októberében a magyar nők számára is megnyílt az egyetemi oktatás, ő is visszaült az iskolapadba: a közoktatásügyi miniszternek írott, bizonyítványaiával kísért kérvényére ugyanis azt a választ kapta, hogy az összes szigorlat letétele után végre honosítják zürichi diplomáját.

⁸ Wartha Vince első feleségét Hugonnai Vilma kezelte súlyos betegségében; így ismerkedtek meg. Nagy Lenke: *Nyitva az utat*, 84.

Hugonnai Vilma 1888-ban, 41 évesen szülte a kis Vilmaként emlegetett lányát, fia, György után második életben maradt gyermekét. Vilmán minden, orvsként fontosnak tartott módszert alkalmazott a hosszú szoptatástól a gyógyító vegetáriánus kózig.

A következő év június 2-án már orvosi rendelőt nyitott tisztviselőtelepi otthonában: „Dr. Wartha Vinczéné sz. Hugonnay Vilma grófnő (X. ker. Szabóky-u. 41.) bemutatta oklevelét és megnyitotta praxisát a betegek előtt.”

Így hát amikor dr. Hugonnai Vilma első betegeit fogadta diplomás orvsként, saját női létét és szakmai múltját illetően is gazdag tapasztalat állt mögötte. Már szülésznőként is legfőképpen női betegekkel foglalkozott, és induló magánrendelésén is elsősorban nőket fogadott, csak jóval kisebb arányban férfiakat és gyerekeket. Bár általános háziiorvosi praxist folytatott, és nem szakosodott nőgyógyászatra, esetei zöme a hozzá forduló nők testi – olykor lelki – problémáit öleli fel.

⁹ Budapest fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvei, 1897/14. Az 1897. június 2-i rendes közgyűlés jegyzőkönyve.

Jelen könyv gerincét – számos egyéb forrás mellett – a dr. Hugonnai Vilma hagyatékában fellelhető századfordulós rendelési naplók képezik. Ezek a különleges, ilyen terjedelemben mindeddig publikálatlan feljegyzések, kiegészítve több száz korabeli levélből, naplóból, visszaemlékezésből vett idézettel, orvosi és ismeretterjesztő forrásokkal, valamint irodalmi művekkel azt mutatják meg, hogyan tekintettek a nők testére és hogyan érezték magukat ők a saját bőrükben egy olyan korban, amikor a nők társadalmi szerepének változása és a modern testtudatosság kialakulása jelentős változásokon ment keresztül.

Az első magyar orvosnő esetei színes és szinte teljes képet adnak a 19. és 20. század fordulójának (nő)társadalmáról. Noha elsősorban fővárosi betegek fordulnak hozzá, olykor még vidéki páciensei is akadnak – bár úgy tűnik, főképpen azok utaztak ilyen sokat miatta, akik kényes és bizalmas panaszukkal nem szívesen fordultak volna az ismerős helyi doktorhoz, vagy kifejezetten női orvost akartak felkeresni. Érkezett betege Lippáról vagy éppen Zágrárból, átutazó külföldiek is akadtak, de a szomszédos utcákból is felkeresték a tisztviselőtelepi lakók vagy azok alkalmazottai – dadák, cselédek, komornák. Jártak hozzá saját rokonai és a panaszai miatt Pest megyei településekről a fővárosba utazó asszonyok. A gyermekágyas bárónőtól a nőgyógyászati betegségtől szenvedő szakácnőig minden társadalmi osztályból kerültek ki páciensei, s míg az előbbiektől elfogadott tiszteletdíjat, az utóbbiaktól rendszerint nem kért pénzt. A gyógymódokat is a beteg pénztárcájához szabta: a legalább középosztálybelieket elküldte fürdőkúrára, a szegényebbeknek inkább olcsóbb patikaszereket írt fel. A beteg foglalkozása rovatban a nők társadalmi hovatartozása legtöbbször a férj foglalkozása alapján azonosítható: csarnokszolga neje, házmester neje, villamosellenőr neje, gyári felügyelő neje, napszámos neje, kocsis

neje, asztalos neje, mérnök neje, bíró neje, katonatiszt neje, és így tovább. De ha kisebb arányban is, a női betegek között idővel egyre több önálló kenyérkereső nőt találunk: szakácsnét, szobalányt, cselédlányt, gyerek lányt, bankhivatalnoknőt, varrónőt, tanítónőt, sőt az akkoriban még ritkaságnak számító női lapszerkesztőt és újságírónőt, vagy az első magyar nőt, aki megfelelő képesítést szerezve építkezéseket vezetett.

A 19. század során az emancipáció ellenzői folyton a nők testére hivatkoztak: fizikai gyengeségükre, kisebb testi erejükre vagy a nők által havonta elszenvedett menstruációra, amikor amellet kardoskodtak, hogy nem engedhetik a havonta lebetegedő női nemet a (felsőbb) oktatásba vagy a munka világába. A 19. század utolsó harmadában, mikor ez már valós lehetőségként felmerülhetett, sokan azért tartották lehetetlenségnek az orvosnők megjelenését, mivel azoknak vizsgálat közben (idegen) férfiak fedetlen testrészeit kellene meglátniuk, ezáltal szemérmességük sérülne. A nők tanulását vagy munkába állását ellenzők számára nehéz volt elképzelni, hogy egy orvosnő ugyanúgy szakmai szemmel venné szemügyre a testet, ahogyan azt a férfi orvostól is elvárták, akár férfit, akár nőt vizsgált. Tanulságos ebből a szempontból a *Borsszem Jankó*ban, a nőemancipáción, majd később a feminizmuson mindig szívesen gúnyolódó korabeli vicclapban megjelent karikatúra: ezen a képzeletbeli orvosnő pironkodva fordul el a meztelen lábszárát mutogató férfi betegről. Már abból kiindulva sem feltételezhettek szakmai tárgyilagosságot, hiszen a zavart orvosnőt ábrázoló karikatúra mellett a postáskisasszonyé látható, aki azért nem lehetne nő, mert a nők kíváncsiságukban kinyitnának minden levelet...

Akadtak persze, akik nemtől függetlenül idegenkedtek az orvos pillantásától, és nem szívesen bontották volna meg ruhájukat, hogy mellkasukat meghallgassa vagy nőgyógyászati vizsgálatot végezzen rajtuk bárki. Hugonnai Vilmánál is jártak szegénylősnőbetegek vagy olyanok, akik túl piszkosnak tartották magukat ahhoz, hogy levetkőzzenek. Mai szemmel és a korabeli higiéniai

Két karikatúra dolgozó nőkről 1871-ből, abból az időből, amikor Hugonnai Vilma még csupán álmodozott az orvosi egyetemről: az egyik gyógyíthatatlan kíváncsiságában minden levelet kibontó postáskisasszonyt, a másikon zavartan pilló orvosnőt ábrázolnak.

normák ismeretében bizonyára azok is lehettek, hiszen a 20. században magától értetődővé vált tisztálkodási szokások még csak kialakulóban voltak, némelyikhez a feltételek sem voltak adottak: a századvégén a lakásokhoz még a városokban sem tartoztak feltétlenül fürdőszobák, körülményesen lehetett mosdó- vagy fürdővizet melegíteni, és a mosás sem volt egyszerű, egész napos hercehurcát igényelt mosónő bevonásával, a háztartás rendjének felborításával.¹⁰ Tisztának, ápoltnak és egészségesnek lenni nagy odafigyelést és megfelelő körülményeket igényelt, amit nem mindenki engedhetett meg magának.

Példának okáért a cseléd, a munkásnő vagy a prostituált teste minden értelemben szennyesnek számított. A felsőbb osztályok szemében az alsóbb osztályok nőtagjainak teste hordozta a bűnt, és a társadalom állapotát szívükön viselő jótét lelkek meg voltak győződve arról, hogy a cselédek és a bordélybeli kőhölgyek helyes

útra terelésével (vagy visszaszorításával) minden rossztól megmenthető a világ. A korszak két mitikus – és halálos – betegsége közül az egyik, a szifilisz nemi úton terjedt, így zavart hallgatás övezte. A másikat, a tüdőbajt, irodalmi múltjának köszönhetően és mert lassú sorvadással járt, romantizálták. Ám különböző pedigirjük ellenére abban megegyeztek, hogy a fertőzést tekintve társadalmi osztályra nem voltak tekintettel. Bár a rohamléptekben fejlődő orvostudomány nem volt teljesen tehetetlen, maradéktalanul egyik betegséget sem tudták gyógyítani.

A korabeli orvosi források gyakran emlegetik az ún. intelligens beteget, aki egyben az eszményi páciens: testét illetően rendelkezik azzal a tudatossággal, hogy észlelje a normálistól eltérő jeleket, melyekkel nem „kúruzlóhoz”, hanem orvoshoz fordul, akiben megbízik, és elfogadja az általa ajánlott gyógymódot. Legyen ez az akkoriban még inkább életveszélyesnek, mint életmentőnek tartott műtét vagy olyan gyógyszerek, amelyek a hatóanyag mellett súlyos mellékhatásokat vagy függőséget okoztak. Minden más testi panaszt a fürdő gyógyított, a vérszegénységtől a meddőségig. Még a költséges magánkórházakként funkcionáló szanatóriumok is elsősorban vízkúrával kecsegtették klienseiket, noha helyiségeiket már a modern orvoslás eszközeivel is felszerelték.

A tisztaságból következik az egészség, s aki egészséges, az szép is – ezt a gondolatmenetet látjuk visszaköszönni a kisebb és nagyobb középosztálybeli és úri lányokhoz intézett leckékben. Ha pedig arra lennének kíváncsiak, mikor jött rá egy, a 19. század végén élő kisleány arra, hogy különbözik öccsétől, bátyjától vagy fiú játszótársától, akkor az bizonyára az a pillanat lehetett, amikor ráébredt, hogy amit tőle elvárnak, az nem az erő, az ész és az önfegyelem, hanem a szépség, a gondoskodás és a lágyság. A középosztálytól felfelé a lánynevelés alapja, hogy milyen feladatokat kell a formálódó nőnek majdan ellátnia, ha háziasszony, feleség és anya lesz. Ugyanakkor a fiatalsága és külseje képezte azt a tőkét, amit a házassági piacon kellett megforgatnia, és erre alapozva kellett

¹⁰ L. Czingel Szilvia: Higiénia és tisztálkodás a századelőn Budapesten. In: *Tiszta sorok*.

megteremtenie az egész életére szóló gazdasági-társadalmi helyzetét. Míg a férj személye a nő anyagi biztonságának záloga, addig az egészsége a háztartás vezetésének és a gyerekvállalásnak az alapja volt. Az a nő, akinek rossz egészségi állapotáról elterjedt a hír, férjhez adhatatlan lett, hiszen megkérdőjeleződött az alkalmassága az alapvető női funkciók betöltésére.

A terhességet még titokzatosság övezte: amíg a gyermek meg nem mozdult, nem lehetett biztosan megállapítani, sőt már a fogamzóképeség idejének kiszámíthatóságát illetően is akadtak bizonytalanságok. Ugyanakkor a meglévő gyér információ, valamint a kezdetleges eszközök segítségével egyre nagyobb igény mutatkozott a fogamzásgátlásra, a nem kívánt, törvénytelen terhesség megelőzésére, megszakítására vagy akár a családtervezésre. Tiltott műtétek uralják a bűnügyi rovatokat, ezek keltik rossz hírét a képzetlennek és pénzéhesnek beállított bábáknak, akik vidéken csak lassacskán, de városi környezetben egyre tempósabban vesztének pozícióikból a szülészorvosokkal szemben. A várandósnak az ismerőseitől és hozzátartozóitól hallott hiedelmek és az újságokban, tanácsadó könyvekben közreadott tudományos tények között kellett navigálnia. A nők egyre jobban bíztak az orvosokban, bár többnyire még mindig bábával, saját otthonukban szültek, és csak kivételes esetben mentek kórházba.

A 19. századi nő még nem sporttal és fogyókúrával, hanem elsősorban fűzővel formálta a testét. Akármilyen észszerűtlennek és egészségtelennek tartják az orvosok és más „fűzőkritikusok”, a századfordulón a divatos nők továbbra is ragaszkodtak ehhez a sziluettformáló eszközhöz. Eközben azonban már megjelentek azok is, akik a szoros fűzést elhagyva reformruhát öltöttek vagy egyenesen nadrágot húztak, hogy sportolhassanak. Ez az időszak a fogyasztói társadalom hajnala, termékek és szolgáltatások sokasága jön létre a test ápolására és/vagy megváltoztatására, amelyeket reklámokban hirdetnek. Női lapok szülköljék a divatot, amihez minden megvásárolható. Az áruházban beszerezhető készruhák és a

patikákban kapható kozmetikumok mellett a testkép is uniformizálódik. A szépségipar fejlődése annyiban is kihat a női test prezentálására, hogy a szépségápolási szerek – hajfestékek, arckrémek, púderek – elterjedésével a negyven év feletti nők nem feltétlenül válnak matrónákká – noha a nők öregedését még mindig sokkal több előítélet övezi, mint a férfiakét. Továbbra is szigorú szabályok vonatkoznak a szépségüket és termékenységüket veszített nőkre, az ő „feladatuk”, hogy láthatatlanná váljanak a társadalom számára, miután a rájuk kiszabott női szerepüket már betöltötték – de egyre többen vannak a normákat elutasító szabályszegők.

A múlt századfordulón megindult változások alapozták meg azt a nőképet, amely aztán a 20. század során kialakult és napjainkra uralkodó lett: a tanuló, dolgozó, a családon kívül is mozgástérrel rendelkező nőt, akit már egyre kevésbé csupán csak a külseje és termékenysége határoz meg a társadalom szemében. Ez a könyv kamaszkortól idősorig mutatja be a test meghatározó szerepét a női sorsban az 1800-as évek végétől az 1900-as évek első évtizedéig – mindazt, ami változatlan maradt, ugyanakkor a meginduló szemléletbeli változások csírait is. A tisztálkodási szokásokra teste ciklikus működése miatt szigorúan okított fiatal lánytól egészen a termékenységet veszítő, ezért láthatatlanná váló idősödő nőig valós és fiktív történetek illusztrálják a női életkort a múlt századfordulóról.

7

Lányok teste

Leckék Zsófikának

A test és a környezet higiénája

„Odavezetett a mosdóhoz és szó nélkül beledugta a fejemet a vízbe. Mikor egyszer benn voltam, vígan ment a többi s a finom, illatos szappan könnyű fehér habokban lepte el nyakamat, karomat. Sor került a fogkefére, hajtűkre s végül a csinos ruhára és kötényre is” – írja a *Zsófica naplója* című regény címszereplője, a pusztán nevelkedett ifjú Zsófica, kinek átnevelésére budapesti úriasszony nagynénje vállalkozik. A látszólag szelíd modorú, de módszereiben kissé kíméletlen tánti, Márta néni nem riad vissza a leckéztetéstől és megszégyenítéstől sem. A szerző, Szabóné Nogáll Janka (1861–1924) tanítónőnek tanult, de sohasem tanított, nézeteit újságok hasábjain, tanácsadó könyvekben és regényekben fejtette ki. Az először 1899-ben, majd még több kiadásban megjelent népszerű mű azt a pedagógiai célt tűzte ki, hogy tudatlan és tapasztalatlan közép-osztálybeli kamasz lányokat készítsen fel a házasságra.

A korszakban létfontosságú, többlépcsős folyamatban az első lecke a tisztálkodás és a testi ápoltság elérése. Márta néni radikálisan kezd bele anyátlan unokahúga „faragásába”, mikor azt látja,

hogy a lány reggel mosakodás nélkül kapja fel magára a ruháit. Először is le kell vetkőznie, visszafeküdni az ágyba, és előről kezdeni az öltözködést, ránc nélküli harisnyával, tiszta cipővel. Kicsivel később Zsófiika már ápolatlan és üdén érdeklődik, hogy mit is akar róla lefaragni a néni, mire ő így felel: „Mit? Egy csomó hanyagságot. Ebbe utoljára is beleszokhatott egy kis pusztai leány, de meg kell szabadítani tőle a fiatal leányt, kinek az a szent hivatása, hogy egykor rendes, jóra való háziasszony legyen.”¹

Szembetűnő, hogy a környezet, a ruházat és a test tisztasága milyen fontos szerepet töltött be a leánynevelésben. Nem is kizárólag a személyes higiénia fenntartásának fontossága miatt, hanem mert a lány majdan a háztartás irányítója, tehát a tisztasági szabályok betartatója lesz, és ezáltal a saját testi higiénia iránti igényből kiindulva érvényesíti szűkebb és tágabb környezetében a tisztaságot: családtagjaitól kezdve a lakás tisztaságán át a személyzet ápoltságáig.

„Aki nem fürödhetik meg csak sátoros ünnepek előtt, mint falun és pusztákon lenni szokott, az annál nagyobb gonddal mosakodjék”² – javasolta Hugonnai Vilma doktornő is az Országos Nőképző Egyesület háztartási tanfolyamán. Ez a tanfolyam 1894-ben indult először, és olyan középosztálybeli lányok jártak ide, akiket nem szántak további iskoláztatásra: nem szorultak rá, illetve családjuk vagy ők maguk nem ambicionálták, hogy úrilányhoz illő kenyérkereső pályára lépjenek, azonban a szüleik szerették volna őket valamiféle hasznos képzésben részesíteni.

A nőképző egyesület Veres Pálné Beniczky Hermin (1815–1895) szellemi gyermeke volt, aki egyetlen lánya, Szilárda férjhez adása után minden erejét és energiáját a nőnevelés ügyének szentelte. Veres Pálné az 1860-as évektől harcolt azért, amit a századfordulón már feminizmusnak neveztek, de az ő idejében még nőemancipá-

¹ Szabóné Nogáll Janka: *Zsófiika naplója*, 11.

² Dr. Hugonnai Vilma: *Az egészség és szépség fenntartása*. Az Országos Nőképző Egyesület háztartási tanfolyamán tartott előadás. [Dátálás nélkül.]

ciónak. A nők egyenjogúságának fontosságába vetett mély meggyőződése mellett a fontolva haladók közé tartozott, akik nem feltétlenül azt akarták, hogy a nők betóduljanak a férfiak világába, és megszerezzék a kiváltságaikat. E szemlélet szerint a nők képzettsége – amellet, hogy jól jöhet, ha netán valami miatt saját magukat kell eltartaniuk – legfőképpen azért fontos, mert emeli a családi élet színvonalát. Ha egy leány például tanítónőnek tanul, és megfelelő házasságot kötve mégsem szorul rá, hogy munkába álljon, akkor pedagógiai és tárgyi tudása saját gyermekei nevelésében segíti, a háztartási ismeretek szisztematikus elsajátítása pedig abban, hogy tökéletes feleség és háziasszony lehessen.

Az Országos Nőképző Egyesület szerteágazó tevékenységet folytatott. 1869-ben megnyitotta az első felsőbb leányiskolát, ahol a növendékek magyar, német, francia nyelvet és irodalmat, számtant, természetrajzot, lélektant, művészettörténetet, esztétikát, valamint könyvvitelt és kézimunkát tanultak. A későbbiekben lehetővé vált, hogy ugyanitt nevelőnői vagy tanítónői képesítést is szerezhesse nek – ami ugyan nem volt egyenértékű a diplomával, de jelentős előrelépést jelentett a magasabb fokú oktatási lehetőségek bővítésében. Veres Pálné már nem érthette meg, hogy az általa létrehozott nőegyesületben 1896. október 2-án megkezdődjön a lányok gimnáziumi oktatása. Azonban halála előtt úgy rendelkezett, hogy – a nők iskoláztatásának egyéb céljai és formái mellett – továbbra is elengedhetetlen a háziasságra nevelés, ezért az egyesület tevékenységei közt továbbra is fontos maradt a háztartási tanfolyam működtetése.³

A tanfolyamra rendszerint tizenkét növendéket vettek fel a nőképző diákjai és más fiatal jelentkezők közül, „csaknem kivétel nélkül előkelő családok gyermekeit”. Akadt köztük menyasszony is, aki „leányságának utolsó napjaiból szakít egy kis időt, hogy új családi kötelességének majd annál inkább eleget tudjon tenni”.⁴

³ Veres Pálné Beniczky Hermin *élete és működése*, 85–86.

⁴ A Nőképző Egyesület a Gyermekvédő Kiállításon. *Vasárnapi Ujság*, 1899. szeptember 24., 39. szám. A tanfolyam akkor már öt éve működött.

A képen az Országos Nőegylet háztartási iskolájának 1900-as évfolyama látható. A lányoknak illető nőrokonaiak körül serteptértelve elsajátítani a háztartási ismereteket, de a nők iskoláztatásának divatba jöttével ez is a tantervbe kerülhetett, meggyőzve a nők oktatásának ellenzőit arról, hogy nem csupán felesleges tantárgyakkal fecserli idejét a feleségnek és anyának készülő középosztálybeli leányzó.

A sötét ruhájuk felett fodros fehér kötényt és bőbitát viselő növendékek a gasztronómiaórákon képzett szakácstól sajátították el a magyar és francia konyha bonyolultabb fogásait. A hétköznapi ételek elkészítése a középosztálybeli háztartásban a szakácsnő és a cselédek feladata volt, az úriasszony csak felügyelte az alkalmazottak tevékenységét, ezen túlmenően a maga készítette ingyenc fogásokkal kápráztathatta el férjét vagy vendégeit. A növendékek az egyesület választmányi tagjai, illetve más férfi és női előkelőségek előtt tartott próbaebéden vizsgáztak főző- és sütőtudományból.

A gasztronómia mellett alapvető volt a személyi és háztartási higiénia szabályainak elsajátítása. A feleségnek készülő lányok az otthon és a tanfolyamon tanultak alapján döntötték el, milyen tisztasági normák mentén alakítják ki saját megjelenésüket, hogyan rendezik be férjükkel közös otthonukat, mit várnak el cselédeiktől,

és milyen szokásokat tanítanak gyermekeiknek. Minél nagyobb háztartás felett rendelkezett egy nő (és minél több kedvvel érvényesítette hatalmát az otthona megszervezése felett), annál több emberre hatottak elképzelései a higiéniaról. Így Hugonnai Vilma hallgatóságában bizonyára akadt olyan lányka is, aki majdan egy kétszobás városi lakás s hozzá férjből, gyermekből, cselédből álló háztartás; és olyan is, aki egy vidéki kastély, a hozzá tartozó birtok meg annak népes személyzete felett regnált.

A doktornő fent idézett mondatából is kitetszik, hogy a 19. század végén a higiéniai standardot a napi alapos mosakodás jelentette a középosztálybeli lányok számára, akik a társadalom más osztályainál jobban hozzáfértek a tisztálkodás eszközeihez. Egy korabeli illemtankönyv is a hideg vízzel való napi mosdásban jelölte meg a testi tisztaság minimumát: „a ki egészségét hosszú ideig meg akarja tartani, annak nagy tisztaságra és az időjárással szemben józan edzésre van szüksége. Mosdáshoz csak hideg vizet használjunk és minden reggel az arczon és nyakon kívül szivacsos vagy gyapottal mossuk meg mellünket és hátunkat és azután vastag törülközővel dörzsöljük meg jól. Eleintén, kivált télen, egy kis elszánás kell hozzá; de ha az ember egy ideig rendesen folytatja, akkor még kellemes érzést is okoz.”⁵

Ami ezen túl következett – pipereszappan, meleg víz –, az már a kozmetika birodalmába tartozott. A 19. század utolsó évtizedeiben a tanácsadó könyvek vagy szépségápolási rovatok a bőrápolás alatt az arc alapos, vizes-szappanos tisztítását értették, bár azt többnyire kikötötték, hogy a víz ne legyen forró vagy jéghideg, sőt lehetőleg esővízzel érdemes mosakodni, mert annak mésztartalma alacsony, s mindehhez kellemes illatú, jellemzően marseille-i szappan dukál. Az ennél is alaposabban tisztító, elhalt hámsejteket eltávolító bőrradírozást egy érdes törülközőre és valami szemcsés pépre bízták: „Fontos eszköze a bőrápolásnak a törülköző is, és pe-

⁵ Szerkesztői üzenet „Andor” jelígre. *Magyar Lányok*, 1902. december 14., 51. szám.

dig minél durvább, minél jobban dörzsöli a bőrt, minél hamarabb felszívja a vizet, annál jobb szolgálatot tesz. Tisztátalan arcbőrnél vagy libabőrnél flanel-törölköző ajánlható. Kitűnő szer az arc- és kéz bőr átlátszó, sima és puha állapotban tartására a mandulapéppel való bedörzsölés. Reggeli mosdás után kell egy evőkanállal venni, és azzal a még nedves testrészeket öt percig dörzsölni, azután a pépet lemosni és a bőrt felszáritani.”

Sokak számára a kellemes hőfokra melegített mosdóvíz az elpuhultsággal volt egyenlő, hiszen még 1902-ben is ezt üzenték egy fiatal lányoknak szóló lap érdeklődő olvasójának: „A meleg vízzel való mosdás nem egészséges, mert könnyen elpuhítja az embert. Sokkal jobb hideg vízzel mosakodni, a mely fölüdíti, fölfrissíti és edzetté teszi az embert.”⁶ Ebben bizonyára benne volt a 19. században elterjedté vált hidegvíz-kúrák népszerűsége, de a szükségből erényt kovácsolva még mindig egyszerűbb volt hideg vizet keríteni, hiszen a vidéki háztartásokban alig és a városiakban is csak ritkán volt fürdőszoba, meleg vizes csap meg végképp elvétve: vizet a tűzhelyen vagy kályhán melegítettek. Még egy 1906-os, iskoláztatásuk miatt Budapestre költöző fiatal lányokról szóló regényben is úgy szerepel a mosakodáshoz való ragaszkodás, mint valami bolondéria. Az egyik lányt például így csúfolják a szobatársnői: „A saját teste tisztaságára olyan finyás volt, mint egy kis királynő. Külön mosdótálja, külön törölközője, evőeszköze volt s elnevezték érte: a »bolondnak«.”⁷

Hugonnai Vilma azt ajánlotta az öt hallgató lánykáknak, hogy aki teheti, az fürödjön meg hetenként kétszer 28 fokos vízben. Ez lehetett az eszményi tisztasági elvárás, ami még a középosztálybeli háztartásokban is nehézségekbe ütközött. Ki várhatta el a cselédétől, hogy minden családtagnak hetente kétszer forraljon fürdővizet? A doktornő szerint a hideg fürdő is megfelel, de abban a víz legfeljebb csípőig érjen és legfeljebb öt percig időzzenek benne – tovább

⁶ Szerkesztői üzenet „Andor” jelégre. *Magyar Lányok*, 1902. december 14., 51. szám.

⁷ Lux Terka: *Leányok*, o. n.

nyilván nem is akart volna senki. A rendelkezésre álló időben elengedhetetlen a hónalj, a combhajlat és a lábak alapos ledörzsölése: „Ily módon sohasem lesz izzadtságú a ruhanemű, ami különösen nyáron üti meg oly gyakran a szaglásunkat.”⁸

A személyes tisztaságot legfőképpen a fehérnemű tisztasága alapján ítélték meg. Hugonnai Vilma helytelen gyakorlatként említette, hogy még jómódú emberek is egy hétig hordják ugyanazt a fehérneműt. Legalább heti kétszeri cserét javasolt, mondván, napi fürdő hiányában a fehérnemű fogja fel az izzadságot, a testnedveket és a levegőben kerengő port.

A testi tisztaság olyan luxusnak számított, ami megkülönböztette egymástól a társadalmi osztályokat: az alsóbb rétegek számára a lakhatási körülményeik aligha tették lehetővé, hogy elkülönülve mosakodhassanak, kevés ruhájukat ritkán tisztíthatták, s ráadásul sokszor izzasztó, nagy szennyeződéssel járó munkát végeztek. A zsúfolt nagyvárosi bérkaszárnnyakban és nyomorúságos munkáslakásokban még nehezebb lehetett a tisztálkodás, mint a falvakban és tanyákon, ahol nyáron akár a kútnál könnyen meg lehetett mosakodni. A faluról érkező, a városban cselédnek álló parasztlányok mindenesetre más vízfelhasználást és tisztálkodási rutint szoktak meg odahaza, mint amivel a munkaadóiknál szembesültek, ahol gyakorta „a falból” jött a víz, és nem kellett a kútról hozni.⁹

Fürdőszobákat csak a 19. század végétől kezdtek beépíteni a budapesti bérházak nagyobb lakásaiba,¹⁰ és az újonnan épült ingatlanoknál csak a 20. század első évtizedében lett elvárás ez a fajta komfort. Az 1908-as *A magyar család aranykönyve* leszögezi: „a nagyvárosi lakásnak csaknem nélkülözhetetlen kelléke a fürdőszoba. Sőt már vidéken is nélkülözhetetlenné lett, és ahol nincs vízvezeték, ott

⁸ Dr. Hugonnai Vilma: Az egészség és szépség fenntartása. Az Országos Nőképző Egyesület háztartási tanfolyamán tartott előadás. [Dátálás nélkül.]

⁹ Czinger Szilvia: Higiénia és tisztálkodás a századelőn Budapesten. In: *Tiszta sorok*, 100.

¹⁰ Takács Anett: A tisztálkodás szinterei a fővárosi polgári lakásokban a dualizmus korában. In: *Tanítás minket*, 496.

szivattyúkkal pótolják a hiányt.”¹¹ A mellette bemutatott fotón egy feltehetően nem lakáshoz, hanem házhoz tartozó „mosdókamrát” láthatunk, benne vízmelegítésre szolgáló kályha vagy tűzhely, a sarokban mosdópad, alatta vödörrel és a szoba közepén egy padlóba süllyesztett kád – vízcsap vagy elektromos vízmelegítő azonban nem látható. Ezzel szemben például Angliában a vízöblítéses vécé és a fürdőszoba beépítése már az 1850-es évektől szerepelt a közép- és felsőbb osztályok céljai között, még a civilizációs vívmányokat tekintve élenjáró franciák is lemaradva követték az angolokat ebben.¹² Az 1870-es évektől a meleg vizes csapok is megjelentek a brit középosztály városi házaiban, az 1880-as évektől pedig már a kishivatalnokoknak szánt lakásokba is került fürdőszoba.¹³

A jobb módúak mindenesetre rendelkeztek olyan helyiséggel, amelyen belül tisztálkodni is lehetett, valamint több alsóruhával, fehérneművel, amit rendszeresen mosathattak és válthattak. „Jól nevelt, finom házi körhöz szokott egyének reggel és otthon ép oly tisztán és csinosan vannak felöltözve, mint társaságban, sőt pongyolájukra és fehérneműjökre sokkal többet tartanak, mint díszruháikra”¹⁴ – idézhetjük az inkább az eszményt, mint a valóságot leíró illemkönyvből, hiszen igencsak gazdagnak mondhatta magát, aki nem csupán a külvilág számára látható, hanem a rejtett ruhadarabjaira is bőven áldozott. Az illemtankönyv szerint, aki ilyen tekintetben vét a higiénia szabályai ellen, az voltaképpen nem úrinő: „magától értetődik, hogy az alsóruhának kifogástalanoknak és az öltözethez illőknek kell lenniök; a legdíszesebb öltözetű nő, ha ruháját felemelve, piszkos alsószoknyát s öltözetének meg nem felelő cipőt és harisnyát látat – azonnal osztályozva van, s legyen bármilyen születésű, nem teszi azt a hatást, mit valódi úri nőnek tennie kellene.”¹⁵

¹¹ *A magyar család aranykönyve*. I., 578.

¹² *A History of Private Life IV.*, 370.

¹³ Flanders, Judith: *The Victorian House*, 286–287.

¹⁴ Wohl Janka: *Illem*, 71.

¹⁵ I. m., 77.

A magyar család aranykönyvében bemutatott fürdőszobát legfeljebb tágasabb vidéki házakba építhették be, a városi lakásokban nem jutott ilyen célra ennyi hely, és a századfordulón sokszor még új lakásokban sem számoltak ilyen helyiséggel. A tisztálkodni vágyók közfürdőkbe jártak, vagy maradtak a lavór vízben való alapos napi mosakodásnál.

Míg egy nőnél a makulátlan alsószoknya volt az igényesség lakmuspapírja, addig a férfi akkor számított ápoltnak, ha tiszta gallérban és mandzsettával járt: „tudvalevő dolog, hogy a valódi gentleman fehérneműje mindig kifogástalan. A gyűrött, piszkos ingelő vagy kézelő azonnal elárulja a jó társasághoz nem szokott és magát elhanyagoló férfit.”¹⁶

A mosás a családi háztartásokban jelentős felfordulással járt, azok számára pedig, akik egyedülállóként nem vezettek önálló háztartást, külön utánajárást igényelt. Az egyéb, vizet és teherhordást igénylő házimunkákhoz hasonlóan nagy fizikai erőfeszítést kívánt meg. Rendszerint a mosónő vitte el magához a szennyest,

¹⁶ I. m., 81–82.

melegíteni, de hajszárító hiányában egy hatalmas hajzuhatag megszáradása akár két napot is igénybe vehetett: „kiszáradásához 24–36 óra meleg időjárás vagy jól kifűtött lakás szükséges”, gyorsítani legfeljebb „légvonatmentes napos helyen avagy télen a fűtött szobában járkálás közben a bontófésűvel simogatva”²⁰ lehetett.

Egyes fodrászüzletek a századforduló táján már használtak szárítókályhákat, a reklámok pedig hajszárítás céljaira ajánlották a szívó és fűvő funkciókkal egyaránt rendelkező porszívót is, ami módosabb háztartásokban már felbukkant. A hajszárító mint otthoni elektromos eszköz csak az 1910-es évektől jelent meg szórva nyosan az otthonokban. Addig rendszeresen fordultak elő olyan házi balesetek, hogy a fűrtjeit kályha mellett szárító nő hajvégeit lepörkölte a forró vaslap vagy szabad tűznél belekapott a láng.

Nem csoda, hogy maga Hugonnai Vilma is úgy döntött az 1870-es évek elején, mielőtt útnak indult Zürichbe egyetemi tanulmányai folytatására, hogy levágatja hosszú, szőke haját – így a hétköznapiakban nem kellett bajlódnia vele, és minden idegszálával a képzésre összpontosíthatott. A század végén kezdtek divatba jönni a kezelhetőbb hosszúságú frizurák. Már jóval a bubifrizura 1920-as évekbeli hódítása előtt előfordult, hogy a tanulni és dolgozni vágyó, emancipált nők rövidebbre vágatták a hajukat, mint azok, akik több időt szentelhetek a hajápolásnak.

A szájhigiénia minimumát az étkezés utáni öblögetés jelentette. Kalocsa Róza, az iskolaigazgatóból lett szerző 1890-es, háziasszonyoknak szóló illemtankönyvében a következő fogtisztasági alapvetést fogalmazta meg: „igen hasznos minden étkezés után a szájat kiöblíteni, de legalább minden reggel a fogakat kefével okvetlenül ki kell mosni, vagy a kefe hiányában vastagabb vászonnal megdörzsölni (...) szoktassuk a gyermekeket hozzá már korán, hogy fogait rendszeren kimossák”.²¹

²⁰ Dr. Jutassy József: *Kozmetika, a szépség egészségtana*, 86.

²¹ Kalocsa Róza: *A családi boldogság*, 182.

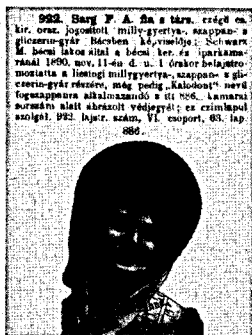
Hasonló szájhigiéniai szabályokra tanítanak az elemi iskolások tankönyvei, egy 1897-es egészségkönyv azonban már alaposabb fogtisztítást indítványoz, sőt fontosnak ítéli a különféle eszközök: fogkefe és fogpaszta használatát. „Szükséges tehát, hogy gyakrabban (reggel, este) vízzel kimossuk a szánkat s fogkefe segítségével fogainkról lemossuk a reátapadt ételmaradékokat. A fogak tisztára surlását elősegíti, ha egyúttal fogport is használunk. A fogpor olyan legyen, a melyik nem karczolja meg a fog zománczát. Olcsó és megfelelő fogpor az iszapolt kréta, a faszén por, melyeket néhány csepp menta olajjal meg lehet illatosítani.”²² A századfordulón tehát már a napi rendszeres fogmosást tartották eszményinek, lehetőleg fogkefe és fogpor vagy -paszta használatával. Hugonnai doktornő is erre buzdította a háztartási tanfolyam hallgatóit, saját vegetáriánus meggyőződése szerint mindezt azzal kiegészítve, hogy a húsfogyasztás nemcsak rongálja a fogakat, de a fogközökben rothadó húsmaradék kellemetlen szájszagot is okoz – ezzel szemben a gyümölcsévé üdévé teszi a bőrt és a lehetet is.

Ebben az időben már léteztek ismert fogápolási termékek, a doktornő is azt a Kalodont fogkrémet ajánlja, amely a 19. század végére a Monarchia egyik legnépszerűbb márkája lett. Egy korabeli gyógyszerészeti lap a receptjét is leközlí, hogy a patikusok „utángyárhassák” vevőiknek, így az összetétele is ismert: káliumot, magnéziumot, glicerint, valamint orvosi szappant tartalmazott, és mentol-, illetve fahéjolajjal ízesítették.²³ Az eredeti, a bécsi Sargféle termék rózsaszínű lehetett, mert az alaprecept kárminfestéket tartalmaz, de a patikusoknak szóló recept kék festék hozzáadását javasolja, hogy a paszta optikailag jobban fehéritse a fogakat. A Kalodont több országban forgalmazott, széles körben reklámozott termék volt, ismert márkajelzésén egy szép fogsorú fiatal nő mosolyog. A fiatal lányoknak szóló népszerű korabeli lap, a Magyar

²² Dr. Békésy Géza: *Az egészség könyve*, 31.

²³ Kalodont. *Gyógyyszerészeti Hetilap*, 1898. szeptember 4., 36. szám.

A Kalodont fogpaszta ismertté válása jelzi, hogy ez a termékfajta egyre inkább használatba került. Néha azzal reklámozták, hogy Erzsébet császárné is ezt használja. Az embereknek szerencsére fogalmuk sem volt róla, hogy az uralkodó nejének rendkívül rosszak a fogai, emiatt ifjúkora óta nem mert teli szájjal mosolyogni.

Lányok is ezt ajánlotta a szappanos szájböblítéssel (pontosabban annak ízével) elégedetlen, a fogápolás terén tanácstalan lányoknak. A szappan mellett a sósborszesz funkcionált még általános tisztasági és szépségápolási háziszerként, itt is léteztek bejáratott márkák, mint a Brázay-féle Diana sósborszesz, amely a szes és sós víz mellett növényi olajokat és mentolt is tartalmazott, és sokféle higiéniai célra használták: toroköblögetésre, sebfertőtlenítésre, de szájvízként és hajszeszként is.

A fejezetünk elején megismert Zsófia, miután elsajátítja a test és a környezet higiénijának alapszabályait, az úrinővé válás következő lépéseként megtanulja, hogyan kell mindezek alapján kiképezni az új cselédet. Hiszen – mint a kötelességtudó feleségek – „a cselédek [s]em teremnek készen valahol egy szép virágos mezőn, honnan csak be kell hozni őket”. Végre valaki, akivel szemben a felnőtt nőrokona, Márta néni által regulázott lány is némi fölényt érezhet! Hiszen Zsófia végső soron beleszületett a polgári életmódba, kisgyermekkorától látta és tanulta a rendszabályokat – még ha a regényben jelzik is, hogy a „pusztai” környezet és az anyai kontroll hiánya nem biztosította számára a városi élet megkívánta szigorúbb feltételeket. Azonban a faluról, paraszti háztartásból érkező Vica cselédlány még Zsófikához képest is „elvadultabb”: „nehzen és ügyetlenül nyilott ki [az ajtó] és a résen egy ijedt, vörös arc kukkant be. Aztán nagy lomha cipőjével, vörös kézzel, rendetlen és

vizes kötővel egy leány jött be. A keze nyoma ráragadt a mi ragyogó sárga kilincünkre.”²⁴

Vica hiába született és nevelkedett ugyanott, mint a Márta néni kezei alatt ápolttá és illedelmessé szelídített Juci szobalány – aki nek ráadásul unokatestvére is, tehát a „nyersanyag” szinte teljesen ugyanaz –, ahhoz, hogy ugyanolyan készséges és tiszta lehessen, „átformálódásra” van szüksége. Ezt a pygmalioni feladatot a középosztálybeli háziasszonynak egész élete során gyakorolnia kellett, de ha szerencséje volt, csak viszonylag ritkán kellett nulláról indítania. Nem kis befektetést jelentett egy falusi higiéniai viszonyok közül érkező lányt a városi mércékhez idomítani, ezért nagy veszteséget jelentett, ha valami nézeteltérés miatt a cseléd felmondott vagy el kellett bocsátani. A sok gonddal betanított lány a következő helyén már nem igényelt olyan hosszú trenírozást, ilyen értelemben értékesebb munkaerőnek számított.

Nagyra értékelték, ha az alkalmazottjelölt már természetére nézve is tiszta és rendszerető, így belépésekor elkerülhető a drasztikus „kikupálása”. Viszont a cselédekkel szembeni állandó gyanakvásról árulkodik egy női lap „az is gyanús, ami nem gyanús” szemlélete, mikor kifejti, hogy a cseléd „külső megjelenése és öltözete némileg tanuskodik rendszeretéről és ízléséről, de ez sem képez biztos útmutatást. A tiszta, rendes ruházatú leány nem mindig rendes, hanem csupán kimenőkor fordít gondot öltözetére, különben pedig lompos és hanyag.”²⁵ A cikk szerzője nyilvánvalóan arra kíván rámutatni, hogy a látszólagos tisztaság a cifrázkodás szeretetére, azaz erkölcstelenségre utalhat. A valamivel később íródott *Édes Annában* nemcsak a lány alkalmazkodókészsége, de tisztaság iránti igénye is kivívja a nem ehhez szokott Vizyné csodálatát.

A kamasz lányok személyes higiénijára való oktatása nem csupán azért különbözött a fiúkétól, mert nekik a későbbiekben fe-

²⁴ I. m., 92.

²⁵ Cselédeink. *Háztartás*, 1901. május 20., 15. szám.

leséggként, anyaként, háziasszonyként, esetleg háztartási alkalmazottként kellett örködniük a tisztaság és a rend felett. Hanem mert a lányok ebben az életkorban szembesültek egy hónapról hónapra ismétlődő testi jelenséggel, ami aztán évtizedekre elkísérte, sajátos kihívások elé állította és állandóan emlékeztette őket nemükre. „Nincs a női életben olyan nap, amikor a mosakodást el lehetne néhány napra hanyagolni. Sőt inkább az olyan kivételes napokban a hónapban, mikor több váladék távozik a szervezetből, szükséges még inkább a mosakodás, de langyos vízzel történjék az”²⁶ – figyelmeztet Hugonnai Vilma a nőképző tanfolyamán tartott előadásában. Ám amire azt hinnénk, afféle egyértelmű, unalomig ismert tanács, a korban korántsem számított annak. A női higiéniát tárgyaló kiadványok egészen az 1930-as évekig igyekeznek eloszlatni a vélhetően mélyen gyökerező tévhitet, miszerint a menstruáció ideje alatt nem szabad mosakodni és fehérneműt váltani.

Hugonnai Vilma egy másik előadásában felidézi, hogy egyszer egy „úrinőt” győzködött hiába az ellenkezőjéről: miután a tisztálkodás hiányában szerzett bőrbaját kikezelte, a hölgy mégis ragaszkodott nézeteihez, sőt azt hangoztatta, hogy mindezt egy orvos tanácsolta neki. A néhány évvel később megjelent *A magyar család aranykönyvében* a leányélet egészségtanáról értekező szerző még el is tünődik a tévhit okán: „Erre a csúnya szokásra az adhatott okot, hogy sok olyan betegséget, melynek eredetét nem ismerték, abból származtattak, hogy az illető havibaja idején tisztát váltott s eközben meghűlt. Így keresve a balhitek okait, rá kell mutatnunk arra is, hogy a régiak tisztasági érzéke nem lévén úgy kifejlődve, mint a mai emberé, ritkábban fürödtek... [á]m ma természetesnek találjuk, hogy az egészség fenntartásának legfontosabb tényezője a tisztaság.”²⁷

Így hát ilyenkor elengedhetetlen volt a napi kétszeri mosakodás és a menstruációs váladékot felfogó ún. felkötő többszöri cseréje:

²⁶ Dr. Hugonnai Vilma előadása. [Dátálás nélkül.]

²⁷ *A magyar család aranykönyve*. I., 328.

A Discretó havikötő pontos termékleírása nem maradt fenn, de a hirdetéséből arra következtethetünk, hogy leginkább egy mai női fehérneműre emlékeztetett.

„E felkötők hosszúkás négyszög alakú fehér vászonkendők, amelyeket az ing alatt külön erre a célra viselt övhöz erősítünk; középen többször összehajtott kendőbe vattát teszünk és így illesztjük azt a combok közé.”²⁸ Sokan maguk varrták felkötőiket könnyen mosható fehér anyagból. Egy nőgyógyász szerkesztette, bábáknak szóló közlöny 1894-es számában még a szabásmintáját is leközölték. Mivel a bábák végezték a mindennapos nőgyógyászati tanácsadást, ők segíthettek annak elmagyarázásában, hogyan kell egy ilyen egymáshoz fércelt, rétegesen összehajtogatott textilbetét elkészíteni. De már vásárolni is lehetett késztermékeket, ezeket a századfordulón egyes lapokban „havikötő” néven kezdték el reklámozni. A Diana-öv néven forgalmazott termék például egy vállfűzőszövetből készült öv volt vászonhevederrel, maga a hozzá tartozó betét pedig „kaucsuk szövetből áll, belsejében gézzel bevont vattahengerrel.”²⁹

A korabeli fehérneműdivat nem feltétlenül foglalta magába a ma ismert alsóneműket. Sokan csupán inget viseltek a ruhájuk alatt, amely azonban nem volt alkalmas rá, hogy megtartsa a felkötőt, ezért volt hozzá szükség tartóövre. „Ha felkötő mellett is vérpecsétet kapott az ing vagy csekély vérzésnél felkötőt nem használunk, akkor okvetlenül szükséges a fehérnemű naponta változtatni”³⁰ – írja Hugonnai Vilma, amiből egyértelműen kiderül, hogy havikötőt főleg azok viseltek, akiknek erős vérzésük

²⁸ I. m., 328.

²⁹ Dr. Hugonnai Vilma: *Egy kis tudnivaló a havivérzésről vagy tisztulásról*. Bába-Kalauz, 1894. I. 69.

³⁰ Uo.

volt, és/vagy teendők miatt elhagyták otthonukat ezen idő alatt. A menstruációs higiénia, csakúgy, mint a higiénia egyéb aspektusai, nem volt magától értetődő, meg kellett érte dolgozni, ha valaki tiszta – ebből következően egészséges – akart lenni. A legtöbb nő megvárta, gonddal viselte, maga mosta havikötőjét. A 20. század első éveiben megszorodtak a havikötőket hirdető reklámok a lapokban, és szemlátomást megteremtődött a kereslet erre az intim higiéniai termékre. A rendelhető, patikákban vásárolható késztermékek azonban viszonylag drágának számítottak, a többség még az 1920–30-as években is sokallotta az árukat, és inkább csak utazáshoz vagy egyéb olyan alkalmakra vette meg, amikor nem volt mód mosni.³¹

A 19. század végétől Magyarországon, mint a világ más tájain, a nőknek szánt termékek piacán egyre nagyobb számban jelentek meg a női vállalkozók, és a bátrabbak termékfejlesztésbe is belekezdtek.³² Latzkó Cecília például 1907-ben védette le saját fejlesztésű havikötőjének szabadalmát,³³ és azzal reklámozta a Discretót, hogy „magyar nő találmánya magyar nőknek” – amivel nyilvánvalóan azt akarta sugallni, hogy efféle témákban előnyt jelent első kézből ismerni a célközönséget és az igényeket. Ekkoriban a hasonló, exkluzívnak számító intim higiéniai termékeket (óvszert, női irrigátort) jobbára külföldről – például bécsi kereskedőktől – lehetett megrendelni, a magyar patikusok is leginkább német, francia, angol termékeket tartottak raktáron – ezért lehetett jelentősége annak, ha a termék magyar szabadalom és gyártmány.

³¹ Dr. Csaba Margit – Dr. Csia Sándorné – Dr. Leicht Mária: *Amit egy nagy lánynak tudnia kell* (Budapest, 1932), 16.

³² A fűzőkészítést például szinte teljesen kisajátították a századfordulóra, sőt egyre-másra adták be szabadalmaikat is. Ugyanígy történt Angliában vagy Franciaországban is.

³³ „38497. lajstromszám. Latzko Cecilia és Röckel Valdemár magánhivatalnokok Budapestén. Havikötő. I/e. oszt. 1906. okt. 5.” *Budapesti Közlöny*, 1907. július 11., 156. szám.

Töltött trikó és soványítópor

Szépségideál a századfordulón

Cilike, korabeli írásmód szerint Czilike már elmúlt tizennégy, és a nagy jelentőségű pipiske korbá lépett. Fejében két fő törekvés él: szeretne nagylány lenni és szeretne jó lenni. Ez a két törekvés gyakorta egymást keresztezi, hiszen hogyan látszódná hosszú ruhás nagylánynak, hacsak nem úgy, hogy megszegi édesanyja utasításait, és külön utakra tér? A *Magyar Lányok* című lapban Tutsek Anna főszerkesztő indította útjára 1902-ben a nagy pályát befutó kitalált alak, Cilike kalandjait tárcasorozatában. A szerkesztőnő már korábban is teremtett egy visszatérő figurát Katókéval, a kamaszkorú házitündérrel. Katóka arra szolgált, hogy recepteket és házi praktikákat osszon meg a lap háztartásba beletanuló, fiatal olvasóival. Cilikében azonban a jellemhibákat pellengérezte ki – érezhető élvezettel. A *Magyar Lányok* olvasói imádták, ahogyan Tutsek Anna gúnyt űzött Cilike és a hozzá hasonló lányok „pipiskedéséből”, hosszú ruha iránti vágyukból, naivitásukból, kíváncsiságukból, oktondiságukból, hiúságukból, falánkságukból, ártatlan szerelmeikből.

Az egyik korai Cilike-tárcában például vendégség van a háznál. Az asztal megtelik finomságokkal, de Cilike úgy érzi, ha jó étvágyát a szokott módon elégítené ki, az aligha használna annak a képnek, amit önmagáról mutatni akar: „elhatározta, hogy a lehető legkevesebbet fog enni, úgy mint a nagy lányok szoktak, a kik erősen be vannak fűzve. Oh, ő már hallotta, hogy vannak lányok, a kik kré-
taport esznek és eczetet isznak és attól olyan érdekesen halványok lesznek!... Ő sajnos nem érdekesen halvány, hanem közönséges módon piros-pozsgás, ez nem tetszhetik senkinek, legkevésbé Kővári Laczinak s a fiatal festőnek, a ki vele szemben ül.”³⁴ Az eset a tárca-sorozatban megszokott módon Cilike megszegyenülésével végződik. A felnőtt férfiak, akiknek imponálni akar, lerágott libacommbal a kezében találnak ebéd után a zsíros képű Cilikére, aki hiába igyekezett fékezni magát az étkezés alatt, mások előtt, később mégsem tudott parancsolni alantas készleteseinek.

A falánk Cilike és a fogyás iránti vágy máshol is felbukkan a tárcákban, mutatva a kamasz lányok téma iránti érdeklődését. Cilike például újságból kivágott hirdetés alapján kíván soványítóport vásárolni, de nagy zavarában az újságkivágás másik oldalát mutatja a patikusnak, aki bajusznövesztőt ad neki... A kamasz lányokat csipkedő írásokból is kiderül, hogy a testsúly kontrollálása előkelő helyen szerepelt a nők céljai között. A hús-vér szépségideálok, például a színpad csillagai nem voltak éppenséggel véznák, ők azonban többnyire a csodált asszonykorban aratták babérjaikat. Cilike sem egyértelműen sovány vagy telt testre vágyik, hanem a hosszú ruha és fűző által megfelelően megformált asszonyi testre.

Nem lehet kategorikusan kijelenteni, hogy a századforduló ideálja a légiessen szilfid vagy inkább a molett nő lett volna, hiszen az eszményi alkat vagy inkább „sziluett” mindig valami teremtmény, ami a divattal együtt változik. Ebben a korban elsősorban a színésznők, Kürty Klára, Pálmay Ilka, Blaha Lujza, Fedák Sári és

³⁴ Tutsek Anna: Czilike viszontagságai III. *Magyar Lányok*, 1902. november 2., 45. szám.

Akkoriban a fényképezőgép elé reprezentálni mentek az emberek, lehetőleg a legszebb ruhájukban. A képen látható hölgy a kor szépségideálja számára szükséges fűző mellett napernyő birtokában is van, amellyel bőrét védte: sem a leburnult bőr, sem a szeplő nem számított divatosnak.

mások jelenítették meg a századvégi szépségideált. Fotóikon azonban, melyeket gyakorta képeslapként is forgalmaztak, nemegyszer retusálással érték el a kívánatos darázsderekat.³⁵ A fotográfia ekkor még viszonylag fiatal eljárás, amely különféle trükkökkel már képes manipulálni a valóságot, de közben a lehető legnagyobb hitelességgel és valóságúsággal büszkélkedik. Így mindennél hatásosabbnak bizonyultak a gömbölyded karokat, telt keblet és széles csípőt, ugyanakkor karcsú, befűzött derekat mutató – retusált – képek. Lám, ilyen a tökéletes női test!

Az 1859-ben született, tehát a képzeletbeli Cilike-univerzumban a zsenge lányka által csodált asszonyokkal egyidős Pálmay Ilka operettprimadonna többször utal rá az emlékirataiban, hogy szilfid alakjával a színpadon nem volt kellően mutatós. Egészen fiatal lányként soválynak csúfolták, sőt eleinte optikai trükkökre szorult. Kezdő színésznőként a vékonynak mondott lába miatt harisnyáját tömte ki, később a színésznők által nagyra becsült jelmeztervező, Csepregyhé Rákosi Ida vette kezelésbe: „olyan művészettel készítette a népszínműben kosztümjeimet, hogy még én is, aki még mindig olyan kinézésű voltam, mint egy tizenhárom éves mellbeteg kis lány, gömbölyűnek látszottam”.³⁶ A színpadon mutatkozó nő nem lehetett „kislányos” vagy betegesen sovány, „egészséges” asszonyi idomokat kellett mutatnia ahhoz, hogy kellőképpen reprezentatív jelenségnek találják.

Pálmay – szintén pályája kezdeti éveiből – olyan incidensről is megemlékezik, amikor kolozsvári vetélytársnője, Erdélyi Marietta „töltött trikóban” játszotta a nadrágszerepet, tehát azt a fiúszerepet, ami testhez tapadó nadrágot (is) igényelt. Az nem derül ki, hogy a kolozsvári sztár hol nem domborodott eléggé a megfelelő színpadi látványhoz, mindazonáltal a vele váltott szereposztásban játszó Pálmay is csináltatott magának egy töltött trikót, amit azon-

³⁵ Szentesi Réka: Egészség, feminizmus és szépségideál. In: *Divat, egyén, társadalom*, 157.

³⁶ Pálmay Ilka: *Emlékirataim*, 44.

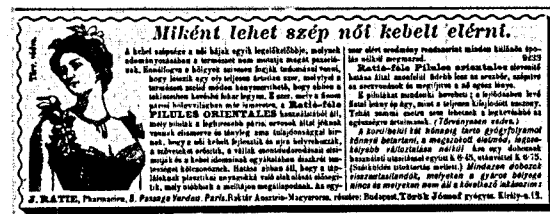
Pálmay Ilka az ominózus kolozsvári nadrágszerepben. Memoárja tanúsága szerint ebben az időben a színpadi siker mellett otthon első férje, Szigligeti József (a drámaíró Szigligeti Ede fia) féltékenységet és veréseit kellett elviselnie. Később a házasság rossz emlékét lerázva hatalmas sztár lett Budapesten. A kortársak szerint hangja nem volt ugyan elég erős, ám „úrilány imidzséhez” társuló szexepilje, eleganciája és színészi tehetsége ellenállhatatlanná tette a színpadon és azon kívül is: kora nőideáljának számított.

ban a rivális primadonna ellopott. Pálmaynak kénytelen-kelletlen töltés nélkül kellett színpadra lépnie, de vékony selyemtrikójával szerencsére így is learatta a babérokat, a töltött trikó eltulajdonításáért pedig utóbb feljelentette kolléganőjét. „Ma magának nem elég egy töltött trikó, tartsa meg az enyémet is, vegye föl mind a kettőt egyszerre, talán jobban fog tetszeni a »Boccaccio«-ban, mint eddig. Amint láthatta, hála Isten, nekem nincs szükségem töltött trikóra!”³⁷ – vágta oda neki a tárgyaláson Pálmay, aki aztán később is éppúgy hódított gondosan kordában tartott testével, mint más színpadi képességeivel, hiszen a későbbiekben arról is beszámol, hogy amikor úgy látta, hogy „kövéredni kezd”, akkor rendszeres testedzésbe fogott. Erre az elegáns és arisztokratikus női sportot, a lovaglást találta megfelelőnek, és a testen végzett munka hatott is a színpadon, amikor – ezúttal egy másik, alakját megmutató „botrányos trikózerepben” – a színpadra lépett.

Pálmay Ilka pályájának kezdete az 1870-es évek vége, az 1880-as évek eleje, de mindig kellőképpen kontroll alatt tartott testével időről időre sikerült azonosulnia az adott korszak szépségideáljával. Még az 1930-as években, közel hetvenévesen is fürdőruhásan, karcsú, modern nőként pózolt a strandon egy akkori képeslapfotó tanúsága szerint. Mindazonáltal a soványság a 19. század utolsó évtizedeiben még kifejezetten becsmélésnek számít, csak az 1920-as években érkezik el a „fiús alkat” divatja, mikor egy nő már nem lehet elég vékony. A női lapok olvasói leveleiben ekkor már senki sem érdeklődik a hízőkúráról, ami iránt a 19–20. század fordulóján még élénk kereslet mutatkozott.

A soványsággal kapcsolatos gyanakvás mögött az elsoványodással, fogyással járó betegségektől való félelem bújt meg. Abban a korban, amikor a tüdőbaj gyógyíthatatlansága miatt a „tizenhárom éves mellbeteg kis lány” valóban a halállal volt eljegyezve, a gömbölyded formák hiánya levont a női szépségből. Az ideális alkat pontos

³⁷ I. m., 47.

1903-ban, amikor ezt a hirdetést közzétették, még nem létezett a mai melltartó, a nők a fűző meghúzásával és kitömésével manipulálhatták optikailag a mellméretüket. Persze bizonyára mindig akadtak, akik elhitték, hogy pirulákkal is elérhető az áhított kebel.

leírását megtaláljuk egy, a 20. század első évtizedében kiadott enciklopédiában: a középosztálybeli családi élet minden aspektusáról normákat megfogalmazó *A magyar család aranykönyve* az arányos testet is leírja a kíváncsi olvasók – köztük a lelkük és testük iránti érdeklődésben élenjáró kamasz lányok – épülésére. A maihoz képest még természetesen kisebbek az átlagos testméretek: egy huszonöt éves nő magassága 157 cm, súlya 54 kg, egy ugyanilyen korú férfi átlagosan 168 cm és 66 kg. Emellett pontos leírást kapunk az egyes testrészek ideális megformáltságáról, az arc teltségéről, a szemek és a szemöldök elhelyezkedéséről, a fülek és a száj ideális méretéről, az orr formájáról.

A szerző a tökéletes mellett is elemzi: „egészséges egyének emelője közepes nagyságú, kemény és feszesen áll”, leszögezve, hogy a „némely fajra” jellemző túlságosan nagy emlő sohasem kellemes látvány. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a női test szépségét a kissé puha, előredomborodó has teszi teljessé: „A hasizmok kellően fejlettek, de nőknél ne nagyon élesen kifejezettek legyenek. Az alhas kissé előredomborodó és gömbölyded legyen. (...) A mérsékelt zsírpárna nagyon emeli a has szépségét.”³⁸ Érdekes módon aztán éppen ezt a gömbölyded, megfelelően zsírpárnázott hasat kellett merev fűzőbe szorítani.

³⁸ *A magyar család aranykönyve*. I., 473.

A rejtett idomok mellett az arc és a bőr harmóniája nyomott leginkább a latban. Ahogyan azt Cilike is konstatálja a soványítóporról szóló történetben, a pirosposzsgás arcszín nem számított előkelőnek. Máshol, egy regényben az előkelő várbeli társaság vendégei között is szemet szúrnak azok az amúgy jó családból való, de „kicsike parasztsképű leánykák”, akik tudatában vannak előnytelen külsejüknek, így „egyre soványítják magukat, és citromot meg uborkát esznek, hogy arcuk halványabb legyen”.³⁹ Nem elég, hogy vidékies ez a külső, de ráadásul közönséges is. A helyzetből adódó gyakorlati hátrányokat így taglalja a lányok egyike: „...elég baj ez a pirosság. Mindenki azt hiszi, hogy ki vagyok festve, s nem is mehetek már az utcán, mert a férfiak rögtön utánam vetik magukat, és még alig volt eset, mikor magamban mentem, hogy valamelyik meg nem szólított volna. És milyen ocsmányul!”⁴⁰ A beszámolt hallgató, Cilikéhez hasonlóan naiv fiatal női szereplő nem érti az utalásokat, de a társaságban mindenki más tudja, hogy a lányokat prostituálnak nézik festettnek látszó, piros orcájuk miatt, ezért zaklatják őket az utcán.

Nem csoda, hogy a kozmetikai orvoslással foglalkozó dr. Jutassy József arcbőrfehérítő púdereit ajánlotta mindenkinek, aki szeplőtől vagy az arc kipirosodásától szenvedett, ami „a legpoétikusabb leány arcát is oly prózaivá teheti”. Ezzel szemben „a tiszta, fehér teint bizonyára a legfőbb szépsége a nőnek”, érvel, hozzátéve, hogy „az utóbbi halványság divatos felfogás szerint jól áll a hölgyeknek, de a vérszegénységen alapuló sápadtfakó arcszín már nem”.⁴¹ Ezzel együtt természetesen a napsütötte arcbőr is rendkívül póriasan hatott, de azt legalább könnyebben el lehetett tüntetni házi szerekkel vagy megelőzni kalap és fátyol viseletével – noha ez a sportok népszerűsödésével egyre nehezebbé vált. Ha egy nő, nem túl előkelő módon, sokat tartózkodott szabad levegőn, aligha tudta elkerülni a

³⁹ Kóbor Tamás: *Budapest*, 120–121.

⁴⁰ I. m., 123.

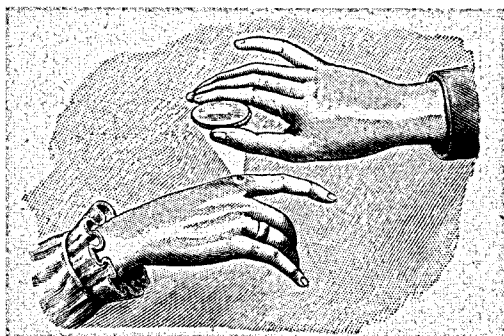
⁴¹ Dr. Jutassy József: *Kozmetika, a szépség egészségtana*, 31–38.

Ezt a rutint jobbra az úrihölgy hozzáértő szobalánya vagy komornája végezte el, hiszen csupán kis számban álltak rendelkezésre kozmetikai intézetek.

lebarnulást: élete kései szakaszában Erzsébet császárnénak mániákus szabadtéri gyalogtúrái miatt kifejezetten cserzett arcbőre lett.

A patikai krémek reklámjai a fehérítő tulajdonságot hangsúlyozták, hiszen ez volt a kívánatos tónus. Ezt ígérte például az Ilona-crème, az ugorka-tej vagy a Serail-arckenőcs – utóbbi török szerájokra utaló neve arról tanúskodik, hogy a századvégen még mindig imponáltak valamelyest a keleti nők szépségpraktikái. A 19. században előszeretettel forgalmaztak szépségápolási termékeket azzal a felkiáltással, hogy híresen szép, egzotikus háremhölgyek receptjei alapján készültek. Az egyik női lap hasábjain a levelező azzal büszkélkedik, hogy ismerőse révén megszerezte a „Kleopátra elefántcsont-pomádé receptjét”, amit a keleti hölgyek használnak mosdás után. Nem kell hozzá más, mint tiszta fehér viasz, spermacet (cetfaggyú), mandulaolaj, rózsaoilaj és citromolaj. A leírásból ítélve biztosan nem ártott, feltehetően hidratált is, és féhéren fénylő, viaszos bevonatot képezhetett az arcon. Egy másik arcfehérítő receptjét „élőképhez és bálba” ajánlotta a közreadója, ezen alkalmakkor fiatal lányok is „kendőzhették” (vagyis sminkelhették) magukat valamelyest a mesterséges világítás mellett.

Szemölcsejtárvoltítás napsugárgyűjtő lencsével. Ilyen és hasonló trükköket gyakran osztottak meg egymással a női lapok olvasói, mint ahogyan arcfehéritő krémek, hízókúrák és otthon kotyvasztható hajfestékek receptjeit is.

A szeplő, a leburnult vagy pirospozsgás arcbőr mellett volt még valami, ami nagyon megkeseríthette a makulátlan arcbőrré vágyó fiatal lány életét. Egy Bródy Sándor-novellában a lakása konyhájában kozmetikai szereket gyártó asszony és a lánya udvarlója, amúgy a nagyszoba lakója és orvostanhallgató, különféle szépségreceptekről beszélgetnek. A szigorló orvos már sok receptet bocsátott az asszony rendelkezésére, hogy a vállalkozását segítse – és lánya szívéhez közelebb kerüljön. „Ígerte neki – ezenfelül –, hogy kísérletezni fog s ha csak lehet, feltalálja a mitesszerek elleni szert. – Azzal milliókat szerezhetnénk! – mondá végül.”⁴²

Azzal valóban meggazdagodhattak volna, de a novella időkeretében sajnos nem következik be a felfedezés. Ezzel együtt a lapok hasábjain sok hirdető ígerte, hogy megtalálta a megoldást. A belvárosban szépségintézetet üzemeltető Jutassy doktor külön szappant forgalmazott zsíros bőrre „Jutassy-féle gyógyszappan” néven, de saját termékén túl ajánlotta a cinkszappan, a szegedi szappan, a Windsor szappan, a zöld szappan vagy a káli szappan alkalmazását is. Ugyanakkor meglehetősen borsos áron – 30 koronáért – árusít-

tott ún. arcpárló készüléket, amellyel otthon kezelhette a bőrét a pattanásos bőrű kliens – már amennyiben nem kívánta igénybe venni a kozmetikai intézet ez irányú szolgáltatásait. A kozmetikai témájú források a mitesszerek kinyomására egy apró, üreges cél-eszközt ajánlottak, „bőratkanyomó” néven. Viszont bizonyára ez, a „bőratkaként” is emlegetett mitesszer volt az a probléma, amire a lányoknak szóló ifjúsági lapok szerkesztői többnyire szükségtelenül ezt válaszolták: „Ne használjon semmit, idővel majd elmúlik.” A Cilikéknek lehetőleg semmit sem illett használniuk, legalábbis amennyiben az újságokban nekik szóló tanácsokra támaszkodunk – ők mégis minden igyekezetükkel azon voltak, hogy zsebpénzükből soványítóport és arcfehéritőt vegyenek, esetleg fűzöt könnyörögjenek ki az édesanyjuktól.

⁴² Bródy Sándor: A dicsőség felé (1889) In: *Húsevők*. I., 249.

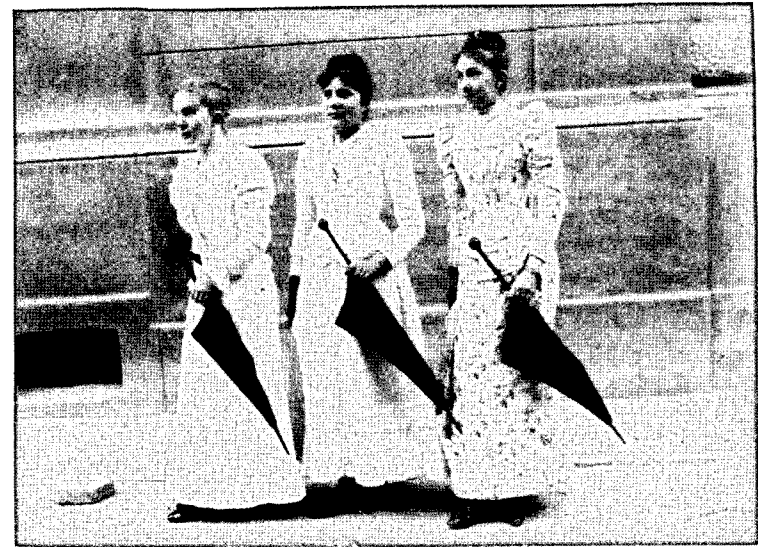

„Ez az, amitől én ezentúl csinos leszek”

A lányok és a fűző

„Emlékszem lánykoromban az első fűzőmre – meséli az 1890-ben született Hatvany Lili, az 1920–30-as évek népszerű »divat-újságírója«. – Tizenötéves voltam és már egy esztendeje sírva könyörögtem a felnőttiséget megpecsételő, gyerekkortól megváltó fűzőért. (Abban a történelemelőtti időben tudniillik fűző és hosszú ruha jelezték, hogy a leánygyermek fiatal lánnyá serdült.) Első fűzőm rózsaszín cérnabrokátból készült, olyan vaspáncéllal, azaz acélpántokkal bélelve, hogy Rozgonyi Cicelle is nyugodtan felvehette volna, mikor hadba követte hitvesét.

Iszonyú büszke voltam erre az első fűzőmre. Este vettem fel először, egy rózsaszín princesse-ruha alá, mert éppen cirkuszba készültünk. Egyedül nem is tudtam bánni új kincsemmel. Becsengettem a szobalányt, aki »hórukk« kiáltásokkal húzta összebb és még összebb a zsinórt, húzta, húzta, amíg derekam olyan lett, mint a mesebeli királykisasszonyé – (akinek derekát tudvalevőleg két ujjal lehetett átfogni) – a lélekzészről azonban ilyen körülmények között le kellett mondanom. A cirkuszt nem igen élveztem, keveset láttam

A három kamasz lány derékvonalán jól látható, hogy (feltehetően nagy büszkeségükre) fűzőben álltak az amatőr fotográfus gépe elé. A hosszú ruha, a fűzőviselet és a bálozás a nagylánykorba lépést jelezte.

belőle. Minden összefolyt szemeim előtt valami földöntúli elefánttá, illetőleg valami óriási szürkességé. Mikor hazaértünk, elájultam. Szebben mondván elaléltam, vagy aléltan estem össze. A doktor bácsi azt mondta, hogy a szegény kislány vérszegény...⁴³

A Hatvany Lili életszerű és ironikus beszámolójában szereplő esemény 1905-ben játszódhatott, így az 1930-as években, amikor megírta, már egy hatalmas divatforradalom választotta el tőle. Természetesen akkor is hordtak még fűzőt bizonyos életkorokban, bizonyos ruhadarabokhoz, de a fűző mint elengedhetetlen divatkellék és a »nagylánnyá avatás« eszköze már nem funkcionált. A modern lányok bizonyára csak nevettek volna a történeten, és mást tartottak fontos szimbólumnak – a rúzszt, a cigarettát, a selyemharisnyát,

⁴³ Hatvany Lili: Amit a ruha alatt hordunk. In: *Öltözködés és divat*, 175–176.

a lenge kombinét. Hatvany Lili is kigúnyolja kamaszkori önmagát, akinek még számított a látványosan keskenyre fűzött derék, és saját jól megérdemelt (hiúságából eredő) szenvedésén is csak somolyog.

A Hatvany Lili által leírt anekdota szinte minden elemével együtt jelenik meg a korabeli lányregényekben, ezzel is bizonyítva, mennyire tipikus volt a vágy a fűző által létrehozható divatos alakra és a divatos sziluett jelképezte „női beavatásra”. Ezekben is van persze rosszullet, orvos és csalódással elegyedő megszégyenülés. Az egyetlen fontos különbség, hogy ezek nem utólagos, önironikus emlékezesek, hanem egykorú pedagógiai regények, amelyekben a fiatal lánynak saját kárán kell megtanulnia, hogy „az apró ostobaságok rontják el a nagy örömeiket”. Az egyik nagy öröm a tizenhatodik születésnapon felvehető gyönyörű hosszú ruha: akárcsak a születésnap, ez is ranglépést jelentett minden lány életében – beleértve Zsófikát is, a már emlegetett pedagógiai regény főszereplőjét. A hosszú ruhához fűző dukál: „Mikor [a fűzőt] felvettem, nagyon megdobbant a szívem. Hiszen ez az, amitől én ezentúl csinos leszek. De milyen csinos. (...) ...olyan nagyon, nagyon vékony, mint erre felé néhány kisasszony, aki olykor előttem ül a templomban, vagy sétálgat az erdő felé. Mindig olyan szerettem volna lenni s régen tudom én már, hogy ahhoz nem kell egyéb, mint a fűző. Most pedig itt volt, és hozzám simult. Hosszu, rózsaszínű fűzőszalagjai bizsergették a tenyeremet. Én húztam rajtok egyet, kettőt, aztán többet is még, még. Mindaddig, míg valami nagyot roppant, mintha azt mondta volna: – Elég!

Ideje is volt, mert a két kezem alig bírta volna tovább. Egy kicsit meg is izzadtam, a lélekzetem sem volt nagyon bő és szabad, rossz volt így, tagadhatatlan. De mit láttam a tükörben? Milyen szépet. Vékony lett a derekam, elképzelhetetlenül vékony.”⁴⁴

Természetesen a történet akkor igazán tanulságos, ha a fűző viselete nem merül ki egy enyhe rosszulletben, így a *Zsófi naplója*

szerzője sem hagyja futni áldozatát, míg az hatalmas társaság előtt meg nem szégyenül. Először a lányka orra vörösödik be (ami ismert tünet volt a magukat szorosan fűző lányoknál), a jelen lévő fiatal orvos azonnal diagnosztizálja is, hogy ez „a hiúság piros virága, mely kinyílik minden leányarcon, ha valahol jó erősen húztak össze két selyemzsinórt”,⁴⁵ aztán minden elsötétül a nagyravágyó Zsófi előtt. Arra tér magához, hogy nagynénje az új nagylányos ruha széthasított derekát mutatja neki. Az ezt megelőző jelenet valószínűleg nem nélkülözte az erotikus felhangokat a korabeli olvasó számára, hiszen a fiatal orvos saját késével szabadítja ki a fűző szorításából a lányt, aki szégyenkezve érzi bőrén a hideg pengét. Végül a Zsófikát a hiúság börtönéből kiszabadító lovag lesz a regény végén a lány férje.

A lányt dresszírozó nagynéni nem kevés kárörömmel konstatálja, hogy a lány szoros fűzésével önként alázza meg magát ismerősei előtt, rosszullete miatt lemaradt egy kellemesnek ígérkező mulatságról, cifra ruhája is tönkrement, tehát a néni joggal közölheti vele, hogy ostoba, és nem érdemli meg a hosszú ruhát. Ilyen totális diadalt bizonyára nem minden, lányneveléssel foglalkozó pedagógus vagy szülő arathatott.

A századfordulón a legtöbben már az észszerű fűzésre intettek. „Minden derék és okos leány így gondolkozzék: inkább vagyok kevésbé karcsú, kevésbé szép és másoknak kevésbé tetsző, mint kevésbé egészséges”⁴⁶ – hangoztatja *A női erények legszebb virágai* című, léleknevelő könyvecske, amelyet a katolikus zárdákban nevelkedő lányok okulására írtak. Érthető, ha egy ilyen mű nem sokra értékeli a divat külsőségeit, de ekkoriban már a *Magyar Lányok* című „világi” lap is rendszeresen ostromozta a fűzőt szerkesztői üzeneteiben. Tutsek Anna szerkesztő egyértelmű igennel felelt az ifjú olvasók dilemmáira, hogy ártalmas-e a fejlődő szervezet számára

⁴⁴ Szabóné Nogáll Janka: *Zsófi naplója*, 163.

⁴⁵ I. m., 166.

⁴⁶ Báró Pongrácz Júlia: *A női erények legszebb virágai*, 101.

Bédy-Schwimmer Rózsa (középen ül), a Feministák Egyesületének egyik alapítója és társnői reformruhákban. A nők választójogának megszerzése és munkába állásuk ösztönzése mellett többek közt a női ruházatkodás észszerűsítése is az egyesület célkitűzései közé tartozott, hiszen a kényelmes öltözék konkrét és elvont értelemben egyaránt növelte a nők mozgásterét.

a fűzőviselet: „Az erős fűzés következtében a legkomplikáltabb bajok és betegségek származhatnak, a melyek gyakran korai halált is okoznak. A román közoktatásügyi miniszter rendeletileg el is tiltotta az iskolás leányokat a fűző viselésétől.” A fenyegetések után következett a manipuláció: „Különben is most már kezd teljesen a divatból kimenni ez az ép olyan csúnya, mint veszedelmes öltönydarab. Párisban már évek óta nem viselnek a nők fűzőt s az úgynevezett reformruha már mindenfelé tért hódított. Nem telik bele egy-két év és Magyarországon is mindenfelé azt fogják viselni.”⁷

A nevelői düh dicséretes, de 1902-ben a párizsi nők éppúgy nem tudtak róla, hogy már nem viselnek fűzőt, mint ahogy a magyaror-

⁷ Szerkesztői üzenet „Barna 15” jeligére. *Magyar Lányok*, 1902. augusztus 3. Vagy hasonló hangneme választ kap „Kis szakácsnő” is a kérdésére az 1902. augusztus 24-i számban.

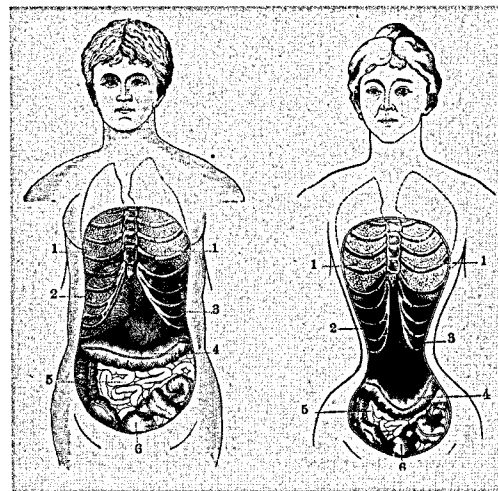
szági nők sem sejtették, hogy pár éven belül mindannyian reformruhát öltenek. Akárhogyan is, a lap minden adandó alkalommal igyekezett érvényesíteni (jelentős) befolyását a lányok gondolkodásának alakításában. A fűzőviseletet minden szerkesztői jegyzetben elítélték, ugyanakkor vonzó képeket közöltek a kényelmes reformruhákról. A reformruhán bővebbre volt szabva a derékrész, így nem igényelt fűzőt, vagy legalábbis nem olyan szorosra húzva, így könnyebb volt benne jönni-menni, dolgozni vagy akár sportolni, túrázni. Nem számított teljesen sikktelen darabnak: fiatal, jó alakú lányok szívesen viselték a modernség jegyében, de határozottabb állásfoglalást is kifejezhetett, mint például akkor, amikor a Feministák Egyesületének tagjai, élükön Bédy-Schwimmer Rózával, fényképeszkedtek reformruhában, vagy a gödöllői művésztelep egyik tagja, az iparművész Undi Mariska tervezett modernnek és egészségesnek tartott női reformöltözékeket. Mindazonáltal a fűzőhöz továbbra is sokan ragaszkodtak, és fontos eleme volt a nők öltözködésének. Ugyanakkor ellentmondásos ruhadarabnak számított, és mint sok más, női testtel összefüggő témáról, erről is mindenkinek megvolt a határozott véleménye. A fűző ellenségei sokkal erősebben hallatták a hangjukat, mint a pártolók – utóbbiak érvelés helyett szép csendben megvásárolták és magukra erőltették ezeket az abroncsokat. A fűző által megformázott sziluett rendszert a vonzó nőiséget jelképezi, a mellnél és csípőnél kiszélesedő, deréknál elkeskenyedő alkat a termékenységét jelképezi. Másrészt a fűző meglehetősen „egy kaptafára szabta” a női testet, és a zsenge lányokat is koruknál érettebbeknek mutatta és erősen szexualizálta az éppen uralkodó divat szerint.

Nemcsak a városi nők, de a nép leányai is igyekeztek a számukra elérhető eszközökkel formálni az alakjukat. Egy felvidéki pap az 1880-as években így ír az anyák által lányaikra kényszerített divatról, amit elsősorban az anyai funkciók akadályozása miatt tart károsnak: „Egyházamban s vidékünkön egy különös szokás dívik: az anyák serdülő leányaikat a 12–13-ik évükben a szó szoros értel-

mében erős vászonból készült mellövbe varrják be, melyet éveken át nem fejtenek le testükről abból a célból, hogy a szabad fejlődés, szabályos növés meggátolásával vékony, karcsú növésük legyen. Nem természetes-e tehát, hogy az ekként levarrott mellkas fejletlen s tökéletlen marad? Az ily mell korcs és eltorzult állapotában nem bírhat egészséges belső szervezettel s így a vér- és tejelválasztó edények szintén tökéletlenek lévén, nem képes a gyermek természetes táplálékának előállítására.”

Az 1910-es évek elején dr. Dollinger Béla orvos és „testegyenész” (azaz ortopéd szakorvos) szintén az anyákat vádolja azzal, hogy fűzés segítségével kívánják elérni lányaiknál a vágyott alakot, de ezzel csak ártanak nekik: „Az alsó ruha nagy visszaélése a fűző. E veszély már a 13-14 éves lányokat is fenyegeti. Az anyák büszkesége nem tűri a serdülő lánykák még kissé idomtalannak látszó alakját és szűk, vaktában kiválasztott fűzőbe szorítja azt, és a lányka szűk fűzőbe préselve kénytelen gyakran 5-6 óra hosszat az iskolában ülni, otthon kézimunkázni, néha órákig zongorázni vagy nyelv-órákkal bajlódni. Ha az ilyen fiatal lány csontjai lágyak, akkor a bordák meghajlanak, az izomzat elsovad és a mellkas elveszti szép alakját, az egész mellkas végre egy összenyomott keskeny átmérőjű tölcsérhez lesz hasonlóvá. A fűző ezenkívül gátolja a szabad légzést és emésztést, de főleg meggátolja a gerincoszlop szabad mozgását. Némely anya viszont épp azért hordat fűzőt leányával, mert azon már az elgörbülés némi nyomait konstatálja, igen, de akkor ne ilyen halcsontos pánczélt tessék hordani, hanem orvosi rendelés után készült orvosi fűzőt.”⁴⁸ Az intelmek ellenére az anyák előszeretettel erőltették rá lánykaikra a fűzőt a századfordulón, legfőképpen természetesen polgárosult családokban, és mindannyiszor tartásjavító hatást tulajdonítottak neki.

⁴⁸ Dr. Dollinger Béla: A nő egynehány elferdüléséről és a ruházatról. Az *Ujság*, 1911. április 16., 90. szám.

1. tüdő, 2. máj, 3. gyomor, 4. vastagbél, 5. vékonybél, 6. hólyag

A bal ábrán „a hasüreg szerveinek természetes fekvése”, a jobb ábrán „a hasüreg szerveinek eltolódott helyzete” látható. Ilyen és hasonló képekkel gyakran riogatták az orvosok a fűzéshez ragaszkodókat. A rendszeres és szoros fűzés valóban hatást gyakorolt a csontozatra és a belső szervekre.

A divattudatos fiatal lányok elfogulatlanul rajongtak a fűzőért, és ahogyan az a nagylányságot szimbolizáló ruhadarabokkal lenni szokott, az iskolában is viselték. Legalábbis ezt tudjuk meg abból az intésből, amit egy leányiskola iskolaorvosa tett közzé annak okán, hogy a lányok feszes, szűk szabású vagy éppen halcsontos ruhában járnak tornára: „A jövőben a tornázást célszerűtlen ruházatban megengedni egyáltalán nem fogjuk s a tornaórán ilyenekben megjelenő növendéket hazaküldjük. Az ekként mulasztott órát pedig igazolatlanak fogjuk tekinteni.”⁴⁹

Az anyák és lányok zöme presztízisdarabnak tartotta, az orvosok pedig a leánynevelés puritánjaival együtt elátkozták a fűzőt – de azért azt még alig merte volna bárki állítani, hogy semmiféle

⁴⁹ IV. ker. ág. ev. elemi és polgári leányiskola értesítője, közli: *Magyarország*, 1899. június 24., 172. szám.

A reformruha pusztán annyit jelentett, hogy a szabás a derék természetes vonalát követi, nem a fűzött alakhoz illeszkedik. Ezt a két modellt a *Magyar Lányok* című lap ajánlotta fiatal olvasóinak.

fűzöt ne viselhessenek a lányok. A „rossz” fűző mellett természetesen ott volt a „jó” fűző is, ami „megfelelően rövid, kényelmes és lágy anyagból készült”. Az egyik ilyen a *corset ceinture* volt, vagyis a derékfűző, a másik pedig a reformfűző, amelynek sokféle szabadalma létezett. A ma is létező, nagy múltú brit Jaeger márka, amelyet dr. Gustav Jäger német orvos alapított 1884-ben, korszerű és egészséges ruhadarabokat gyártott, a saját fejlesztésű fűző mellett többek közt meleg és jól szellőző gyapjú fehérneműket. Ezek a holmik az orvos *Die Normalkleidung als Gesundheitsschutz* (1880), vagyis „egészségvédő hétköznapi ruházat” címmel megjelent tanításai hatására kerültek forgalomba, és az egészségtudatos magyar vásárló is beszerezhetette őket akkoriban.⁵⁰

⁵⁰ Különféle kereskedők árukészletében.

A Jäger-féle reformfűző nem volt különösebben sikkes darab, lényegében egy elől gombos, bővülő mellrészű, állítható pántú ruhahaderék, amit báli ruhához egészen biztosan nem lehetett volna felvenni, és karcsú derekat sem csinált. Viszont tartást nyújtó alsoneműként kényelmes viselet lehetett a napi tevékenységekhez vagy akár testmozgáshoz. Sokféle külföldi és magyar márkájú reformfűző létezett, s mivel ezek valóban kényelmesebbek voltak a halcsonttal vagy fémmelel merevített hagyományos fűzőknél, terhes nőknek is ajánlották viselésüket. Reprezentatív alkalmakra azonban a nők zöme ragaszkodott a megszokott „kínzóeszközhöz”. Míg a lányoknál a nővé válást jelképezte, az asszonyok számára az évek elteltével egyre gyakorlatiasabb funkciója lett az alakjukat összefogó fűzőnek. Szóval mondhatott akárki akármit, amíg egy ruhadarab ennyire hasznosnak bizonyult, rábeszélés vagy fenyegetés sem vehette rá a viselőit, hogy megváljanak tőle. Csak maga az örökké változó divat.

Az „észnelküli iskoláztatás” ártalmai

Lányok az iskolapadban

„Kíváncsi vagyok, mit fogok évek múltán ebbe a könyvbe záradéknak beírni. Azt-e hogy letettem a doktorátust, vagy pedig hogy férjhezmentem”⁵¹ – írta a tizenöt éves Kóbor Noémi 1912 elején a naplójába. Abban az évben, 1896-ban született, amikor a lányok számára is megnyitották a gimnáziumokat és egyetemeket Magyarországon. Családja férfi tagjai, az apa, Kóbor Tamás író és a nagybácsi, Kiss József költő, szerkesztő, a budapesti értelmiség ismert alakjai voltak, így Noémit magától értetődően taníttatták, a IV. kerületi felsőbb leányiskolába és leánygimnáziumba járt. Olyan lányokkal barátkozott, akik az eszük miatt imponáltak neki (bár egy kicsit irigykedett is rájuk), mint például Kunvári Bellával (1895–1979), aki később fogorvos lett. Fővárosi, középosztálybeli, azon belül asszimilálódott zsidó származású lévén Noémi a lányok azon szűk köréhez tartozott, akik közvetlen környezetükben naponta találkoztak tanuló és dolgozó nőkkel, és apját követve ő maga is nagyon ambicionálta az írást.

⁵¹ Kóbor Noémi naplója. PIM Levéltár, 1912. január 12.

Ahhoz azonban, hogy Kóbor Noémi számára az 1910-es évek elején lehetséges és természetes opció legyen a férjhez menés mellett a tanulás is, másoknak kellett kitaposniuk az utat: olyanoknak, mint a két generációval idősebb, 1847-ben született Hugonnai Vilma, akinek egész életét meghatározta a tanulás és munka iránti vágy és annak beteljesítése. A hagyatékában található, a nők képességeit kétségbe vonó sajtóviták alkalmából írt cikkeinek szenvedélyesen kusza vázlatai is érzékeltetik az írás közben megnyílváló érzelmi töltetet. Mintha a kezével alig tudná követni száguldó gondolatait. Szemléltatást semmit sem talált olyan bosszantónak, mint azt az újra meg újra visszatérő megállapítást, hogy a nők testi tulajdonságaik és női sorsukból adódó kötelezettségeik miatt képtelenek szellemileg felnőni a férfiakhoz, sőt engedélyezni sem szabad számukra ennek megkísérlését.

Egy svájci orvosnak, Aimé Humbert-nek (1819–1900) írt 1889-es levelében hosszan fejtegeti nézeteit a nemek egyenlőségéről az oktatásban – nem mellékesen ekkor még nem használhatta itthon a Svájcban szerzett orvosi diplomáját. A nemek egyenlősége szerinte szoktatás és elfogadás kérdése: „Ha a fiú a leányt már az iskolában ugyanolyan képességű személynek ismeri meg, mint saját maga, akkor mint felnőtt minden további nélkül el fogja ismerni a nők egyenjogúságát, a lányok viszont a fiúkkal való találkozásukat testi és szellemi fejlődésük érdekében fogják felhasználni és mint felnőttek egyenrangú társai lesznek a férfiak.”⁵²

Hugonnai Vilma a maga idejében otthon, a nagytétényi kastélyban kapta meg a grófi családokban a lányoknak is járó, nem különösebben magas szintű iskoláztatást nevelőnőjétől. Aztán 1859-ben a Pröbstl Mária-féle leánynevelő intézetbe került Péstre, de hamar egyik tanuló társa nagybátyjának felesége lett tizennyolc évesen. „Véleményem a nő egyenjogúságáról és ezzel együtt a társadalom sok jelenlegi visszasságainak megszüntetéséről röviden

⁵² Hugonnai Vilma levélvázlata Aimé Humbert-nek, 1889. június 2.

abba az egy követelésbe foglalható, hogy a leányok iskolai képzése ugyanolyan legyen, mint a fiúké vagyis a szülőknek jogukban álljon leányaikat ugyanazokban az iskolákban: gimnázium, reáliskola, ipariskola stb. taníttatni, mint fiaikat” – írta később, miután ő maga nem járhatott gimnáziumba, nem érettségizhetett. Csupán első házasságát, hatéves fiacskáját maga mögött hagyva utazott Svájcba tanulni, hogy Zürichben, ahol ez már nők számára is lehetséges volt, elvégezze az orvosi egyetemet.

Közel negyvenévesen kötötte második házasságát egy hozzá hasonlóan természettudományos érdeklődésű férfival, a vegyész Wartha Vincével, és természetesen kikérte magának, hogy rosszabbul töltené be a feleségszerepet, csak mert diplomát szerzett: „Nem kell attól tartani, hogy az a nő, aki gimnáziumi és egyetemi tanulmányokat végzett, nem lesz ugyanolyan készséges élettársa néki megfelelő férjének, mint egy olyan, aki az írás-olvasáson kívül a tudományokból nem sokkal többet tud és hogy az említett nők ugyanolyan jó feleségek lesznek, mint az iskolázatlanok, azt a tapasztalat tanítja.”⁵³

Még ebben az időben is sokan akadtak, akik ezzel nem értettek egyet, pedig a lányok iskoláztatása évről évre szélesebb méreteket öltött, ami lassacskán megváltoztatta a lányok önképét és a másik nemhez fűződő viszonyukat is. Az 1868-as népiskolai törvény a lányokra is kiterjesztette az általános oktatás követelményét, noha kezdettől fogva gyakorlatiasabb tárgyakat illesztettek a tanrendjükbe, mint a fiúknak: például háztartási, majd 1905-től anyasággal kapcsolatos ismereteket, csecsemőgondozást, és az elmaradhatatlan kézimunkát is. A lányok középszintű iskoláztatását a polgári iskolák látták el, hiszen számukra ekkor még nem álltak nyitva az érettségire és egyetemi oktatásra felkészítő gimnáziumok. Ennek következtében a lányok nem tanulták a tudományhoz, joghoz, orvosi ismeretekhez elengedhetetlenül szükséges latint, hanem

⁵³ I. m.

A karikatúrán Wlassics Gyula (1852-1937) fogja karon a gimnáziumba induló leányzót, hiszen vallás- és közoktatásügyi miniszterként ő terjesztette elő a nők egyetemi oktatását és a nőgimnáziumok felállítását engedélyező rendeletet, amit az uralkodó 1895 novemberében elfogadott. Mint sokan, Wlassics is úgy vélekedett, hogy a nőknek elsősorban a családban a helyük, de elvből kizárni őket a felsőoktatásból nagy társadalmi igazságtalanság.

modern nyelveket oktattak nekik: franciát és németet. Ez egy idő után irigység tárgya lett, hiszen ilyen jellegű nyelvtudásukat sokkal inkább hasznosíthatták a hétköznapiakban; másfelől (egyes) lányok a „komoly” latin mint holmi kíváncsi privilégium után vágyódtak. Mivel ők csak tanítónői diplomát szerezhettek – ami nem ért fel az egyetemi diplomával –, és nem érettségizhettek, semmi szükségük nem volt rá.

A lányok és a fiúk tehát külön tanultak, különféle iskolatípusokban és sokszor eltérő tárgyakat, és ez még a 20. században is sokáig így volt. A helyzetet a nemek eltéréseiből fakadó különböző igényekkel és életcélokkal indokolták. „Azáltal, hogy a leány ugyanolyan iskolai képzésben részesül, mint a fiú, akinek szülei hasonló anyagi helyzetben élnek, mint a lány szülei, nem mondom azt, hogy a leány is ugyanúgy köteles valami pályát választani, mint a fiatalember. Ha a leány iskoláit elvégezte és a megfelelő vizsgákat letette, ami legtöbbször 18., 19. életéve végén történik, akkor egy féléven át minden női munkát, mint foltozás, varrás, főzés stb., amire egy háziasszonynak szüksége van, megtanulhat” – emelte ki Hugonnai Vilma, nyilvánvalóan azok érveit cáfolva, akik szerint a lányoknak teljes serdülőkorukat a női munkák elsajátítására kell

szentelniük, ezért jobb, ha nem töltenek annyi időt az iskolában. Szerinte a lányt az iskola a házasságkötésben vagy kereső szakma megszerzésében sem gátolja: „ha a körülményei úgy hozzák, férjhez mehet, vagy valami foglalkozást választhat mint kalaposnő, szabásnő, stb. ahogyan jelenleg a nők teszik. Ha kedve van hozzá, és módjában áll, semmi sem akadályozza meg abban, hogy magasabb tanulmányokat folytasson.”⁵⁴

A közép- és felsőfokú oktatásban való részvétel, ami eleinte aligha érintette tömegesen a nőket, 1896-ban vált lehetővé. A nők hosszú utánjárásokkal kérvényezhették ugyan korábban is az érettségit, de leánygimnáziumi osztály 1896 őszi félévétől indult először, és ekkortól iratkozhattak be nők is az egyetemre. Nem árasztották el a padsorokat, az első fecskék között olyan „túlkorosokat” találunk, mint az ötvenéves Hugonnai Vilma, aki svájci diplomája honosítását kezdte meg az orvoskaron, vagy a huszonhét esztendő Ritoók Emma, aki régi álma megvalósításába vágott bele, amikor megkezdte gimnáziumi tanulmányait, majd később külföldi bölcsészkarokon folytatta. Az első diáklányok egyike volt az 1875-ben született Steinberger Sarolta is, aki – bár eredetileg szintén külföldön kezdte meg iskoláit – az első, Magyarországon végzett orvosnő és nőgyógyásznő lett.

Leánygimnáziumok sem létesültek tömegesen, mindazonáltal a középosztályban afféle értelmes időtöltésként egyre inkább elvárás lett a lányok – legalább középfokú – iskoláztatása, még ha nem is szánták őket másra, mint férjhez menésre. A lányok felsőbb leányiskolába, polgárba, gimnáziumba, kereskedelmi vagy ipari iskolába iratkozhattak. A szülők mindezt elsősorban azért látták hasznosnak – és ezt sugalmazták a lányok iskoláztatását népszerűsítő újságcikkek is –, mert úgy vélték, felelőtlenség nem adni valamiféle eszközt a leánygyermek kezébe arra az esetre, ha nem „kelne el” a házassági piacon.

⁵⁴ Hugonnai Vilma levélvázlata Aimé Humbert-nek, 1889. június 2.

Zirzen Janka Andrássy úti állami leányneveldéjében például külön tanfolyamot indítottak azoknak a – rendszerint már nem is olyan zsenge korú – lányoknak, akik egy bizonyos életkoron túl, férj vagy szülők által biztosított kilátásokkal nem rendelkezve, „úrilány-képzettségüket” igyekeztek kamatoztatni, továbbfejlesztetni. A középosztálybeli nők addig semmilyen formális képzésben nem részesültek, házon belül tanították őket táncolni, énekelni, zongorázni, hímezni és festegetni, valamint beszéltek a nevelőnőjüktől hallott idegen nyelven. Ezeknek a nőknek egy része most a gyermekkorukban a francia *bonne*-tól vagy a német nevelőnőtől elsajátított nyelvet szándékozott „nyelv-mesternőként” tanítani. „Nagyon sok olyan nő jutott ily módon tisztességes ellátáshoz, a kinek alapos taníttatását annak idején a házi neveléssel elhanyagolták. Sok jobb napokat látott úri nőt kényszerít és kényszerített már az élet keserűségteles iskolája, hogy a viszonyok változtával, önmagára hagyatva, saját erejéből keresse mindennapi kenyerét.”⁵⁵

A középosztálybeli nők egy része valóban kényszerből ült be az iskolapadba – az ő motivációikat talán még meg is értették a hagyományos nemi szerepek mellett kardoskodók. Tolnai Lajos *Új föld, új szerencse* című regényében például egy elszegényedő úri leány táviráskisasszonynak akarja kiképeztetni magát, és ezért külön iskolába jár. Az évek teltével, az oktatási lehetőségek bővülésével azonban kiderült, hogy a tanuló lányok jelensége nem marad meg a periferián. Egyre nagyobb számban, egyre többféle iskolatípusban, egyre több órában képezték magukat. Valósággal kezdte kitölteni az életüket...

„Az újabb kor szerencsétlen iránya az észnelküli iskoláztatás. Akárhány beteg serdülő leánynál deríthettem ki, hogy naponta 8-10 órát foglalkozik szellemileg. És még csodálkoznak, hogy beteg. Mindezek alapján orvosi tapasztalataim érlelték meg bennem a meggyőződést, hogy a leánygyermekeknek válogatás nélkül a

⁵⁵ Zirzen Janka emlékkönyve, 27.

tudományos pályára való terelése a legszerencsétlenebb irányok közé tartozik, mely ellen küzdeni első sorban a háziorvos hivatása. Az orvosi feladatok közé tartozik fölvilágosítani a szülőket, hogy a leánygyermek nevelésében első sorban az anyai hivatás lebegjen szemük előtt, vagyis a testi fejlődést megakadályozó minden kártékony hatásnak elmellőzése.”⁵⁶

A kitörés dr. Bäcker József egyetemi tanártól származik, aki nek rendelésén egy internátusba járó lányka jelent meg panaszai-val. Nem is az a legfurcsább, hogy egy nőgyógyászati szakcikk bevezetéseként osztotta meg véleményét orvoskollégáival, hanem hogy mindezt 1905-ben tette, közel tíz évvel a nagy mérföldkő, a nők oktatásának megnyitása után. Amennyiben a lányok bármi módon megszenvedték a serdülést, és ennek következtében egy dr. Bäckerhez hasonló nőgyógyászhoz vitte el őket az édesanyjuk, akkor most már könnyen az iskolára lehetett fogni minden, kamasz lányokat sújtó nyavalyát.

Bäcker doktor érvelésében keveredik a közép- és felsőbb osztálybeli lányok ülő életmódjának ostorozása az emancipáció kritikájával. A túl sok ülés már korábban is problémát jelentett: néhány évtizeddel korábban azok miatt a lányok miatt aggódtak, akik órákig görnyedtek kézimunkáik felett. Ezért is folyt küzdelem már az 1870-es évektől, hogy a leánynevelőkben vezessék be valamilyen módon a testmozgást. Miután ezt sikerült elérni, újabb akadályt jelentett, hogy „nagyön sokan helytelennek tartották, hogy felnőtt leányok tornatanára férfi legyen”, aminek az okát is szégyellte taglalni az egyik első elit leányiskola, a „Zirzen” történetéről író szerző (a későbbi Erzsébet Nőiskola becenevét első igazgatónőjéről, Zirzen Jankáról kapta).

A férfiak és nők világát különösen ifjúkorban élesen elkülönítő társadalomban a nemek nem kellőképpen kontrollált „össze-

⁵⁶ Dr. Bäcker József: A női genitáliák fertőző betegségeiről. *Budapesti Orvosi Ujság*, 1905. május 18., 20. szám.

A diáklányok tornaórái külön gyakorlatsor és ruházat kialakítását igényelték. A lányok a szokásosnál rövidebb szoknyában vagy a képen látható bő nadrágban (bloomers) tornáztak.

engedése” súlyos kockázatokat rejtett magában.⁵⁷ A Zirzenben, ahogyan más, lányoknak fenntartott tanintézetekben, tanítottak férfi pedagógusok is, hiszen, főként eleinte, igen nehéz lett volna kizárólag nőkkel feltölteni a tanári kart. De nem szívesen bíztak férfira serdülő, tornaruhás lányokat. A testnevelést 1871-től rend-

⁵⁷ Abban a korban mindenki magától értetődőnek vette azt a cselekményelemet, hogy Csiky Gergely *A nagymama* című darabjában az ifjú gróf azért szegődik el francia nyelvmesternek álcázva egy nőnevelő intézetbe, mert az egyik növendéket kiszemelte magának. „Farkast csempészni a báránnyal, hajat a galambdúcba” – írja le a helyzetet egy másik szereplő.

szeresítő Zirzen hamarosan azzal igyekezett kiköszörölni a csorbát, hogy maga képzett tanítónőket a tantárgy oktatására, eleinte évente nyolcat-tízet. „Az itt végzett tanítónők lassan elenyésztek a közönségben a lányok tornázása ellen irányuló előítéleteket s módot nyújtanak arra, hogy a testi nevelést a leányiskolákban is jobban fejlesszék (...) tekintve felsőbbfokú tanintézetek számát, remélhetjük, hogy rövid idő alatt mindegyike el lesz látva alkalmas női tanerővel a tornatanításra.”⁵⁸

Ha korábban a hímzést, akkor idővel az iskolába járást és a tanulást lehetett okolni a mozgáshiányos urbanizált életmód ártalmáért. A századfordulón a sápadt, étvágytalan, hasfájós kamasz lányok betegségének neve is volt: chlorosis és gastroalgia, avagy vérszegénység és gyomoridegesség. Ezek a kórságok ritkán támadták meg a fiúkat és az alsóbb osztályok lányait, ám annál többször diagnosztizálták a viszonylag tétlen, a sportnak, szabad levegőnek alig kitett, városban élő serdülő lányoknál. A „chlorotika” sápadt volt, akár többet, akár kevesebbet evett, emésztési zavarokkal küzdött, és menstruációja sem volt rendben. Hugonnai Vilma egyik betege, A. Ilona is ilyesféle tünetekre hivatkozott: émelygés, hányinger, rossz étvágy, rendszertelen széklet, amire a hashajtó sem használ, és gyenge menstruáció. Sőt kisvártatva Ilona tizennégy éves húga is megjelent a rendelésen, hasonló tünetekkel.

„Majd itt tejet iszik, és egy kis vasat fog szedni”⁵⁹ – mondja a tizenöt évesen Budapestre érkező Erdős Renée-nek szállásadónője, miután első pillantásra megállapítja, hogy sápadt és bizonyára vérszegény – pedig még bele sem kezdett a fiatal lányokat sorvasztó tanulásba, éppen akkor akar a színiakadémiára beiratkozni. Az Erdős Renée-t végigmérő Carola asszony és a hozzá hasonló önjelölt diagnoszták feltehetőleg minden sápadt lányra rámondták, hogy vérszegény, és köztudott volt a panasz ellenszere is, a

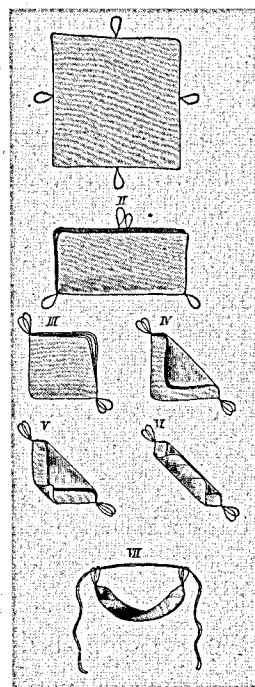
⁵⁸ Zirzen Janka emlékkönyve, 27.

⁵⁹ Erdős Renée: *Ifjúságunk*, 22.

vas. Érdekes módon egy 1930-as évekből származó orvosi könyv már azt a kijelentést tette, hogy a chlorosis mint önálló betegség megszűnt. Ennek egyrészt a vaspótlás hatékonyabbá válása lehetett az oka, másrészt az, hogy maga a diagnózis kiment a divatból, és az elsősorban a fiatal nőket érintő táplálkozási zavarok közül mások kerültek előtérbe. A hisztéria „elágazásaként” ekkor már használták az anorexia és a bulimia diagnózisát, az 1899-ben megjelent *A belgyógyászat kézikönyve* szerepelteti is ezeket mint elsősorban fiatal lányoknál előforduló betegségeket.⁶⁰

A másik, mondhatni állandó iskoláztatás elleni érv az volt, hogy a lányok a menstruáció miatt nem élhetnek olyan teljes életet, mint a férfiak, és már csak azért sem kelhetnek az oktatás vagy a munka területén versenyre, mert havivérzésük miatt az életükből éveket veszítenek. Dr. Harkányi Ede, a szociológia egyik úttörője *A holnap asszonyai* című 1905-ös értekezésében más szerzőkre is hivatkozva kiszámolja, hogy a nő idővesztése a menstruációt 16-17 éves kortól 42-43 éves korig, alkalmanként 4 nappal számítva 1460 napot, vagyis több mint négy évet jelent. De valójában akár 10 év is számítható ötnapos menstruáció és az azt már napokkal megelőző kellemetlenségek miatt. Sokan úgy érveltek, hogy ez, valamint a terhességek és a klimaktérium olyan fizikai terhet és időkiesést rónak a nőre, hogy nem is várható el tőlük ugyanolyan szellemi teljesítmény és munkabírást, mint a férfiaktól, sem egy adott helyzetben, sem hosszú távon. Ezt egyesek mint egyfajta evolúciós lemaradást értékelték, mások pedig védelmezőként szerettek volna fellépni. Mindazonáltal mint a legtöbb, olykor mondvacsinált kíméletre való intés esetében, a fizikai munkát végző nők – cselédek, munkásnők – „gyenge teste” miatt senki sem aggódott, havivérzésük alatt is ugyanúgy végezniük kellett napi tevékenységüket, mint bármikor, és szóba sem került, hogy kíméletre szorulnának.

⁶⁰ Dr. Boros József: *Haematológia. A belgyógyászat kézikönyve I–VI*. Magyar Orvosi Könyvkiadói Társulat, Budapest, 1935.

Könnyen mosható anyagból mindenki megvarrhatta a maga tisztasági betétjét. A tisztítható, így újra felhasználható „hószámkötőt” vagy „havikötőt” készen is meg lehetett vásárolni többféle kivitelben, akár muszlinból.

Természetesen minden nő máshogyan tapasztalta meg a menstruációját, így máshogyan reagált a különféle érvekre. Ugyanakkor beszédes, hogy Erdős Renée, aki a női szerepeket tekintve lázadó volt ugyan, de inkább csak saját törvényei szerint élte meg a nőemancipációt, mint hogy hirdesse is, magánlevelében nem kívánta szenvedését kisebbiteni vagy nem felmenteni magát a menstruáció idején. „A héten meg egészen biztosan itthon maradok, mert rám ütött a keserves asszonyi sors és most fekszem az ágyban és nyögök és roppant mód szeretném, ha az egész világ sajnálna engem”⁶¹ – írta egy barátnőjének, de „a keserves asszonyi sorstól” leveve, az ágyban fekve legalább írni és olvasni tudott.

⁶¹ Erdős Renée levele Szántó Olgának, PIM V 4817/1–17.

Hugonnai Vilma számára viszont – nyilvánosan mindenképpen – üzenetértéke volt, hogy nem fogadja el azt az érvelést, amivel a nőket emiatt „ki akarják vonni a forgalomból”. Egy előadásában kifejezetten dühösen kelt ki azok ellen, akik ilyenkor túlzottan „dédelgetik” magukat, és felmentést keresnek szokásos feladataik alól: „Az egészséges nő ne heverjen, hanem járjon-keljen, végezze teendőit, szórakozzék, de nagyobb gondot fordítson a tisztaságra.” Egy másik doktornő, a szintén az úttörő orvosnők közé tartozó, férjével, dr. Jakab Lászlóval szanatóriumot üzemeltető dr. Rác Hanna is amellet érvelt, hogy normális lefolyású, nem kórosan fájdalmas menstruációnál a lánynak képesnek kell lennie az iskola látogatására, napi munkája végzésére, bár bölcsebb tartózkodnia nagyobb fizikai megerőltetéstől.⁶²

⁶² A magyar család aranykönyve. I., 329.

Semmit se túlságosan

Munka, sport és a női test

Paulas Erikát „építésznek” mondták, de valójában nem volt az. Hogyan is lett volna, hiszen amikor 1896 őszi félévétől már nők is járhattak egyetemekre, még csupán az orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészkar nyílt meg előttük, más egyetemek nem. Megvolt az oka, hogy miért éppen ezeket a szakokat engedélyezték: ezeket a hivatásokat (orvos, gyógyszerész, tanár) vélték leginkább összeegyeztethetőnek a gondoskodó női természettel.

A középfelső osztálybeli nők számára a tanulással megszerezhető hivatás önállósodási, pénzkereseti lehetőséget biztosított, és olykor egyenesen a megélhetést jelentette. Az úrilányok élete is alakulhatott úgy, hogy férfi hozzátartozóik nem tudták eltartani őket, például mert apjuk elhalálozott vagy csődbe ment, nem volt fiútestvérük, vagy ha mégis, annak elég volt a saját családját eltartania, és megesett, hogy minden jó szándékuk ellenére sem találtak férjet, aki mellett kizárólag „női kötelességeiknek”, az anya- és feleség szerepnek élhettek.

A társadalom minden rétegét tekintve a nők által űzött és űzhető szakmák az 1880-as népszámlálás adatai szerint a következők voltak: földműves (636 363 fő), napszámos (497 308), házicseléd (365 837), kereskedelembe dolgozó nő (18 387), bábá (7851), tanítónő (3616) nevelőnő (1750), apáca (771), bordélyház-tulajdonos (60).⁶³ Ebből – ha az illető nem szándékozott apácának vonulni – legfeljebb a tanítónői és nevelőnői pálya volt elfogadható egy úrinő számára. Előbbihez már jó ideje nyitva álltak a középfokú oktatást kínáló tanítóképzők. De túlzás lenne azt állítani, hogy ezek magas presztízsű foglalkozások lettek volna. A nevelőnői szakma különösen kétes pozícióval járt, hiszen a rendszerint „jobb származású” nő a személyzethez tartozott, miközben a családtagok között forgott, és ennek megfelelően kellett viselkednie.

Több olyan szakmára mutatkozott tehát igény, amelyet egy jó családból való nő is művelhet, ha rászorul. Akadtak persze olyanok, akik ezt az érvelést is lesöpörték, mondván, ha egy leány vagy nő jómódú és tanulni akar, menjen külföldi egyetemre, ott kiélni passzióját. Ha pedig „mostoha anyagi körülmények között van, akkor nyújtson nekik az állam alkalmat, hogy akár testi ügyességgel párosult munkaképességgel az állam által fenntartott gyárakban, akár pedig mint gyermekkertésznők, tanítónők, s állami vagy magánszolgálatban mint hivatalnőknők biztosíthassák egzisztenciájukat”.⁶⁴ De legfőképpen menjenek férjhez és szüljenek gyermeket, zárta sorait egy korabeli (férfi) szerző, aki sokakhoz hasonlóan elenezte a nők felsőoktatásban való részvételét és nagyobb arányú munkába állását.

A társadalmi változást azonban nem lehetett tovább odázní, annyiban legfeljebb, hogy a nők egy ideig még csak „nőiesnek” tartott diplomát szerezhettek az oktatás és az egészségügy területén.

⁶³ Csoma Zsigmond: Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon – A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás. In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, 185.

⁶⁴ B. Balassa Antal: Nők az egyetemen. In: *A nő és hivatása*. II. 164–165.

A századforduló környékén számos újság közölt képet az „elsőkről”, vagyis az egyes területekre úttörőként belépő lányokról, hogy a kíváncsi közönség meggyőződhessen róla: intellektuális törekvéseik mellett testi megjelenésük nem üt el más „normális” fiatal nőkéttől. Ezt a fotográfiát az *Új Idők* jelentette meg 1900-ban Paulas Erikáról, akit az „első építészsnőnek” neveztek, noha a Műszaki Egyetem először csupán 1919-ben nyílt meg a nők előtt, akkor is csak rövid időre.

Így aztán Paulas Erika sem lehetett még 1900-ban egyetemet végzett építész, ahogyan azt neve mellé írták, mikor a fényképét, mint sok más „első” nőét a szakmájában, közölték az újságokban. A fiatal lány 1900. április 17-én építőmesteri szakvizsgát tett, tehát nem épületek tervezésére, hanem kivitelezésére volt jogosult – bár kétségtelenül ebben is első volt Magyarországon. Olyan szakmát űzött, ami igencsak megkívánta a fizikai igénybevételt, pedig ettől óvták igazán a magafajta lányokat. Erika apja svájci illetőségű mérnök volt; ő maga Zürichben született 1875-ben. A család nyolc évvel később Besztercére költözött – a Monarchia akkoriban jó lehetőségeket kínált a külföldről érkező képzett munkaerőnek. Erika itt járta ki a polgári leányiskolát, és már korán tehetséget árult el a rajzolásban. Tizenhét évesen rajzoló állást kapott Beszterce város mérnöki hivatalában – bizonyára apja közbenjárására, aki ott alkalmazásban állt –, vázolja fel a *Pesti Napló* az „építőmester-kisasszony” pályáját.

„Erika kisasszony minden előképzettség nélkül annyira vitte szorgalmával, hogy fölebbvalói csodálatára nem is sok idő múlva egy kaszárnyaépület pontosan és szépen kidolgozott tervét mutatta be nekik. Háromévi gyakorlati munka után, 1895-ben fényes sikerrel letette a kőművesi vizsgálatot s aztán az összes építészeti vizsgálatokat is. Eleinte persze senki hallani sem akart női építészről. De

miután néhány díszes épületet emelt és ismerősei előteremtették számára a szükséges tőkét, szaporodtak a megrendelések, terjedt a híre.”⁶⁵

Ahogy a korábban idézett statisztikából kiderül, az 1880-ban összeszámlált, kis híján 7 millió nő közül másfél milliónak volt fizetett munkája (a többség a háztartásokban dolgozott), és ezek túlnyomó többsége valamiféle fizikai munkát végzett. A századforduló felé haladva az arányok nem változtak jelentősen, hiszen ha növekedett is valamelyest a tanítónők, távirásznők vagy postáskisasszonyok száma, a dolgozó nők zöme napszámosként vagy cselédként dolgozott. Mint a női élet összes más területén, a munka kapcsán is sokan vélekedtek úgy, hogy a kevésbé kiváltságos társadalmi helyzetű nőknek nem árt, őket nem kell féltetni, „így szokták meg”, a gyenge nő kitétel csak egy adott társadalmi helyzettől felé felé lépett érvénybe.

Éppen ezért az újsághírben említett, vizsgáira készülő Paulas Erika bizonyára nem szívesen árulta volna el a vizsgáztatóbizottság előtt, amit a kezelőorvosának, Hugonnai doktornőnek muszáj volt elmondania, és az fel is jegyezte rendelési könyvében: a huszonöt éves lány – aki már húszéves korától dolgozott – három évvel korábban leugrott egy két és fél méter magas állványról, utána négy hónapig feküdt, és azóta is megérzi a sérülést.⁶⁶ Ha a középosztálybeli nők munkába állásának ellenzői értesülhettek volna erről a munkahelyi balesetről, bizonyára megnyugvással bólogattak volna. Hiszen pont erről beszéltek! Ezért nem szabadna egy jó családból való leánynak dolgoznia, hiszen megárt neki. A fiatal hölgy ráadásul azt is elárulta orvosának, hogy gyakran nagyon szenved „tiszta túlságosságtól” (havivérzésétől), ilyenkor akár hat-hét napig is feküdnie kell – nos, ez is egybeesett a nők tanulását és munkáját ellenzők félelmeivel.

⁶⁵ Az építőmester-kisasszony. *Pesti Napló*, 1900. augusztus 25., 232. szám.

⁶⁶ Dr. Hugonnai Vilma orvosi napló. „Paulas Erika, építész”. 5. kötet, 1900. február 26.

Mindazonáltal Paulas Erikát alkalmankénti egészségügyi panaszai sem tántoríthatták el a vágyott pályától, női testét nem érezte akadálnak. Vizsgáztatói tehetségesnek látták, egyikük így fogalmazott: „[Paulas Erika] bizonyosságot tett arról, hogy az építőmesterség nem kizárólag férfiaknak való életpálya, hanem hogy ráléphet e térre a nő is, ha kellő hivatással és értelmességgel bír, s ha erős akarattal és szorgalommal szánja rá magát és mindazt megtanulja és elsajátítja, a mi eme sok tudást, ügyességet s ezenkívül nagy gyakorlati érzéket követelő ipar üzésére okvetetlenül szükséges!”⁶⁷ A szakember, akit e szerint sok férfi társával ellentétben nem kötöttek előítéletek, azt is hozzátette, hogy nyilvánvalóan korántsem a nemi hovatartozás határozza meg, hogy egy jelölt mennyire felel meg a vizgán, hanem a „hivatás, tudás, gyakorlat” hármasa. Paulas Erika nemsokára egy állami megbízást is elnyert mint legolcsóbb ajánlattevő.

Más fiatal nők számára a munka nem szenvedély és rátermettség kérdése volt, hanem a megélhetés kényszerűsége. Egy 1906-os regény, *Leányok* címmel, éppen azoknak a fiatal lányoknak az életéről ad képet, akik a hagyományos női szerepről szőtt álmaik mellett sem tehetnek más, mint hogy Budapestre jönnek tanulni, és már képzésük idején is munkából tartják el magukat. Ekkoriban – ahogyan az a *Magyar Lányok* hirdetéseiből is nyilvánvaló – sokan kifejezetten a tanulni érkező lányoknak adtak ki szobát. A regényben Baba a színiiskolában tanul, Janka a Zeneakadémián, de mindketten elsősorban a férjhez menésben reménykednek. Juli elszánta magát, hogy leérettsegizik, majd elvégzi az orvosi egyetemet, közben mindehhez óraadásból szerzi meg a pénzt. Janka, a büszke vidéki úrilány, akiért eleinte a bátyja fizet, értetlenkedik:

„– Én ezt nem értem – szólta Janka csodálkozva. – Maga az első leányismerősöm, aki érettségit tesz. Hogy lehet ehhez kedve

egy leánynak? És azután még egyetemre megy. Borzasztó! Tíz évet, vagy még többet is tanulással tölt el a leányéveiből. Nem értem. Én otthon tanultam, nevelőnőm volt s az anyám a fősúlyt a zenére és nyelvekre fektette. Nem jobb volna, ha nem törné itt magát és csakugyan hazamenne a falujába? Otthon férjhez menne, mert végre is, minden leánynak ez az életcélja; a többi, bocsásson meg – de én azt hiszem – hiúság... Azt hiszi – tette hozzá keserűen –, hogy én művészi babérokra aspirálok a zeneakadémián?... Csak egy nyomorult oklevél miatt...”⁶⁸

Később azonban nem érkeznek meg a havi részletek, és Janka is kénytelen munkába állni, zeneórákat adni. A tanulás és a munka kimeríti és megviseli, de hiába szeretné máshogyan, egy férfi gondoskodása mellett élni az életét, ha apja meghalt, a bátyja pedig képtelen eltartani, mivel ő maga sem rendelkezik semmiféle egzisztenciával. „Egy óra után haza szállingóztak a leányok. Először Janka jött, fáradtan és unott arccal, kezében kottatartó volt, a télikabátja kopott, itt-ott finomul bestoppalva, kalapján a fekete nagy fátyol megnyúlva, megpuhulva és az arca az alatt a négy hónap alatt, amióta Pesten volt, megvényült. Még alig volt huszonkét éves és sokkal többnek látszott; szeme alatt, a homlokán és az ajka körül ráncok ültek és a szeméből gögös keserűség látszott ki.”

Ebben az időben *A magyar család aranykönyvében* a lányok továbbtanulási és munkába állási lehetőségeiről értekező feminista aktivista, Bédy-Schwimmer Rózsa már leírhatta, hogy a „kenyérkereseti munkával foglalkozó nők száma feltartóztatlanul növekszik”.⁶⁹ A húsz évvel korábbiakhoz képest növekedett azok aránya, akik valamiféle képesítéshez kötött munkát végeztek, de legnagyobb számban továbbra is fizikai munkát végzőket találunk a 2 667 781 dolgozó nő között: 1 819 517 nő foglalkozott őstermeléssel (vagyis paraszti munkát végzett), 1048 bányászattal és kohászattal,

⁶⁷ Ney Béla: Az első magyar képesített építőmesternő. *Építő Ipar – Építő Művészet*, 1900. május 3., 18. szám.

⁶⁸ Lux Terka: *Leányok*, o. n.

⁶⁹ *A magyar család aranykönyve*. II., 198.

193 513 iparral, 109 737 napszámosként és 350 693 házicselédként kereste kenyerét. Természetesen ugyanúgy megterhelhette a fizikai tevékenység azt, aki már „hozzászokott”, tehát kislány kora óta arra nevelték, hogy segítsen a ház körül.

Hugonnai Vilma, aki a szegény betegeket ingyen gyógyította (orvosi könyvében mindig feljegyzi a bevételt is, de rendszerint csak a középosztálybeli betegektől fogadott el honoráriumot), nem-egyszer kezel „munkahelyi ártalmaktól” szenvedő lányokat. Egy tizenhat éves lány, P. Juliska 1899. március 15-én állt szolgálatba; egész nap ásnia kellett, és 20-ára a keze megdagadt, vízhólyagok borították, melyekből váladék szivárgott. Úgy látszik, túl fiatal volt ahhoz, hogy ne viselje meg egy ekkora megerőltetés, talán ez volt az első munkahelye. Máshol egy, a háztartási alkalmazottak közül viszonylag könnyű munkát végző szobalány szenved hátfájdalmaktól azért, mert napi munkája mellett sokat kell varrnia. Az alkalmazók néha ugyanis mellékes feladatokat is adtak a szolgáló személyzetnek (jellemzően ilyen volt a varrás, foltozás), hogy kellőképpen kihasználják munkaerejét, és „lefoglalják”. De lehetséges, hogy a 4 hónapos terhes K. Róza is azért esett le a létráról és vetélt el, mert állapota ellenére végeznie kellett feladatait. Viszont leányanya lévén a dolgot talán nem is bánta annyira.⁷⁰

A korabeli felfogás szerint a nők világában a munka és a sport között különösen egyszerű volt az átjárás, több forrás is úgy említi a házimunkát, mint a testmozgás egyértelmű lehetőségét a nő számára. Sokan vélték úgy, mint Váli Mari, Jókai unokahúga, a puritán vidéki háziasszony: „én nem tudok hasznosabb komóciót (mozgást), mint ha az asszony házának rendben tartását maga eszközli: seper, törölget, utánalát konyhájának, éléskamrájának egyik, mint másik nap.”⁷¹ Egy vidéki gazdaasszonyt könnyen el is lehetett képzelni, ahogyan naponta körbejárja a házat és a gazdaságot, cselédeket

⁷⁰ L. jelen könyvben az *Anyák teste* c. fejezetet.

⁷¹ Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*, 442. L. még: Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete*, 295.

Felsőbb Leányiskola növendékei Besztercebányán (Szlovákia), 1905.

A középosztály lányai között egyre nagyobb divat lett az iskolába járás. A majdan dolgozni kényszerülő lányok mellett szüleik azokat is beadták, akiket elsősorban férjhez menésre szántak, hogy „értelmesen” töltsék az időt. Akit nem jegyeztek el az iskolaévek végén vagy az érettségi után, az esetleg elvégzett pár szemesztert az egyetemen is, ha érdeklődő volt. Sok lánynak azonban saját jövőbeli megélhetése miatt vált fontossá az orvosi, gyógyszerész, tanári diploma.

irányít, gyümölcsöt szed és tesz el, inspekción tart konyhakertje és baromfijai fölött, na de egy városi asszonyt? Még egy mégolyan tágas lakást sem lehetett különösebben nehéz bejárni, ha pedig a nő sokat volt talpon a háztartása és gyermekei miatt, legfeljebb elfáradt, de aligha mozgatta át a tagjait. Komissziózni (vásárolni) vagy korzózni kényelmetlenül kicsípve, befűzve ment, vagy eleve cukrászdába ült be. A századfordulón a középosztálybeli nő hétköznapija aligha telt intenzív testmozgással, ugyanakkor az egyre inkább divatba jövő sportolás a társasági élet fontos terepe lett.

A testmozgás sok mindenre ürügyet szolgáltatathatott, legfőképpen egy fiatal nő számára: reprezentációra, párkeresésre és nem

Nők teniszezés szünetében, 1904. Ahogyan az Kaffka Margit *Színek és évek* című regényében olvasható, a teniszezés már vidéken is divatos társasági sport volt a századfordulón.

utolsósorban alakformálásra és az egészség karbantartására is... Bár ez lehetett a legkevésbé fontos. A különféle társasági eseményeken hét évig eredménytelenül bálozó és sportoló eladólány, Marcsa nővérenek kitörése is erről tanúskodik: „Udvaroltam a férfiaknak, fakszikkal akartam elcsavarni a fejüket s hol a hátam közepéig kivágott ruhában, hol meg a fülemig begombolkozva mozogtam közöttük. És mindent megtettem a kedvükért. *Bicikliztem, táncoltam, halásztam, vadásztam, tenniszeztam* és mit tudom én, mit nem tettem s mi volt mindennek az eredménye? Semmi.”⁷²

A sportolási alkalmak reprezentációs jellegét bizonyítja a számtalan intés, amit fiatal lányokkal szemben fogalmaztak meg, akik csinos, ám kényelmetlen ruházatban indultak sportolni: „hogya fűzőt hagyják odahaza, mikor korcsolyázni mennek, azt nem merem ajánlani, mert hiszen éppen ilyenkor nyílik pompás alkalom

⁷² Lux Terka: *Marcsa gondolatai*, o. n.

a gyönyörű termet – és kié nem volna az? – érvényesítésére; hanem hozzanak legalább annyi áldozatot saját becses egészségüknek, hogy ne fűzzék be magukat igen erősen. Hagyják nyitva a fűzőt úgy, hogy szabadon működhessen tüdejük, mert különben elvész a korcsolyázásnak fele haszna.”⁷³

Hogyne korcsolyáztak volna befűzve a lányok, hiszen a korcsolyázás a bálozás egy kevésbé szertartásos verziójának ígérkezett, ahol fiatal férfiak és nők találkoztak, táncoltak, csevegtek. Éppen ezért a korcsolyázáskor viselhető öltözetek – kesztyűk, muffok, prémes kabátkák és fejfedők – a téli divat legfontosabb darabjait képezték, amelyekben valóban megmutatkozhatott a női alak és szépség. A korcsolyapálya fontos találkozóhelyként tűnik fel több korabeli memoárban és regényben, de a társaság aligha a sport kedvéért igyekezett a pályákra, mint inkább legfrissebb toalettjeit bemutatni, vagy elmélyíteni bizonyos, nagy reményekre jogosító ismeretségeket. Hasonlóképpen a fürdőzés sem a testmozgást, hanem a társasági életet állította a középpontjába, jóllehet magát a fürdőt és az úszást elkülönülten üzték a nemek. A tágabb értelemben vett fürdőélet azonban rengeteg lehetőséget biztosított a találkozásra, és a közös tevékenységek egy része tényleges erő kifejtéssel járt: például a túrázás, amennyiben a fürdőhely – a népszerű tátrai vagy egyes erdélyi célpontok esetében – hegyes vidéken feküdt.

Míg a korcsolyázás a rosszmájúak szerint a „férjfogás” sportjaként híresült el, a kerékpározást többnyire a nőemancipációval hozták összefüggésbe. Hock János katolikus plébános és szabadelvű párti parlamenti képviselő 1897 uborkaszegonyját egy, a nők kerékpározásáról szóló vitairattal próbálta felkavarni. Az újságolvasók válaszait látva sikerrel járt: sokaknak volt igen határozott véleménye a bicikliző nőkről. Hock maga igen megengedő álláspontot fogalmazott meg, nem osztotta azok véleményét, akik szerint a kerékpár annak jelképe volna, hogy a nők egyszerűen felpattannak rá,

⁷³ Szokolay Kornél: A korcsolya a leányiskolában. *Herkules*, 1891. március 1., 5. szám.

A bicikli-kérdés pedig a nőemancipáció egyik legfontosabb kérdése, és így érthető az az ellenszenv, mely a férfiak nagy többségét arra indítja, hogy a nők kerékpározása ellen foglaljanak állást. De nemcsak a férfiak, hanem a nők nagyrésze is a kerékpározás ellensége, pedig ezzel csak azt demonstrálja, hogy még nem érett meg az egyenjogosításra. Úgy tesznek, mint az a vad nép, amelyen hatalmas zsarnok uralkodott. Föllázadtak ellene és elűzték az uralomról. Mikor pedig nem volt vezetőjük tanácstalanul állottak és nem tudtak mit kezdeni,

- Hívjuk vissza a zsarnokot! - kiáltott valaki.

- Igaz! - zúgott rá a nép és a vadak boldogok voltak, hogy újra alattvalók lehettek.

A nők nem bírják magukat kiszakítani a férfiak uralma alól és jól is teszik ... azaz pardon! csak egyrészt teszik jól, mert a három év hijján huszadik századbeli nőnek kötelessége, hogy minden lehető téren egyenlő legyen a férfival. Hisz a kerékpározás csak játék még manapság a nőknek, de olyan játék, amely hasznukra van, mert önállóságot önt beléjük.

Néhány esztendő előtt még kiátkozták azt a hölgyet, aki egyedül mert végigmenni az utcán, ma pedig a legelőkelőbb angol és amerikai családok gyermekei hónapokon keresztül utazgatnak keresztül-kasul Európában, anélkül, hogy akárki is megszólná őket. Éppen így vagyunk a kerékpározással is. Még nem szokták meg a nőket kerékpáron látni, de tiz-tizenöt esztendő múlva éppen olyan közönséges lesz, mintha manapság egy postás-kisasszonyt látunk hivatalában.

Csak bátran ülünk fel, hölgyeim a kerékpárra!... A szokás törvényt teremt s miénk a biztos győzelem.

A legfontosabb kérdés azonban még hátra van. Milyen ruhát hordjanak a kerékpáros nők?

Azt hiszem, minden jóízű elvtársam a szoknya mellett szavaz. Nadrágot csak ... no hogy is mondjam? ... túlságosan szabad gondolkodású és erkölcsű hölgyek óhajtának hordani - és ha ez a divat győzedelmeskednék, én is a férfiak pártjára állanék és nagyban hangoztatnám:

- Le a kerékpáros nőkkel!

De mivel majdnem minden nő jóízű, - hiszen azért nő - biztosra veszem, hogy a szoknyás dressz fog győzedelmeskedni, és hogy néhány év múlva a férfiak így fognak sóhajtani:

- Hogyan is lehattunk oly korlátolt gondolkodásúak egy pár esztendő előtt?

És a férfiaknak igazuk lesz.

olvasói vélemény a *Pesti Napló*-ban⁷⁴

⁷⁴ „Felsőbb leány” levele a kerékpárvitában. *Pesti Napló*, 1897. július 9., 189. szám.

és kibicikliznek a számukra megengedett mozgástérből, a családi körből. Hock értelmezésében a női feladatokat egy másik 19. századi találmány, a varrógép szimbolizálja, és e kettő nem feltétlenül összeférhetetlen a nők életében: „Mihelyt a nőnél az a bicikli nem *életcél*, hanem csupán a testedzésnek és szórakozásnak egy ártatlan eszköze, akkor sohasem kell félnünk, hogy kizökkenti háziasságából: Szép egyetértésben megférnek egymás mellett a bicikli meg a varrógép.”⁷⁵

A többség a biciklin suhanó lányokban, asszonyokban nem csupán egy új sporteszköz kipróbálóját látta, hanem azt az új típusú nőt, aki veszi a bátorságot, hogy ezt megtegye, sőt örömet is leli benne. Felölti az ehhez illő ruhát, átveti a lábát a nyergem, s mindehhez van szuflája, ideje, kedve. A plébános vitáiratában reményét fejezte ki, hogy a kerékpár nyújtotta élvezet nem ragadja magával annyira a nőket, hogy elhanyagolják miatta otthoni teendőiket. Egy olyan nőismerőssel példálózott, aki nem is tudja, mire legyen büszkebb: ha sikerült tőrös lepényét dicsérik vagy ha megtapsolják, hogy fel tudja hajtani a dombra a drótszamarat.

Amint a kerékpárvitából kiderül, sokakat legfőképpen a nők ruházata, kivált a nadrágviselés aggasztotta leginkább a biciklizésben. A kerékpározást különösen a hozzá viselt ruházat tette szimbolikussá, hiszen a legkényelmesebben egy bizonyosfajta nadrágban lehetett kerékpározni, amit a nők más testmozgáshoz – például tornához – is viseltek. A buggyos bloomers már évtizedek óta létezett, 1851-ben rukkolt elő vele az amerikai Amelia Bloomer, de népszerűség helyett legfeljebb hírhedségre tett szert. Viszonylag szűk körben terjedt csak el, de jelentőségteljes ruhadarabként viselője azt demonstrálta vele, hogy kilép a szokásos (passzív) női szerepekből. Magára öltötte például az úttörő amerikai orvosnő, Mary Walker az amerikai polgárháború idején, vagy a krími háború markotányosnői. A 19. században a nők nadrágviselését frivol-

⁷⁵ Hock János: A nő kerékpáron. *Pesti Napló*, 1897. július 17., 197. szám.

nak tekintették, ezért is voltak olyan népszerűek a nők által játszott ún. nadrágszerepek, amikor a színésznők nőies combjukra tapadó nadrágokban igyekeztek fiúkat megtestesíteni, és az ebből fakadó izgalmas feszültség szinte megunhatatlan maradt a nézők számára – legalábbis addig, míg a női láb már nem maradt olyannyira elrejtve a hétköznapiakban. A sportoláshoz régóta viseltek nadrágot a nők, például lovagláshoz egyfajta alulöltözetként vagy vívásához. A bicikli és a hozzá párosított nadrág azonban nagyobb publicitásra tett szert, mert nem maradt a lovaglórúha alatt vagy egy elzárt vívóteremben, hanem kikerült a városi parkokba és utcákra.

Wohl Janka újságíró és „divatszakértő” így írta le a biciklis nők ruházatát és megjelenését: „Szóba álltam két belga és egy gyönyörű angol kerékpározóval; – a kedvemért fel-le szálltak engedelmes lovaikról. Megvizsgáltam öltözetüket, megmagyaráztattam magamnak apróra, mért nem lehet hosszabb az alj, mely alig ért bokáig, csak hogy végre öntudatosan, kellő hozzáértéssel adhassam meg az oly gyakran kért tanácsot. Határozottan mondhatom, hogy igen keccsen lehet fel és leszállni. A törökös bugyogó teljesen el van rejtve és előkelő hölgy csakis bokáig érő, nem tulbő, tűzdelt angol aljat hord és sárga vagy fekete topánt, vagy czipőt és lábtyűt. Az alj alatt afféle testhez simuló lovaglónadrágot. Az öltözet angolos, avagy francziás, felsőrésze lehet igen díszes chic, sőt kaczer is. Mint mindenhez, úgy a kerékpározáshoz is tudás kell és grace. Ebben van az egész különbség. Ha csúnya, visszatetsző látványt látunk, biztosra vehetjük, hogy nem művelt, nem előkelő egyén a lovas.”⁷⁶

A bicikli és a bloomers kihívó jellegére bizonyíték, hogy a századvég egyik legismertebb botrányhősnője, az amerikai Clara Ward, aki Rigó Jancsi cigányprímással szökött meg férjétől, a belga Chimay hercegtől, a számos róla kiadott frivol képeslap egyikén nadrágban ül egy biciklin (sőt még egy cigaretta is feltűnik a szájában). Tekintve, hogy más képein például csak egy alakjára tapadó,

⁷⁶ Wohl Janka hozzászólása a nők kerékpározása kapcsán. *Herkules*, 1897. április 15.

Rigó Jancsi kedvese, Clara Ward, az egykori Caraman-Chimay hercegnő biciklin cigarettázik, 1904. A magyar prímás 1896-ban szöktette meg az amerikai milliomosnőből lett belga hercegnőt. Az eset világszenzáció lett, és a páros később kamatoztatta is hírnevét, Clara például kihívó öltözetekben pózolt nagy példányszámban forgalmazott képeslapokon.

testszínű trikót visel, nyilván ezt a biciklis pózolás sem szánta kevésbé provokatívnak – noha mai szemmel a kerékpáros kép nem hat botrányosnak, csak a modell kihívó póza nyilvánvaló.

A sportolás tehát csak addig lehetett a nők sikk, amíg „nem vált életcélá”, amíg túlzásba nem vitték. A puha, kerekded, némi zsírpárnával borított női test eszményének korában sokan kifejezetten visszataszítónak találták a mozgástól megnyurgult, izmos női testet. Az egyik női lap olvasója például azért nem ajánl egy testmozgással egybekötött soványítókúrát, mert ismerőse csúnyán

megizmosodott tőle. A rendszeresség, a nagy erő kifejtés és a kidolgozott izmok a férfiasság kizárólagos territóriumát képezték, így ezen a ponton még a szabadelvűek is visszakoztak: „Sokan, akik a nőemancipációval foglalkoztak, a sportot is azok közé az erősebb, férfiasabb világmunkák közé sorolták, melyből a nőknek kizárása jogos. Pedig ebben tévedésük nyilvánvalóvá lesz, ha a sport igazi jellegét nézzük. A sport kétféle lehet; a versenysport, amely az erő maximális kifejtésére irányul és a tulajdonképpeni sport, mely alatt szórakoztató, de amellettestedző játékot érthetünk. A kettő közül az, amelyben a nők részt *nem vehetnek*, a versenysport. Erre a nőemancipációnak kiterjednie nem szabad.”⁷⁷ A nők többsége hallgatott a jó szóra. Az egyre népszerűbb egyesületi sportéletben és versenyzésben sokkal kisebb arányban vettek részt, mint a társasági sportokban, bár „kuriózumok” természetesen mindig akadtak.

De nem csupán a nemkívánatos izmok miatt lehetett a sport kockázatos, hanem ahogyan egy korabeli orvosi könyv rávilágított, akár a becses szűzhártyát is veszélyeztethette: „véletlenségek, testi megrázkódások folytán, lovaglás, ugrás, kerékpározás stb. alatt be szakadhat vagy elenyészhetik. Semmi jelentősége sincs; igazságtalan és erkölcstelen dolog egy lány morális értékét az ilyen nyálkaredő szerint megítélni”⁷⁸ – állapította meg. Pedig sajnos e szerint ítélték meg.

„Főkelléknek tekintjük a szüzességet”

A lány legfőbb értéke

1899. szeptember 18-án egy fiatal nő különös kéréssel állított be Hugonnai Vilma doktornő Szabóky utcai magánrendelésére. A 21 éves K. Mariska azzal tűnt ki a többi, gyomoridegességgel, vérszegénységgel, tüdőbajjal, esetleg férjüktől elkapott nemi betegséggel érkező asszony közül, hogy nem gyógykezelést, hanem egy tanúsítványt szeretett volna. Azt is előadta, hogy miért. „Kérője akadt, kinek fejét telebeszélték, hogy nem tiszta már, érintkezett mással, ezért bizonyítványt kér, hogy virgó”⁷⁹ – írta be rendelési könyvébe a hivatalosan még csak két éve praktizáló, de szülésznőként már több évtizedes tapasztalattal rendelkező doktornő, aki minden bizonnyal nem volt álszent szakmai kérdésekben. Tudta: az, hogy a szűzhártya ép-e avagy sem, orvosilag megállapítható – ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy egy fiatal nő számára ez nem pusztán anatómiai kérdés.

⁷⁷ A nők testedzése. *Nemzeti Sport*, 1906. december 23.

⁷⁸ Dr. Fischer-Dückelmann Anna: *A nő mint házi orvos*. I. 319.

⁷⁹ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplója. 4. kötet. 1899. szeptember 18., K. M.

Később visszatérünk a vizsgálat eredményére, mindenesetre Mariska joggal félt a kérő elvesztésétől, hiszen a szüzesség volt az egyik legfontosabb tényező, amely egy fiatal nő értékét meghatározta a házassági piacon. Ahogyan egy férfiának szóló házassági kalauz fogalmaz: „A leányoknál főkélléknek tekintjük a szüzességet”⁸⁰ – a hangsúlyból pedig az is kiderül, hogy a férfiakra ugyanez nem érvényes. A nőktől elvárt szüzességnek természetesen megvoltak a maga szimbolikus és gyakorlati okai az elmúlt évezredek során. A 19. század végén még mindig gyakorlati jelentőséggel bírt, hogy amennyiben egy férfi szűz nővel köt házasságot; az nem lehet várandós más gyerekével – hiszen hatékony fogamzásgátló eszközök hiányában biztosra csak így mehetett. Ugyancsak bízhatott abban, hogy az ilyen lány nem szenved semmiféle nemi betegségben, amelyek némelyike akár halálos is lehetett. Ugyanakkor a szüzesség jelképes értéket is hordozott, az „érintetlen” lányban az ártatlanság és tisztaság megtestesítőjét látták, és a szűzkultuszra fogékonyak számára ebben a minőségben képviselt vonzerőt.

Tulajdonképpen a lány és az asszony státusza között is a szexuális beavatottság volt a meghatározó különbség, többek közt ebből adódtak az asszonyok egyes szabadságjogai. Elvben egy lánynak házasságkötésig őriznie kellett testi-lelki szüzességét – ebben persze az őt körülvevők (főképpen az idősebb nők) is részt vettek egyes szabályok betartatásával. „Jól nevelt lányok” nem mozoghattak egyedül, csakis anyjuk, más családtagjuk vagy egy erre kijelölt személy, egy gardedámként működő ismerős, komorna vagy végző esetben cseléd társaságában; és csak ellenőrzött körülmények között, bál vagy egyéb társasági események alkalmával ismerkedhettek vagy tarthattak fenn kapcsolatot a másik nem tagjaival. Levelezésbe is legfeljebb csak akkor bocsátkozhattak a kiszemelttel,

⁸⁰ Dr. Nadas Mihály: *Amor és Hymen*, 14.

A „lány” szótól szinte elválaszthatatlannak tartották az „ártatlan” jelzőt. Akinek sikerült a preferált korban, azaz 18-20 évesen férjhez mennie, annak bizonyára nem volt még túlságosan terhére az önmegtartóztatás, de az évek előrehaladtával, a szerelmek és vágyak megjelenésével ez vélhetőleg egyre nehezebbnek bizonyult.

ha már jegyben jártak vele, minden egyéb üzenetváltás a „titkos levelezés” helytelenített kategóriájába tartozott.⁸¹

Természetesen a hétköznapi élet nem mindig esett egybe a szabályokkal, ilyen esetben találhatta magát szemben a fiatal lány és családja a „rossz nyelvekkel”, azaz az erkölcsi szabályokat betartató közösséggel. Talán a szüzességéről bizonyítványt kérő Mariska is okot adott valamivel arra, hogy ismerősei gonosz pletykákat sugdossanak a kérője fülébe. Meglehet, csak egyedül látták az utcán, vagy éppen egy férfival bizalmasan beszélgetve, esetleg járt hozzá valaki, akiből nem lett vőlegény, és idővel elmaradt a háztól... Mindazonáltal a kérdés nyílt jellegéből következően Mariska alsóbb osztálybeli leány lehetett, középosztálybeli körökben aligha merészelt volna ilyesmivel előállni valaki – a férjhez adandó lány szüzességét magától értetődőnek vették.

Az ártatlanságra akár csak a nem kellőképpen szende viselkedés vagy beszédmód is árnyékot vethetett. Bródy Sándor kisregényében Hanna, a fiatalasszony már azon is megbotránkozik, hogy mennyire jól értesült a férfiak és nők testi kapcsolatát illetően Renée, aki pedig még lány:

„– Hát maga tudja?

– Nincsenek-e bátyáim, nem voltak-e nevelőnőim? Még a bonne-om is, emlékszem, a József-téren... Aztán minden hónapban új szobalányunk van; mennyit tudnak ezek!

– És maga mennyit! Többet, mint egy asszony. Nem szégyenli magát!”⁸²

Egy másik regényben viszont azt is láthatjuk, ahogy a lányok és asszonyok beszélgetése a társaságban eleve elkülönülten zajlik, eltérő témáik miatt. Mikor egy tapasztalt asszony arra okítja a

mézes heteit élő fiatalasszonyt, hogyan tanítsa meg a férjét a hálószobája ajtaja előtt „kunyorálni”, egy szigorú anya azzal kergeti el a nagy nevetésre odasiető, kíváncsi (szűz) lányait: „Takarodjatok, nem lányoknak való.”⁸³

A teljes tudatlanságot megőrizni persze rendkívül nehéznek bizonyult, különösen ha a fiatal lánynak közlékeny nőrokonai, esetleg férjezett lánytestvérei, barátnői akadtak. Sokan úgy tartották, hogy a személyzet különös elszántsággal mótelyezi az ártatlan leánylelket, mintha csak örömeiket lelnék benne! Természetesen a 19. század végén is sokan hozakodtak elő azzal az örökzöld panaszszal, hogy az ifjúság egyre inkább ki van téve a világ szennyeinek, egyre zsengebb korban szembesül az erkölcstelenséggel.

Még maga Mikszáth Kálmán is felszólalt egy tárcájában a lánylelkekig felcsapó mocsok ellen, mikor azokat a felelőtlen anyákat ostromozta, akik magukkal viszik a színházba serdülő lányait – a fehér batisztruhás lányok ugyanis a páholyban ülve olyasmiket hallanak, amiktől még asszonyként is pirulniuk kellene. A színházban megszerezhető tudás a nemi élet titkairól elsősorban az ún. szalondarabokban rejlett, ahol egymás után tűntek fel bukott nők, házibarátok és törvénytelen gyermekek, kiknek mibenlétét csak a szexualitás kérdéseinek segítségével lehetett megfejtetni. Például egy olyan népszerű és sokat játszott darab is, mint *A kaméliás hölgy* (akkoriban *Gauthier Margit* címmel szerepelt a magyar színpadon), gondolkodóba ejthette a tudatlan fiatal lánykát, hogy vajon mi is az a kitartott nő? Mit kínálhat egy nő cserébe azért, hogy palotát, szép ruhákat, ékszereket kapjon a férfiaktól?

A klasszikus repertoáron túl olyan kortárs darabok is akadtak, amelyek kifejezetten a korabeli erkölcsöket taglalták. Ibsen *Kísértetek* című darabja az örökletes nemi betegséget állította a cselekmény központjába, noha a dráma szövege nem szembesíti a közönséget a zavarba ejtő „szifilisz” kifejezéssel. Annál közvetlenebb

⁸¹ A korabeli levelezőkönyvekben találunk olyan sémalevelet, amely arra tanít, hogyan zárkozzon el a fiatal lány az olyan levélváltástól, ami nem áll a szülők, gondviselők ellenőrzése alatt. A titkos levelezés azért jelentett veszélyforrást, mert a lány titkos találkákat, esetleg szökést terveltett ki a szerelmesével, akinek nem voltak vagy nem lehettek komoly szándékai (pl. nem jelentkezett kérésként, vagy ha igen, akkor a család elutasította).

⁸² Bródy Sándor: *Két szőke asszony*, 35.

⁸³ Kóbor Tamás: *Budapest*, 128.

utalással szolgált az a bulvárdarab, amit 1896 áprilisában mutatott be a Nemzeti Színház. A már a darabválasztásért is kritizált műintézmény joggal számított kasszasikerre, de az eredeti regénycímért nem vállalta a felelősséget. Így a francia bestsellerszerző, Marcel Prévost *Les Demi-vierges*, vagyis „Félszüzek” című művéből adaptált színdarab címe magyarul *Századvégi lányok* lett. A színikritikus szerint a darabban sem merték az ominózus „félszűz” szót kiejteni (legfeljebb franciául!), pedig ez lett volna a szerző kizárólagos eredeti leleménye, hogy egyetlen szóban meghatározza a kor leányainak erkölcsi állapotát. „Nézetem szerint a mű nem elsőrendű, majdnem azt mondhatnám, még másodrangú sem. De a Félszűz elnevezés a legtalálóbban és legfestőibben jellemezte azt a modort és szójárást, mely a mai fiatal leányok nevelésében uralkodik.”⁸⁴

Mit is művelnek ezek a félszüzek? A történet szerint tisztában vannak a házasság tényeivel, szabadosan fecsegni társaságban a férfiak és nők dolgaról, kijátsszák „örzöiket”, titokban férfiakkal randevúznak azok lakásán, és ott mindent megtesznek, csak „azt” nem... Testileg még tartogadják szüzességüket a nagy partira, de lelkileg már nem ártatlanok.

A darab főszerepét, a húszéves párizsi Maudot az akkor 36 éves, kétgyermekes, második házasságában élő Márkus Emília játszotta, a Nemzeti Színház uralkodó naivája. Így hát nem csupán a címváltoztatással, de az ő személyével is elnyomták valamelyest a darab pikantériáját⁸⁵: vélhetőleg a közönség illetlennek találta volna, ha egy fiatal lány, és nem egy tapasztalt asszony játssza a frivol szerepet. Magáról a könyvről is úgy tartották: lányokról szól ugyan, de csak asszonyoknak szabad olvasni.

A színház mellett a könyvek jelentették a megméltelyezés legfőbb eszközét. Ahogyan az több közvetett forrásból tudható, a kíváncsiak lexikonokat, értelmező szótárakat lapozgattak, az orvosi

⁸⁴ Robin: *A századvégi lányok*. *Pesti Napló*, 1896. április 10., 100. szám.

⁸⁵ Márkus Emília (1860–1949) a Nemzeti Színház naivája, hajzuhataga miatt Szőke Csodának becézték.

Márkus Emília, a naiva szerepkör első számú birtokosa a Nemzeti Színházban, aki hívei szerint örökifjú, riválisa, a csipős nyelvű Jászai Mari szerint inkább zavaróan gyerekes volt.

könyvekben pedig megtalálhattak mindent – pikáns részletek nélkül, sokkoló tényyszerűséggel, rajzolt ábrákkal, latin elnevezésekkel. A századforduló körül több, a szexológia úttörőjének számító szerző könyve megjelent már magyar fordításban is. Richard von Krafft-Ebing osztrák, Auguste-Henri Forel svájci, Iwan Bloch német orvos művei az életből és a praxisukból vett esetek anekdotikus kitárgyalásával akár a pornográfia iránt érdeklődőket is lebilincselően, részletekbe menően és nagy terjedelemben tájékoztatták az emberek legintimebb magánügyeiről. Ha ezekből a – tényeket latin kifejezésekkel elfedő – könyvekből bármelyik is egy ártatlan lányka kezébe került, a lelki szüzesség kíváncsú mértékét mindenképpen elveszítette, hiszen tisztába jött azzal is, ami a házastársi egyesülésen, sőt a férfi és nő kapcsolatán túl van, és egyáltalán nem csak az utódnemzésre irányul.

Krafft-Ebing munkája olyannyira fogalommal vált, hogy neve valósággal a „szexuális perverzítások” szinonimájaként jelent meg a

korabeli lapokban. Ha például egy újságíró két nő kapcsán azt emlegette, hogy ügyeik „Krafft-Ebing könyvének oldalaira kíváncsnak”, akkor a tájékozott olvasó sejthette, hogy azok a bizonyos nők leszbikus kapcsolatban állnak egymással.⁸⁶ Egyébként a Grazban működő idegorvoshoz magyar betegek is rendszeresen jártak,⁸⁷ nem véletlen, hogy Krafft-Ebing világhírűvé vált, magyarul több fordításban is megjelent műve, a *Psychopathia sexualis* (1886) lapjain egy magyar esetet is leír példaként az egyik „rendellenes nemi érzésre”.⁸⁸

Ami az olvasmányokat illeti, leginkább erkölcsrontónak mégis az ún. „sárgaborítékos” könyveket, az erotikus ponyvát tartották, amelyek zöme Franciaországból érkezett vagy francia eredetet mímelt. Párizs számított a könnyű erkölcsök fővárosának, ahol „minden” megtörténhetett.

„– Micsoda, te már francia regényeket olvassz? Vajjon tud róla az édesanyád, hogy ilyesmikkel szórakozol?

– Egyéb se kellene, mint hogy anyuci a regényeimről tudna...”⁸⁹ – zajlik a párbeszéd egy felháborodott fiatalasszony és egy kíváncsi lány között Szomaházy István regényében. A „francia regény” valószínű fogalom volt, ami a szerelmi témájú, többnyire pikáns tartalmú könnyed művekre utalt. Nem mindegyik volt kifejezetten szexuális témájú, de rendszerint merész szerelmi történeteket kínált.

Annál is merészebbeket, mint a még ekkor is regnáló „magyar ponyvakirálynő”, Beniczkyne Bajza Lenke,⁹⁰ akinek stabilan nagy példányszámokat elérő szentimentális történeteiben az előkelők házassági viszontagságait követhette a fiatal leányzó. A Beniczky-

⁸⁶ A bulvárlapokban (pl. *A Nap*, *Pesti Futár*) rendre így kódolták az egyenműek kapcsolatát.

⁸⁷ Egy korabeli levelezésben olvasható például, hogy a levelezőpartnerek közös magyar ismerőse „Grácban megőrült, Krafft-Ebinghez kellett beszállítani”. Beöthy Zsolt levele Konck Idának. Karlsbad, 1887. augusztus 30.

⁸⁸ A Vay Saroltának született Vay Sándor író, hírlapíró esetét, aki nő léte férfiként élt és nőkkel tartott fenn szerelmi/nemi kapcsolatot. Vay Sándorról l. még az *Asszonyok teste* c. fejezetet.

⁸⁹ Szomaházy István: *A méltóságos asszony*, 129.

⁹⁰ Beniczkyne Bajza Lenke (1840–1905) a 19. század legolvasottabb magyar írónője, a Petőfi Társaság első női tagja, számtalan romantikus regény szerzője.

regényeket ártatlanságukat biztonságban tudva olvashatták, pedig néhány évtizeddel korábban még azért féltették a lányokat a regényolvasástól, mondván, az életidegen romantikus történetek hamis illúziókat ültetnek beléjük.

A századforduló tájkán azonban az lett a nemkívánatos tartalom, ami az élet naturalisztikus ábrázolására irányult. A szépirodalmat is ezek a tendenciák érdekelték leginkább, de egy magára kicsit is adó szülő semmiképpen nem ajánlotta volna lányának az efféle, a társadalom visszasságait leleplező műveket, mondjuk, az erkölcskritikus Zola regényeit. Ezek a realisztikus művek – egyebek mellett – leírták a női test minden elképzelhető, nyílt és kimondatlan áruba bocsátását, amivel tényleg minden illúziójuktól megfosztották volna az ártatlan teremteseket. Vagy, ami nem kisebb probléma, bizonyos jelenetek szükségtelenül lázba hozták volna őket. Ahogyan Zola egyik magyar követőjének, a századvégi Budapest erkölcsait megörökítő Kóbor Tamásnak a lánya írta a naplójába, apja regényeinek olvastán: „Nem tudom, voltaképpen mi van velem. Forr a vérem. Átolvastam néhány részletet apám regényeiből. Micsoda tűz, láng van minden szóban, szinte perzsel.”⁹¹

⁹¹ Kóbor Noémi naplója. PIM Levéltár, 1910. augusztus 25.

Értékes és értéktelen szűzhártyák

Ki engedheti meg magának az ártatlanságot?

Zola nyomdokain járt Bródy Sándor is, különösen ezekben az években, amikor sokszor választotta témájául a fővárosi nyomort, a szegények testi-lelki kiszolgáltatottságát, a test értékét és értéktelenségét. *Erzsébet dajka* című novellaciklusának (amelyből később *A dada* című drámáját írta) második darabjában két fiatal lányt látunk egymás mellett: Erzsébet megesett parasztlányként dajkának áll a nagyvárosban, és a fővárosi Elza kisasszony őt faggatja a szexualitás titkairól. „A kis kisasszony szeretett volna némely részleteket megtudni az életről, főképp azokat, amelyekre a lexikon kötetiben hiába kutatott. A dajka csak gorombaságokat tudott mondani, de semmit, ami pikáns. A gorombaságoknak is elnevette a felét, a másik felét pedig hirtelen káromkodásra változtatta.

– Szeretném, ha föltárnák előttem a helyzetet, az sokkal jobb lenne. Mit titkolózni, előttünk a huszadik század! – mondta a kisasszony nagy határozottsággal, amikor már kifáradtak a nevetésben.”⁹²

⁹² Bródy Sándor: *Erzsébet elbocsáttatik*. In: Bródy Sándor: *Húsevők*. I., 581–582.

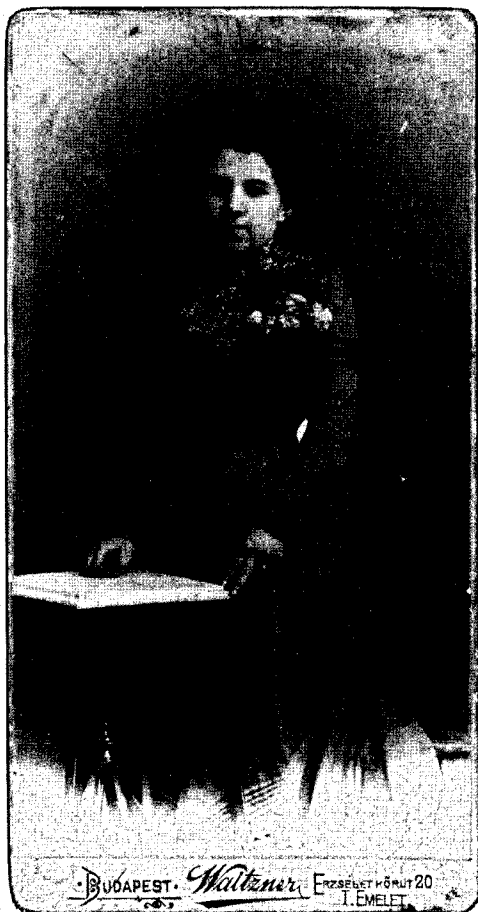
A novellában feltűnő fiatalúr egy vidéki útján ejtette teherbe a szép parasztlányt, Erzsébetet, aki így lett szoptatós dajka – nem mellékesen az ifiúr a kisasszony anyjának szeretője. Jellemző, hogy az úrfi ezzel a kétféle társadalmi helyzetű nővel élhet szabadon szexuális életet: férjezett úriasszonnyal és alsóbb osztálybeli lánnyal. De feleségül majd a gondosan őrzött és a „helyzetről” csak lexikonokból és a cselédbeszédéből információmorzsákat csipegető Elza kisasszonyt veszi, a novellaciklus befejező történetében.

A középosztálybeli lány érintetlensége luxuscikk volt a szexualitás ökonómiájában, ahogyan azt egy korabeli, a társadalmi kizsákmányolás e sajátos formájára érzékeny újságíró is olvasói arcába vágta a 20. század legelején: „A társadalom tehát, hogy a családi állapot alaperkölcset: a házasságon kívüli szüzességet föntartsa, a nők nagyobb tömegétől egyenesen megköveteli, hogy – saját fölfogása szerint is – prostituált legyen. A kedvezőtlenebb helyzetű nőket beledobja a börtönlázak s a rendőrileg ellenőrizni nem tudott prostitúció rothadt csatornájába, hogy a család kedvező helyzetű fiainak legyen kiket használni s ezáltal a jobb helyzetű családok kisasszonyai megőrizhessék szüzességüket. Ti lipótvárosi, vagy belvárosi és egyéb más városok főutczáinak flirtelő kisasszonykái, a ti jó partiera tartogatott szűzhártyáitok azért maradnak épségben, mert a cselédek, a varró- és boltileányok s a munkásnők millióit – helyzetüknél fogva – könnyebb elcsábítani. Jó szerencséje a ti »erényeteknek« az ő erénytelenségük, mert különben reátok kerülne a sor.”⁹³

A felvilágosultak számára tehát nem volt titok, hogy amiképpen a társadalomban megoszló vagyon esetében millióknak kell munkálkodniuk, hogy néhány ezren gondtalanul élhessenek, úgy a kiváltságos nők értékének megőrzése érdekében is az alsóbb tömegeknek kell odaadniuk a testüket. Afféle társadalomkritikai közhely volt ez már akkoriban, egy néhány évvel korábban keletkezett regény

⁹³ Fényes László: *A nemi élet kérdései*, 93.

Azért, hogy a felsőbb osztálybeli lány megőrizhesse a szüzességét, az alsóbb osztálybeli nők szexuális kizsákmányolására volt szükség. A prostituáltak mellett az egyszerű dolgozó nők is elérhetőnek számítottak, a lányok megkörnyékezése mai szemmel szexuális zaklatásnak is beillett. A nők aligha tehettek bármit egy státuszban felettük álló, fizikailag is erősebb férfi közeledése ellen.

lapjain is szembesíti ezzel a tisztességes, naiv feleséget a kiábrándult, elhagyott szerető: „Az önök mulatságait a szegények az életükkel fizetik meg. Gazdagok, előkelők, s hogy a gazdag meg az előkelő lányok tisztességesek maradhassanak, rávetik magukat a szegényekre, akiket nem kell elvenni. És még merik fönnhordani a fejüket, és ön, méltóságos asszonyom, még mer kérkedve lenézni rám?”⁹⁴

⁹⁴ Kóbor Tamás: *Budapest*, 363.

A társadalom működését nem firtatók egyszerűen csak konsztatálták: a közép- és felső osztályok lányai lehetőség szerint szűzen házasodnak, a cseléd lányok, munkásnők és prostituáltak pedig „könnyen kaphatóak”. Ez a felállás azt eredményezte, hogy míg a lányok egy része tiszteletre méltónak és elérhetetlennek számított, sőt többnyire állandó őrizet alatt állt, addig az elérhetőnek tekintett többség állandó szexuális zaklatásnak volt kitéve. Belülről láttatja egy kiszolgáltatott fiatal nő ilyen – és egyéb – jellegű viszontagságait az *Árva Mariska napjai* című visszaemlékezés. A több átírás után 1911-ben megjelent könyvecske valóságos sirám, amelynek fő témája egy család és védelmező nélkül maradt, cselédként dolgozó lány szüzsésége, testének értéke, tisztessége. A különös emlékezéshez – amit a *Nyugat* a saját kiadásában adott ki – a cselédek, dajkákat, munkásnőket és más kiszolgáltatott nőket műveiben gyakran megörökítő Bródy Sándor írt bevezetőt. Ebben biztosította az olvasót, hogy a memoárt álneven jegyző „Mariska” azóta már tisztességes úriasszony – noha utólag tudjuk: „kispolgári értelemben” nem ez történt.

A korabeli cselédek, szobalányok, varró lányok vagy eladókisasszonyok aligha ragadtak tollat, hogy naplóba jegyezzék fel életük napi eseményeit. Némelyikük írni sem tudott. Így hát tényleg különleges egy egyszerű lány múltjába alászállni, aki végül egy befolyásos és gazdag férfinak – meg a saját szépségének – köszönhetette, hogy elmesélhette a történetét. A könyv keletkezéstörténetéből kiderül, hogy ez egy többször átfogalmazott, stilizált történet, nem kell tehát minden állítását készpénznek vennünk. Árva Mariska már a történet elején elveszti a szüzességét, elbeszélése szerint erőszak következtében. Mariskának még gyermekkorában elhalt az édesanyja, tehát hiányzott mellőle az a női tekintély, aki védelmezné és tanítgatná, meg sem érti, mi történt vele – persze az is lehetséges, hogy a korabeli erkölcsi normák mellett fiatal nőként kínosabbnak találta volna, ha úgy kell mesélnie a történetet, hogy beleegyezett és engedett.

Az alacsonyabb státuszú nőkkel szembeni szexuális támadás azonban tényleg általános lehetett. Egy néprajzi munka, amely a

Hódmezővásárhely környéki szegényebb sorsú nők életkörülményeit írja le 1848 és 1914 között, kitér rá, hogy a cselédnek, szobalánynak elszegődni készülő lány anyja a felfogadáskor mindig megkérdezte, van-e fiatalember a háznál, és nyomatékosan szóvá is tette, hogy el ne csábítsák a lányát⁹⁵ – de szómágiával nyilván nem háríthatta el a női személyzetet házon belül mindig fenyegető veszélyt. A kényszerű beleegyezés oka lehetett a kiszolgáltatottság, a lehengerlő erőszak vagy akár a tudatlanság is, hiszen ha egy lány hallott is erénye védelmezésének fontosságáról, azt nem mindig tudhatta, miféle cselekedetet ítéljen az erénye elleni támadásnak.

Mariska teljesen tájékozatlannak ábrázolja magát. A grófcsemetével, Bélával, akit régóta ismer, és aki hevesen ostromolja, egyszer csak kettesben marad, és akkor olyan események történnek, amelyeket értelmezni sem tud: „...ő megfogta a kezemet és hátrakötötte és a számat betömte egy zsebkendővel és lefektetett a díványra és ekkor megbántott, aztán kivette a zsebkendőt a számból és feloldta a kezemet, én keservesen sírni kezdtem, mikor láttam, hogy egy vértócsában állok a szoba közepén. Béla vigasztalt, hogy nem történt semmi baj, de én a szégyentől majdnem elsüllyedtem, mert azt hittem, hogy megkaptam a rendes bajomat.”⁹⁶

Mariska a következő alkalommal is hasonló értetlenséggel áll Béla újabb kezdeményezése előtt, aki – miután megkérdezte a lányt, tudja-e mi az, amit a múltkor cselekedtek, és az nemmel válaszol –, ezúttal azt szeretné megmutatni, mi történik a férfi és nő között a házasságban: „Be kellett fognom a szememet, és akkor mutatta meg Béla, hogy mit tesznek a férfiak a nőkkel, de én nem tudtam megállni, hogy ki ne nyissam a szememet, mert végzetlenül nagy fájdalmat éreztem és Bélát sírni láttam. Ekkor azt hittem, hogy neki is fáj, bizonyára azért sír, és én vigasztaltam, hogy ne sírjon, és illet többet ne tegyünk, mert ez nem jó. Én soha nem mennék

⁹⁵ Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*, 107.

⁹⁶ Árva Mariska: *Az árva Mariska napjai*, 55.

A nagyvárosban volt a legnagyobb a törvénytelen gyerekek aránya, ahol a legtöbb háztartási alkalmazott dolgozott. A középosztálybeli férfiak szabad prédának tekintették őket, ha pedig „elbuktak”, sőt teherbe estek, könnyedén belesodródhattak a prostitúcióba.

férjhez, hogy ilyen fájdalmat szenvednék és akkor még arra voltam kíváncsi, hogy mivel teszik ezt a férfiak, akkor Béla megmutatta azt is, de én hittem is, meg nem is, csak nem akartam mondani, hogy nem igaz.”⁹⁷ Mariska a továbbiakban is ragaszkodik naivitásához. Gyermeki ártatlansággal konstatálja, hogy Béla Budapestre költözteti, egy meglehetősen gyanús asszonyság gondjaira bízva, és néha pénzt ad neki. Mariska ellenáll, hogy levonja a következtetést, kiféle-miféle is az, aki kosztot, kvártélyt és költőpénzt kap annak fejében, hogy „azt” csinálják vele. Olyannyira, hogy a következményeivel sincs tisztában: „[Béla] nagyon sokat beszélt, hogy az asszo-

⁹⁷ I. m., 61.

nyoknak a gyermekük azért születik, mert ilyet tesznek, és akkor születik egy kis baba. Én kétségbeestem, hogy most nekem is fog négy kis babám születni, mert már négyszer csináltuk...”⁹⁸

Talán naiv mórlikálásnak hatnának a fentiek, de álljon mellette egy orvosi naplóban rögzített megtörtént eset. A tizennyolc esztendő B. Vilma azzal ment el az orvosi rendelésre 1899. május 3-án, hogy testi panaszaira keressen gyógyírt. „A gyermek” – írta az orvos, bizonyára azért, mert gyermekként hatott még a tizenéves lány – hasfájást, vizelési ingert és folyást érez. Mindezt azért, mert „3 hó előtt becsalta szobájába egy fiatal ember és erőszakot követett el rajta”. A támadó az albérlő volt, aki négy nappal az orvosnál tett látogatás előtt ismét letámadta, és bizonyára ez az eset bírta rá a lányt végképp, hogy felkeressen egy szakembert (jellemző, hogy eszébe sem jutott, hogy feljelentsen vagy szóljon egy családtagjának, annál sokkal jobban szégyellte magát). Az orvos vizsgálata alapján a páciens nem veszítette el az ártatlanságát, a hymen, azaz a szűzhártya ép. Ugyanakkor az erőszakos közeledés, a zaklatás megismétlődése és a lány értetlensége ugyanaz, mint árva Mariska esetében. B. Vilma ugyanúgy nem tudja, pontosan minek kellett, szabadott (vagy nem kellett, nem szabadott) volna történnie. Orvosi szempontból nézve ártatlan maradt, de az állapota nyilvánvalóan szégyenkezésre és traumára utal, amire a doktornő jobb híján borogatást és fecskendezést ír fel.⁹⁹

Utólag persze nem tudni, mit követett el az albérlő B. Vilmával és mit nem, mindenesetre ha a lányok tudatlansága általános is lehetett, Vilma mégis úgy beszél az orvosnál, mint aki tisztában van vele, hogy az ellene elkövetett erőszak szexuális természetű. Árva Mariska még ezt sem ismeri el. Így hát azt sem tudni, hogy Mariska tényleg derekasan ellenállt a bűnnek, vagy az egész csak mese, és a szüzességet olyan sokra értékelő korban az ártatlansága megkonstruálásával legfőképpen arra a férfit, későbbi jötevőjére akart hatni,

⁹⁸ I. m., 71.

⁹⁹ Dr. Hugonnai Vilma orvosi napló. 2. kötet, 1899. május 3. (596.)

aki felemelkedéséhez és története publikálásához hozzásegítette. Mariskát ugyanis – most már ideje róla lerántani a leplet – valójában Kovács Júliának hívták, és élete ezen epizódja azért láthatott napvilágot, mert bordélyházi hányattatásai után a vagyonos családból származó, későbbi irodalmi mecénásnak, a *Nyugat* egyik támogatójának, az akkor még csak húszéves Hatvany Lajosnak a kedvese lett. Okkal vagy ok nélkül, de Hatvany nem bízott Júliában, még az Árva-Mariska története ellenére sem, amelyben a hősnő szinte heroikus küzdelmet folytat a kísértői ellen. Az ismeretlen előéletű, nem szűzen megismert nő vélhetően jelentős szorongást kelthetett a korabeli férfiban egy tartós kapcsolaton belül, hiszen Hatvany – annak ellenére, hogy az együttélésből később két gyermekük született, és élete végéig támogatta anyagilag Júliát és gyermekeit – távollétében barátaival figyeltette a nőt, és kételkedett benne, hogy a kisebbik gyerek az övé.¹⁰⁰ Bizonyára nem hagyta nyugodni a gondolat: hogyan lehet tiszta lélekkel átvészelni, ha valakit egy gazdag fiatalember Budapestre visz és egy kerítőnő gondjaira bíz, időnként felkeresi, birtokba veszi a testét és költőpénzt ad neki? Hogyan maradhat erényes egy anyátlan fiatal lány a nagyvárosban, mikor naponta ajánlgatnak neki pénzt, ruhát, ékszert a kegyeiért? Tényleg talpon maradhat úgy, hogy bordélyházban dolgozik, de ahogy mondja, cselédként?

Hatvany saját szóhasználatával „kistafálta” az egyszerű parasztlányt, tehát kimosdatta, kiöltöztette, kitanította, környezetéből kiemelte, mint afféle modern Pygmalion. De persze nem minden Mariska-Júlia története alakult így. A paraszti világban kevesebbet számított a szüzesség, faluhelyen a szerelmespár gyorsan házasságot kötött, ha útban volt a gyerek, a szolgálatból visszatérő cseléd lány esetleg még akkor is találhatott férjet, ha szolgálata alatt balkézről való gyermeke született.¹⁰¹ A nagyvárosi munkások között

¹⁰⁰ Hatvany leveleit idézi Borgos Anna *Az Árva Mariska napjainak* 2008-as kiadásából (Noran Kiadó).

¹⁰¹ „Férjhez is megy mihamarabb. Nemcsak jóra való – vagy elvált ember, de még legény is szívesen veszi el.” Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*, 126.

a „vadházasság” sem volt ritkaság, még a szemérmes Jókai is élet-társi kapcsolatban élő, rokonszenves hősöket szerepeltet az 1890-es *Szegény gazdagokban*, bár egy teljes fejezetet szentel a helyzet „ki-magyarázásának”: a Ferencvárosban egymás szomszédságában élő tizenhat éves Zsuzsika és a húszéves Ádi eljegyzik egymást, már a kelengye és a mőringpénz (pénzbeli hozomány) is megvan, mikor mindkettőjüknek egyszerre hal meg az édesanyja. El kell halasztani az esküvőt, de még ezután is csak úgy az ablakon keresztül beszél-nek egymással, ahogy „tisztességes jegyesekhez illik”.¹⁰² Ezután az 1838-as dunai árvíz miatt hiúsul meg az esküvő, amelyben elvesztik mindenüket. Később már nincs pénz tisztességre, vadházasság-ban élnek, de nem tudnak áldozni a templomi esküvőre, és amikor közös gyermekük elhal, viszonyuk törvényesítésének többé értel-mét sem látják. Ötven év után mégis házasságot kell kötniük, ha be akarnak kerülni a városi szegényházba, ahová akkoriban csak törvényes házaspárokat vettek fel. A jóléti ellátórendszer ugyanis meglehetősen kényes volt az erkölcsökre.

A szüzesség ázsiója azokban a társadalmi osztályokban volt magas, ahol a nő a státuszszimbólum vagy vagyontárgy szerepében létezett. A lányok egy kis hányada szerencsésen forgatta szexuális tőkét, és előnyre tett szert általa: vagy felfelé házasodott, mint Jókai Mór kispolgári származású második felesége, Nagy Bella, vagy okos üzletasszonyként tört ki a prostitúcióból, mint Apponyi Albert egykori szeretője és Krúdy múzsája, Pilisy Róza. De a többség kényszerből, ingyen vagy aprópénzért adta oda magát mint vo-nakodó cseléd lány, szerelmes varrólány vagy a bordélyházban napi tíz-tizenöt kuncaftot fogadó prostituált. Ők elégtették ki azon férfiak szexuális igényeit, akik – egy korabeli újságíró szerint – idejük 80 százalékában a nemi életük ügyében futkostak, s közben rettegve gondoltak arra, hogy ha megnősülnének, a feleségükről a nászéjszakán derülne ki, hogy már nem szűz...

¹⁰² Jókai Mór: *Gazdag szegények*, 157.

„Adtam az ártatlan bárányt”

Rosszul őrzött lányok

„Nyugtalanok voltak menyasszonyságom napjai. Most már nehe-
zemre esett a színészkedés, jövőm nyugalma érdekében azonban
meg kellett tennem. Adtam az ártatlan bárányt és vőlegényem hitt
bennem. Vele szemben mindvégig tartózkodó voltam még a csóko-
lásban is”¹⁰³ – írja a *Bűnös szerelmek* (1908) című állítólagos memoár
írója és hősnője, egy Nagy Irma nevezetű úrilány, akit egészen biz-
tosan nem így hívtak, sőt nem is létezett, de még a mű szerzője sem
volt nő. Akkoriban aligha állt volna a nyilvánosság elé a szexuális
kalandjaival egy úrilány, de a budapesti újságíró, Nagy Imre – egy
saját nevéből nem nagy erőfeszítéssel kiötlött – női álnév alatt he-
lyezkedett bele a szerepébe, méghozzá olyan sikerrel, hogy később
folytatásra is igény támadt.¹⁰⁴ Nem csoda, hiszen borzongató él-

¹⁰³ Nagy Irma: *Bűnös szerelmek*, 55.

¹⁰⁴ „A szerzői jog védelmére Nagy Imre budapesti újságíró bejelenti tulajdonjogát Nagy
Irma álnév alatt megjelent »Sötét bűnök« és »Bűnös szerelmek« című műveire.” *Köz-
ponti Értesítő*, 1909. január 07., 2. szám.

mény lehetett olyasvalaki szenvedélyes vallomásait olvasni, akinek állandó jelzője az „ártatlan”, így nem lehetnek szenvedélyei sem.

A férfi szerző abban is érződik, hogy a narrátor a férfivagyakat megjelenítő pornográf történetek szabályai szerint beszél és cselekszik: szép, fiatal, szerelemre éhes testét kis rábeszélés után készségesen felkínálja minden arra haladónak, lehetőleg igen kevés teret – egy-egy bekezdést – szentelve az érzelmi lecsengésnek, legyen szó szerelmi csalódásról vagy művi abortusztól. A jó családból származó, hamvas és gyönyörű Irma a benne ébredező sóvárgástól űzve először a – némileg meghökkent – házitanítónak adja oda magát, aztán egy kéjvágyó szolgának, szerelmeskedik egy iskolatársnőjével, sőt ehhez képest meglepő módon még egy olyan fiatalemberrel is, akihez őszintén vonzódik. A sorban a sógóra következik, aki végül egy barátjához akarja férjhez adni, és Irmának természetesen alakoskodnia kell, hogy eljátssza a testi szerelmet nem ismerő szűz lányt. Az újdonsült férj a lelepleződés miatti remegést az első éjszákától való szűzies félelemnek véli, ami csak még inkább lázba hozza. A férfi lelkesedése azonban magával ragadja Irmát, és öntudatlanul olyan „szerelmi szakértelmet” mutat, ami mégis leleplezi előéletét. A férj az aktus után kijózanodva, undorral mutat ajtót neki, látni sem akarja többé. Hiszen nemcsak hogy nem részesülhetett abban az örömben, hogy ő avatja be a szexualitás rejtelmeibe, de a nő tudása egyben annak a bizonyítéka is, hogy átverték: romlott árut sóztak a nyakába. Nem tudni, melyik csapás fájt jobban a korabeli férfinak, de több forrás utal rá, hogy a „tisztességes nő” lelkesedése, kezdeményezőkézsége és jártassága a szexualitásban hervasztóan hatott a már tapasztalt férfira.

Maga a „romlott úrilány” mint regényalak megjelenése a korabeli férfiúi félelmek leképeződése. Hiszen a házasulandó közeposztálybeli férfi tökéletesen tisztában volt vele, hogy mely nőtől nem várhatja az áhított érintetlenséget, viszont a saját osztályában, a feleség szerepére jelöltek között nem akart „férges gyümölcsöt” találni. Sok korabeli férfitársa talán naivnak tekintette volna Vaj-

Unter dem blühenden Apfelbaum
Träumt sich gar mancher süsse Traum.
Ist es wahr, wie ich schon so oft
Sah a muma mag ne lachen. *Adám az ártatlan báránynak*

Az eljegyzés után már rövid periódusokra kettesben hagyták a párt, és sor kerülhetett egy-egy lopott csókra. Ezeken a kereteken kívül nem kerülhetett semmiféle testi kapcsolatba férfival a férjezetlen úrilány. Ez volt a szabály, noha a gyakorlatban sokszor estek meg kihágások.

da János költőt, aki az utcán megismert rácvárosi polgárlányról elhitte, hogy tisztességes. Bartos Róza azt állította magáról, hogy apácák nevelték, noha a Vajdával való házasságkötése előtt cselédként szolgált, és egy törvénytelen kisfia született. A kisfiú halálával, vagyis a „bűnjel” megszűntével megpróbált új életet kezdeni, de a pletykák idővel eljutottak férjéhez, aki ezen annyira összetört, hogy válást kezdeményezett, legalábbis így szól a Vajda házasságát övező legenda. Mindazonáltal egy lány származása sem lehetett biztosíték a tisztaságára, hiszen míg az alacsonyabb származású lányok, mint például az árva Mariska, csak üggyel-bajjal tudták védelmezni erényüket, addig egyes magasabb osztálybeli lányok

megtalálták a módját, hogy az előnyös házasságra várva titokban éljék meg a szerelmet.

Egy, a maga korában hatalmas figyelmet kiváltó, azóta is sokat kutatott eset részletei is arról tanúskodnak, hogy a felső tízezer jól őrzött, nagy partira szánt leányai is könnyen kijátszhatták őrzőiket egy kis leleményességgel és manipulációval.

„A trónörökös halála, azután óráról órára a legiszonyúbb részletek hírei lázban tartották az egész várost. Társulatok, iskolák, üzletek szüneteltek, s minden ember az utcákon tolongott. Iszonyodás és részvét, félelem és szánakozás izgattak bennünket. Az egész város, sőt az egész ország népe egy tragédiának szörnyen elfogódott közönsége lett, melynek csakhogy a lélegzete el nem állt”¹⁰⁵ – írta 1889. február 7-én egy irodalomtudós, Beöthy Zsolt Budapestről kedves nőismerősének Firenzébe. Eleinte valóban csak annyit lehetett tudni, hogy Rudolf trónörökös, Ferenc József fia harminckét évesen „szívszélhűdésben” elhunyt egy vadászkastélyban, Mayerlingben, özvegyen hagyva nejét, Stefánia főhercegnőt és árván kislányát, Erzsébetet. A későbbiekben fokozatosan szivárgó részletekből azonban kiderült, hogy az eset nem pusztán tragikus, de botrányos is.

„Tény, hogy egy bárókisasszonnyal együtt találták agyonlőve szobájában. Ezt a kis leányt pedig ezelőtt tíz, tizenkét esztendővel nem egyszer hintáztattam térdemen Gleichenbergben. Az utolsó éjszakákon nem egyszer jelentek meg nekem nevető kis fekete szemei. Soha nem hittem, hogy Medúzát, a ki életet olt annak a vidám, ártatlan kis gyermeknek képében is el tudjam képzelni magamnak.” Az emlékek valószínűleg megcsalták a levélíró, hiszen a Medúzának nevezett Maria von Vetserának híresen szép, nagy kék szeme volt és nem „nevető kis fekete”. Mindazonáltal elképzelhető, hogy a bécsi Vetsera-Baltazzi család a stájerországi fürdőhelyen, Gleichenbergben valóban egy társaságba került a budapesti Beöthyvel. Vetserák amúgy is számos szállal kötődtek Magyar-

¹⁰⁵ Beöthy Zsolt levele Konek Idának, Budapest, 1889. február 7.

A Vetsera-lány Rudolf trónörökös unokatestvérével, Marie Louise von Wallersee-Larisch grófnővel, aki a Rudolffal bonyolított afférban szövetségese lett. A kép egy közös kiruccanásuk alkalmával készült. Ám a gardedámból hamarosan kerítendő lett, aki falazni kényszerült az unokatestvérének és a bárólánynak. A Monarchiát megrázó mayerlingi tragédia után a grófnő szembesült azzal, hogy mit jelent rosszul őrizni egy lányt: az előkelő társaság örökre kivetette magából.

országhoz.¹⁰⁶ A részletből az is kiderül, hogy akkoriban még az a pletyka járta, hogy a Marynek becézett Maria végzett a trónörökösrel (és nem fordítva) – hiszen egy olyan úrilányról, aki viszonyt kezd egy nős férfival, bármilyen iszonyatot el tudtak képzelni.

Nem véletlen, hogy az eset kapcsán a később megjelent memoárokból Mary anyja, Helena von Vetsera és a gardedám, Marie Louise von Wallersee-Larisch grófnő¹⁰⁷ érezték kötelességüknek,

¹⁰⁶ Ladislaus von Vetsera (Laci) és Franz Albin Vetsera (Feri) versenylősenvedélyük miatt kötődtek Magyarországhoz.

¹⁰⁷ Marie Louise von Wallersee-Larisch: *Sisi udvarában; és Denkschrift der Baronin Helene von Vetsera über die Katastrophe in Mayerling*. Ed. Ernst von Planitz. H. Piehler Verlag, Berlin, 5. Aufl., 1899.

hogy védekezzenek a gondatlan őrzőknek szóló vádak ellen, mindketten a valóságosnál rövidebbnek beállítva a trónörökös és a bárókisasszony között hónapig tartó, számos titkos találkával járó viszonyt. Marie Larisch visszaemlékezésében a bécsi előkelő társáshoz tartozó bárókisasszony, Mary Vetsera éppen azzal magyarázza a vágyát a házasság előtti (testi) szerelemre, hogy a házasságban úgysem lesz része semmi élvezetben, amennyiben az elrendezett, a család rangemelését szolgáló kötelesség lesz a portugál trónkövetelő fiával, Bragança Mihállyal. A saját társas életében elmerülő anya, Helene von Vetsera nem tartja kellően rövid pórázon a lányát, így az a megfelelő szövetségeseket megtalálva ráel a módjára, miképpen tapasztalhatja meg a szenvedélyt. Ez az attitűd előfordult az előnyös házasságra szánt fiatal nők között is, bár a többség inkább a házasságkötés után merült el a kedvére való viszonyokban, azaz „udvaroltatott magának”.

Marynek a Rudolf trónörökössel folytatott viszonyhoz közeli családtagjai hanyagságán túl két stratégiai partnerre volt szüksége. Larisch grófnő sugalmazása szerint az egyik a Vetsera-palota gondnokának lánya, Ágnes, a komorna lehetett, aki el tudta lopni apjától a kulcsot, hogy biztosítsa az (éjszakai) szabad ki- és bejárást. A másik „tettestárs” pedig – több más forrás szerint – maga Larisch grófnő, Rudolf unokatestvére volt. Elengedhetetlen volt a rangos, Marynél idősebb férjezett nő mint összekötő személy és kísérő – az egyik segítő a gyakorlati szabad mozgáshoz, a másik az illedelmes szabad mozgáshoz kellett. A grófnő saját zavaros ügyei miatt ki volt szolgáltatva unokatestvérének, Rudolfnak, aki többször is nagy pénzösszegeket folyósított neki, valószínűleg ennek fejében vállalta el, hogy a bárókisasszony családja előtt alibit nyújtva ő kísérgeti a találkákra a lányt.¹⁰⁸ Más szóval, pénzért kerített neki.

Január végén a bárókisasszony már túl járt terhessége harmadik hónapján, és a beavatottak arra tettek előkészületeket, hogy az

ilyenkor szokásos módon orvosolják a dolgot. Egy magas körökben járatos bábaasszonnyal, Millernével akarták Nizzába küldeni, hogy ott a bécsi társaságtól távol adjon életet a gyermeknek. Valószínűleg ennek kivitelezésére kapott Marie Larisch Rudolftól (akinek már korábban is születtek házasságon kívüli gyermekei) egy jelentős összeget. Mindenesetre annyira botrányos helyzetnek számított mindez még majdnem negyedszázaddal a mayerlingi események után is, hogy Larisch grófnő 1913-as memoárjában csak a bábaasszony nevét említi, a foglalkozását és a neki szánt szerepet egyáltalában nem – tudván, hogy a hírhedt asszonyságot ismerők értenek belőle, miért szerepel kétszer is látszólag funkciótlanul Theresa Miller neve. Mary azonban nem utazott Nizzába, pedig talán nyom nélkül eltussolhatták volna az esetet, ő pedig hamarosan feleségül mehetett volna Bragança Mihály herceghez. De mivel kikönyörögte, hogy a kétségbeesésig kiábrándult Rudolfot elkísérje a halálba, a történelem egy halhatatlan epizodistája lett. A Rudolf halálos lövésétől véres, mezitelen, várandós testét az öngyilkos párt megtalálók kivonszolták a hálószobából, aztán később rácibálták ruháit, hogy a hulláért érkező rokonok ne lássák eredeti állapotában. Sokak számára az eset villanófényszerűen világított rá a felsőbb osztályok lányainak erkölceire. Az mindenesetre sejthető, hogy a világgraszáló botrányok mellett bizonyára sokkal többször akadtak csendesen szőnyeg alá söpört ügyek, amikor a rosszul őrzött lány túlélte a magzatelhajtást, vagy titokban megszülte gyermekét, aztán néhány hónap vagy pár év múlva érintetlen menyasszonyként tündökölt az esküvőjén, ahogyan azt a családja és a társadalom elvárta tőle.

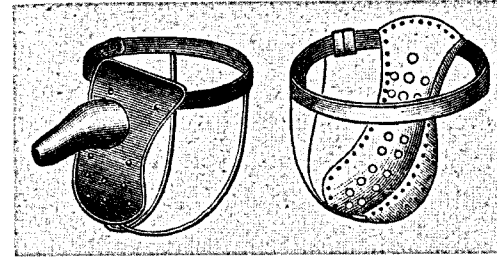
¹⁰⁸ L. például Csorba László utószava In: Marie Louise von Wallersee-Larisch: *Sisi udvarában*.

Sötét karikák a szem alatt

A lányok szexuális élete

A lányok megfélekezése és őrzése már csak azért is nehéznek bizonyult, mert a nemi érés és a nemi élet megkezdése között több idő telt el, mint a fiúk esetében. A lányok hamarabb értek, és számukra a házasságig tilos volt a szex, míg a fiúknál ezt elnézték, sőt ösztönözték a tapasztalatszerzést. A bordélyban tett látogatás afféle beavatási rituálénak számított, de a középosztálybeli fiúk gyakran „házon belül” elégítették ki igényeiket a szabad prédának számító cseléddel vagy szobalánnyal. Akár tiltva volt, akár nem, egyes lányok mégis kiélték valahogyan a szexuális vágyaikat – amit annak ellenére elítéltek, hogy nem veszélyeztette a testi értelemben vett szüzességet. Rendkívül károsnak, sőt egészségtelennek tartották a korabeli szóhasználaton onániának nevezett önkielégítést, nemcsak a lányok, hanem a fiúk esetében is. A gondos nevelőnek kellett észlelnie az intő jeleket, sápadtságot, karikás szemet, hanguagadozást, befelé fordultságot – pedig a tünetegyüttes utalhatott pusztán a kamaszkor hétköznapi gyötrelmeire –, amikor be kell avatkozni, és több mozgással, hideg vizes mosakodással, izgató

Nem tudni, mennyire volt elterjedt a használatuk, de *A nő mint háziorvos* szerint így néztek ki a fiúknak és lányoknak az eltérő sajátosságok figyelembevételével gyártott készülékek az onánia meggátlására.

táplálékok mellőzésével, esetleg az alvás körülményeinek szigorúbb szabályozásával kell véget vetni az „önrontásnak”.

A szem alatti sötét karikákat – ami lehetett a fiatal lányoknál gyakori anémia, azaz vérszegénység jele – kifejezetten az egyedül vagy mással üzött nemi élet eltitkolhatatlan megnyilvánulásának tekintették. „A barátnőm nem volt szépnek mondható, bár kellemes, vékony, szinte törekény alakja volt. Az arcza állandóan sápadt, *a szeme körül kék karikák sötétellettek*; mindebből a lelke szépségére és nemességére akartam következtetni”¹⁰⁹ – jegyzi meg suggesztíven a már idézett, női bőrbe bújó férfi által írott erotikus regény narrátora társnőjéről, és a beavatott olvasó azonnal tudta, hogy valójában mit jelentenek a sötét karikák. Később persze kiderül, hogy a leányzó, egy ismert politikus lánya, titkos viszonyt kezdett egy férfival. Ugyanilyen nyomatékosan említi visszaemlékezésében Larisch grófnő is a Vetsera lány karikás szemét, amit Rudolf-fal folytatott viszonya, romlottsága következményének lát. (Noha okozhatták akár a korai terhesség miatt fellépő rosszsullétek is.) Így hát, akármilyen hiánybetegség vagy kimerültség okozta is a szem alatti sötét karikákat, a lányok gyanút keltettek vele.

„A lefolyt évben egy anya hozta rendelőrámra 14 éves leányát, nézném meg, mert genitáliáin valami rendellenesség van” – háborgott egy nőgyógyász, aki az idézett szaklapban arról is beszámol, hogy a vizsgálat során a lánynál ún. hottentotta kötényt talál, ami

¹⁰⁹ Nagy Irma: *Bűnös szerelmek*, 27.

„kétségtelen bizonyítéka a masturbációnak. Faggatásomra kiderült, hogy a leányka egyik legelőkelőbb internatusnak tagja, ahol az egész osztály rendszerint űzi a masturbációt.”¹¹⁰

A serdülő lányok és fiúk nemi késztetéseinek megmutatkozásai kétségbe ejtették az orvosokat, papokat, pedagógusokat és az egyéb, a társadalom állapota miatt aggodalmaskodókat. Míg a fenti nőgyógyász emiatt még az iskolába sem engedte volna őket, mások úgy találták, hogy a fiatalemberek életét fojtogatóvá tévő szexuális tilalmak éppen felnőttkori szexuális életüket rontják meg. „Nézzetek végig az úri leányok sokaságán: a szemek alatt való gyűrűk, a »női szeszélyességnek« betudott labilis kedélyállapot eleget beszélnek erről. De ha ez sem volna elég, úgy kérdezzétek meg orvos-ismerőstököt: hány nemileg egészséges nőt tud? A házasság előtt és a házasság után is fellépő hysteria, fehérfolyás, összeroncolt nemzőszervek, az onaniával megszokott nemi telhetetlenség, amely azután a perverzításokig fejlődik, mind e természetellenes nemi kielégítési módnak következményei”¹¹¹ – írta egy újságíró, aki a „ritkos üzemeket” folytató lányok ügyében éppen azért szólalt fel, mert károsnak találta a szüzesség kényszerét, ami a legerősebb nemi késztetések ébredése idején erőltet önmegtartóztatást a fiatal nőkre és részben a fiatal férfiakra is.

Még egy nagy veszélyt látott: úgy vélte, hogy a bentlakásos lányiskolák a „saphizmus melegágyai”. Míg pár évtizeddel korábban ez a téma aligha került elő, a századforduló környékén már gyakran emlegették, hogy a lánynevelő intézetek és zárdák hiába reteszlik el a lányokat a külvilágtól, ha odabenn egymásban keresik a szerelem és a vágy tárgyát. „Egynémely iskolában nagyon helytelen, ferde és betegesen rossz szokás az, hogy a lányok ugynevezett »ideált« választanak maguknak a nagyobb lányok közül s azt beteges érzéssel »imádják«. Némelyek ezt a ferde, ostoba szokást, amely mint

¹¹⁰ Dr. Bäcker József: A női genitáliák fertőző betegségeiről. *Budapesti Orvosi Ujság*, 1905. május 18., 20. szám.

¹¹¹ Fényes László: A nemi élet kérdései, 94.

A századfordulón már tudták, hogy két nő között is létezik szerelem, de bűnös szenvedélynek minősítették.

valami betegség ragad egyikről a másikra, annyira túlzásba viszik, hogy valóságos kultuszt űznek belőle s minden idejüket, érzésüket, ambíciójukat, sőt a zsebpénzüket is elfecsérlik erre a fantasztikus rajongásra”¹¹² – írja a *Magyar Lányok* egyik leghosszabb szerkesztői üzenetében Tutsek Anna. A „Mérykém” jellegével levelet író bakfis-lány egy Méry nevű idősebb osztálytársnője iránti rajongásáról vall, amivel úgy felébresztette a főszerkesztőben az aggódó nevelőt, hogy egy hasábon belül ötször írta le „beteges” jelzöt, mellé halmozva a „ferde”, „egészségtelen”, „káros”, „rossz”, „helytelen” és „nevetséges” mellékneveket. Jóval később, 1916-os *Hangyaboly* című regényében Kaffka Margit írta meg egy vidéki város katolikus apácák működ-

¹¹² Szerkesztői üzenetek. *Magyar Lányok*, 1907. augusztus 18., 34. szám.

tette iskolájának belső világát, ahol a nővérek egymás közötti, illetve a diáklányok irántuk táplált érzelmei bolygatják a zárt kis közösség életét – és ez még akkor is botránnyt kavart.

Mindeközben – a szépirodalmi művektől függetlenül – a leányiskolák „fülledt világa” gyorsan pornográfiai közhely lett, többek közt az olyan regényeknek köszönhetően, mint az 1900-ban megjelent *Claudine az iskolában* (Claudine à l'école). Ezt a francia írónő, Colette írta szárnypróbálgatásként első férje, a kiadóvezető és ponyvaszerző Willy neve alatt. A francia piac volt az erotikus ponyvairodalom fő exportőre, így ez a termék is ismert és olvasott volt Magyarországon eredeti nyelven, valamint német fordításban; sőt a harmadik, *Claudine en ménage* című kötet magyarul is megjelent *Claudine házassága* címmel 1904-ben. Ezért a bűnös szerelmeket hajszoló úrilány, Nagy Irma kalandozásaiból sem maradhatott ki a bentlakásos lányiskolában játszódó jelenet. A két diáklányban egy színdarab kapcsán ébred fel a vágy, pedig a korabeli szóhasználat szerint „fehér”, tehát ártatlan, nem erotikus darabot néznek meg, kísérik társaságában:

„Valami ócska szentimentális darabot adtak. Fehér darabot, mi azonban ki tudtuk hámozni ebből is a pikantériát. Eleinte hűvösen néztük az ifjú pár bogozódó szerencsétlen szerelmét és forráságra csak igen lassan hevültünk. Lopva néha a barátnőmre tekintettem, láttam, halvány arcza mint pirosodik, szeme mint lesz csillogóbb és ha nem is a színpadon történtek, a társnőm hevülése engem is felizgatott. Éreztem magam mellett a visszafojtott sóhajokat, a hevülő fiatal tester és az úgynevezett nagy jelenetnél már görcsösen fogtuk az egymás átizzadt kezét. Fürtös fejét a vállamra hajtotta, vékony blúzomon keresztül átéreztem meleg, forróságos lehelletét. A darab most már alig is érdekelt tovább. Akaratlanul közeledtünk egymáshoz, mintha összenőve ültünk volna ott. (...) Az előadásnak vége volt, hazamentünk. Dideregve jöttünk be kicsiny szobánkba, de világot gyújtani nem volt bátorságunk. Féltünk valamitől, talán az egymás felhevült arczától, vagy vágyó tekintetétől. Idegesen

dobtuk le magunkról a finom uj ruhát, sietve bebújtunk az ágyba – egymás mellé. Mélységes csend volt körülöttünk, amit néha-néha kocsizörgés zavart meg. Ilyenkor felriadtunk és félénken vontuk el egymás elől véresre serkedt ajakunkat. ... A hajnal áruló világossága úgy talált ott meg bennünket az egymás elfáradt karjában.”¹¹³

A korabeli erotikus bestsellerben így zajlott két lány egymásra találása: szavak, érzelmek, előtörténet nélkül, pusztán a vágytól vezérelve, de legfőképpen attól indítatva, hogy a vágy felébredésekor éppen a másik van kéznél, miközben két fiatal lánynak szabad a felnőttek felügyelete mellett közös hálóteremben aludnia. A lányok közötti intim kapcsolatra ennél árnyaltabb példát ad a már korábban is említett, értelmiségi családból származó Kóbor Noémi fiatalkori naplója. A tizennégy éves Noémit azért küldi el édesapja, Kóbor Tamás író Drezdába, hogy mentesítse a mentális betegségtől szenvedő édesanyja társaságától, a kamasz lányt ugyanis természetszerűleg igencsak felzaklatja anyja állapota. Noéminak nagyon hiányzik a nőtársaság, szeretne egy egészséges édesanyát, és erősen kötődik lelki vigaszt nyújtó barátnőihez, utazása előtt is hosszan és érzelmesen búcsúzik egyiküktől. Természetesen az intézetben is bensőséges barátságokat köt leánytársaival. Néhány hónappal érkezése után írja le a drezdai lánynevelő intézet hálótermében, más (valószínűleg alvó) lányok jelenlétében, az éjszaka leple alatt zajló eseményeket:

„Manci egyszerű jóéjszakát kívánni jött hozzám és egyszerűen azon vettük magunkat észre, hogy egymást szorosan átölelve tartjuk (...). Lázas, mese éjszaka volt. Test a testen, beszívtuk egymás lélekzetét. És jött a reggel szürkén, a gondokkal kiábrándítóan. Fölébredtem a csengetésre és tudtam, hogy nincs menekvés. Ki kell ölnöm a reményt a szegény kis lány szívéből, mert itt hazudni nem lehet, nem szabad.”¹¹⁴ Ugyanis Noémi saját bevallása szerint „párt-

¹¹³ Nagy Irma: *Bűnös szerelmek*, 28–29.

¹¹⁴ Kóbor Noémi naplója. PIM Levéltár, 1910. december 15.

fogó, vigasztaló, tanácsadó szeretetnél” többet nem tud nyújtani a szerelmes Mancinak. Tehát nem feltétlenül azért van büntudata, mert az együtt alvásukat tabunak tartja – hiszen mindannyian magányosak, távol kerültek az otthonuktól, és talán Mancit sem pusztán a németnyelv-tanulás, hanem valamilyen válság miatt emelte ki családjá a megszokott környezetéből –, hanem azért is, mert nem akar visszaélni Manci érzelmeivel. Ugyanakkor nem is Manci az „első számú barátnője”, hiszen már szoros barátságot alakított ki Vilmával, akit szintén nem értenek meg otthon a szülei... Vilma pedig féltékeny Mancira.

Az elutasítás után „Manci napokig úgy járt-kelt, mint egy martyr”, majd „[V]égre egy este késői 11 óra felé magához hívott. »Maradj nálam, nem bírok egyedül maradni.« Azzal átölelt és mikor észrevette, hogy én nyugtalanul nézek Vilma ágya felé, aki hirtelen görcsös zokogásban tört ki, csüggedten ejtette vissza karjait paplanára. Megfogtam a kezét. Oly hideg volt, mint a jég. Végre alig hallhatóan megszólalt. »Menj, menj. Fáradt vagyok, de te is fáradt vagy.« Nem tudtam mit felelni. Ráhajoltam a kezére és megcsókoltam. De ő elrántotta a kezét és az enyémet vont a ajkaihoz, aztán elhalóan mondta: »Te erősebb, becsültnivalóbb vagy, mint én, esküszöm neked mindenre, én nem fogok egy leányt se úgy szeretni, mint téged tudtalak volna. De most már késő van! Most már igazán késő van!«” – fejezi be mondanivalóját Manci, és nem tudni, az éjjel 11-re vagy a helyzet visszafordíthatatlanságára utal. „Jó pajtások maradtunk, szóval megtaláltuk a helyes utat”¹¹⁵ – szögezi le egy hónap múlva Noémi, világossá téve, hogy két kamasz lány összeölelkezve fekvése, kölcsönös kézcsókjai nem a „helyes út”: ez barátnők között túlzott testi intimitás, különösen azt tekintve, hogy egyikük jobban rajong a másikért. Noémi mindenesetre bő egy év múlva átélheti Manci szenvedéseit, amikor maga is reménytelenül lesz szerelmes – egy édesapjával egyidős, negyvenes férfiba, aki csak pajtáskodik vele.

¹¹⁵ *Kóbor Noémi naplója*. PIM Levéltár, 1911. január 23.

Mindazonáltal a 19. és a 20. század fordulóján még a viszonylag rövid lányság sem telt szexuális értelemben teljesen eseménytelenül. Az elvárás természetesen az volt, hogy a nemi érettséget elérő középosztálybeli lány – ekkoriban ez a 14-15. év körül történt meg – 16-17 évesen fokozatosan kilépjen a társaságba, és ha nem is első kérőjéhez, de 20 éves koráig mindenképpen férjhez menjen. A gyakorlatban azt a néhány köztes évet persze tarkíthatták nehezen legyűrhető, magányában rátörő szenvedélyek, plátói szerelmek lányok és/vagy fiúk iránt, vagy egészen valóságos, sőt annál is valóságosabb következménnyel járó, de titkos és tiltott viszonyok – attól függően, hogy mit hozott sorsa, milyen volt temperamentuma, és milyen szigorúan őrizte a család.

Hogy a fejezetünk elején említett, szüzességéről orvosi bizonyítványt kérő, igencsak férjhez menendő huszonegy esztendő K. Mariskával mi történt, miután elhagyta Hugonnai Vilma rendelőjét, azt nem tudhatjuk. Csak azt, hogy előtte a doktornő minden esetleges csodálkozását félretéve megvizsgálta, és a következőket jegyezte fel a rendelési naplójába: „Hymen az alsó részen csekély berepedést tüntet fel és a hüvely a mutató ujjat bebocsájtja: lehet veleszületett, lehet egyéb módon, hogy az létrejött.”¹¹⁶ S mivel Hugonnai Vilma megvesztegethetetlen és mindig a tényekre támaszkodó lelkialkat volt, ezért azt is mellé írta: „Bizonyítványt nem adhatok.” Mariska pedig, akár valami dinamikus testmozgás, akár egy titkos légyott következtében szerezte azt a repedést, törhetette a fejét, hogy melyik orvoshoz fordulhatna, aki esetleg vizsgálat nélkül is ad igazolást neki.

¹¹⁶ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplója. 4. kötet, 1899. szeptember 18. (K. Mariska)

2.

A test mint házassági tőke

Áru a piacon

A nő értéke

„A nő gazdasági jólétét nemi vonzó erejének foka határozza meg” – olvashatták az érdeklődők a századelőn már magyarul is az amerikai feminista, Charlotte Perkins Gilman szavait. Gilman klasszikus traktátusa, *A nő gazdasági helyzete* 1906-ban jelent meg a magyar Feministák Egyesületének alapító tagja, Bédy-Schwimmer Róza fordításában. „Az életbe kilépő fiatal férfi előtt nyitva áll a világ – magyarázza a szerző. – Tehetségeit használja, sőt használnia kell. Ha először rossz utat választ, újból meg újból választhat. Jómód, hatalom, társadalmi kitüntetés, hírnév – bármire vágyik, annak eléréséért dolgozhatnak.” Nem így a nő. Számára a fentebb felsoroltak, sőt ezen kívül „az otthon és boldogság, tekintély, kényelem, és élvezet, kenyere és kalácsa, szóval mindene csak egy keskeny arany karikán keresztül érhető el.” És ez bizony: „hatalmas nyomás”.²

¹ Gilman, Charlotte Perkins: *A nő gazdasági helyzete*, 57.

² I. m., 63.

A nő tőkét ilyen körülmények között szépsége, fiatalsága, esetleg társadalmi státusza és hozománya alkotta, ennek segítségével kellett legalább megtartani, de lehetőleg megemelni saját helyzetét. Ha a semmiből jött és feljebb tudott lépni, már nyert. Minél magasabb volt egy nő státusza, annál inkább közös (és értékes) vagyontárgynak számított az övéi szemében, és házasságkötése kapcsán hozott döntéseivel nem pusztán a saját helyzetét határozta meg, hanem az egész „klánét”. A rettegés a rangon aluli házasságtól valójában az egész család félelmét fejezte ki, hogy az érintett elherdálja az ősök által nehezen megszerzett társadalmi, anyagi pozíciót. A korabeli nézet szerint a nő az, ami a férje, és a párválasztással az élete összes fontos döntését meghozta. A *mésalliance*-ot elkövető nő rosszul gazdálkodik, elherdálja a státuszát; ellenben ha férfi, akkor a világ nem feltétlenül fogja ezzel a döntésével azonosítani, bármi lehet még belőle.

A 20. század elején természetesen magas státuszú férfiak is házasodtak rangon alul – vettek el polgárlányokat, színésznőket, félvilági nőket. Egyes esetekben gúny és lenézés járt nekik, ám ez egyre kevésbé számított. A nők esetében azonban még mindig ideget ért a dolog a közvéleményben. Nem csoda, hogy amikor 1907 első hónapjaiban Nyári Rudi cigányprímás Sopronba szöktette gróf Festetics Vilmát – a „szöktetés” azt jelentette, hogy a férfi nem kéri a szülők engedélyét a házassághoz, otthonából való távozásra bírja a nőt, és többnyire titokban meg is esküszik vele –, az egyik olvasott képeslap elküldte a fotósát, hogy a világ ámulatára lekap hassa a muzsikus cigány család tagjai között üldögélő arisztokrata nőt. A meglehetősen korlátozott kiterjedésű, ellenőrzött terekben mozgó közép- és felsőbb osztálybeli nők útja alig keresztezhetette az olyan férfiakét, akikkel nem jöhetett szóba a házasság. A hölgyek és urak szórakoztatásáról gondoskodó muzsikus cigányok azonban bejáratosak voltak ezekbe a terekbe: a huszonnégy éves grófnő is a müncheni Savoy Szállóban hallotta játszani a zenészt. Történt már ilyesmi, mintegy 10 évvel korábban, 1896-ban Chimay belga

Festetics Vilma Nyári Rudi családjával.

hercegnő is egy magyar cigányprímással, Rigó Jancsival szökött meg. Míg belőlük világbotrány és tömegkulturális jelenség lett, addig Festetics Vilma 1907. március 18-án feleségül ment Nyári Rudinhoz – akit a nemzetközi hírekbe is bekerülő esetet izgatottan tárgyaló *Chicago Tribune* intelligens, kulturált, feltűnően jó modorú férfiként jellemzett –, és hétköznapi családi életet kezdtek élni.

Kacifántosabbnak mondható egy másik, ezzel egy időben megeseett normaszegő párválasztás. A korabeli szenzációhajhász újságképen egy parasztcsalád tagjaként fényképezkedő grófkisasszonyt látunk, Pongrácz Henriette-et. A grófnő ugyanis fogta magát, és tót kocsisuk családjához költözött. A férfi, Andrásik János még gyermekkorában mentette ki a Vág vizéből, és Henriette szívében a hálához idővel egyéb érzelem is társult: „a természet rendje szerint a nő vonzalma a férfiak iránt, a jellemes, munkás, kifogástalan, igazi férfi iránt”.³ Festetics Vilmával ellentétben, aki rendhagyó házasságkötése előtt nem sokkal vált nagykorúvá, Henriette még csupán a 17. évét töltötte be, ezért az árvaszékkal kellett pereskednie. Az pedig kimondta: „ez a házasság a kiskorú társadalmi állásának születése révén szerzett igényeinek meg nem felel”.

³ Pesti Napló, 1908. február 23., 48. szám.

Pongrácz Henriette jegyese családjával.

A két eset ugyanakkor sajátos egyezéseket is mutat: a család mindkét ügyben a normaszegő nő beszámíthatóságát, szellemi állapotát, érettségét kérdőjelezte meg. A nagykorú Festetics Vilma saját apja próbálta gyámság alá venni, Pongrácz Henriette-nek pedig, akit felbőszült apja ki akart tagadni, és apácákhoz „internálni” (sic!), beadványában azt kellett bizonygatnia, hogy fiatal ugyan, de nem gyengeelméjű. Más esetekből is tudható, hogy a kontroll nemegyszer odáig ment, hogy fizikailag bántalmazták és mozgásában korlátozták a lázadó családtagot, vagy akár elmeorvosintézetbe zárták. Ez nem csupán a társadalmi normákat megszegő nők esetében történt meg, hanem akár férfiaknál is. Árva Mariska memoárjában olvashatjuk, hogy a Mariskát szexuális viszonyba kényszerítő, majd Pestre költöztető grófcsemete hirtelen eltűnik, mivel családja egy bécsi elmeorvosintézetbe zárátja, amíg az önfejlő ifjanc megfelelkezik a rangon aluli kalandról. Akár így esett, akár nem, amikor Mariska beleírta ezt a saját történetébe, tudta, hogy mindenki ismeri a helyzetet: rutinintézkedés lehetett a párválasztási anomáliák kiküszöbölésére.

Eközben a sajtó a maga eszközeivel hiteltelenítette a női szereplőket: először bemutatta a különös „elhajlást”, majd furmányosan elejtette, hogy ezek a nők nem is „igazi” arisztokraták: Rigó Jancsi belga menyasszonya csak afféle „dollárhercegnő”, sok pénzét címre váltó amerikai milliomosnő, egy egyszerű Clara Ward; Festetics Vilma talán grófnő, de már az anyja sem bírt magával, Bécsben Rudolf trónörökös körül forgolódott a maga idejében; Pongrácz Henriette ereiben pedig meglehetősen felhígult kék vér folyik, hiszen az anyja, Bielik Zsuzsánna tót parasztlány, akit Pongrácz gróf hosszú vadházasság után vett feleségül. Így hát Henriette-től az sem furcsa, ha ügyvédje amellet érvel, hogy a földesekjét hangyaszorgalommal művelő munkás hasznosabb polgár és egy megalapítandó család erősebb oszlopa, mint az a renyhe úrfi, „a ki az ősök vagyonát lóverseny, kártya és pénzen vásárolt szerelmi élvezekben meríti ki, s a házasságot csak a viharos múlt pihenőjéül tekinti.”⁴

Vajon jobban vagy rosszabbul sikerültek ezek a házasságok, mint amelyeket egymáshoz közelebb álló társadalmi osztályok tagjai kötöttek? Éppen úgy alakultak, ahogyan a házasságok szoktak, hol így, hol úgy: a hercegné elvált Rigó Jancsitol, Pongrácz Henriette-nek néhány éven belül már két fiacskája született, Festetics Vilmáról pedig csak annyit tudni, hogy 1909. február 7-én csecsemőjével együtt elhunyt szülési komplikációkban, így apja ezután a megözvegyült Nyári Rudival pereskedhetett.

„A nő vagy asszony lesz vagy örömlány” – jelentette ki sommásan egy újságíró 1907-ben a nők számára hozzáférhető élethivatásokat felvázolva. Majd így összegezte a házassági szerződés lényegét: „A férfi magához veszi az asszonyt, mert nemi vágyai kielégítést keresnek, vagy mondjuk: utódokat akar. És ezzel az illető nőnek megélhetést biztosít. Nemcsak a nő akarja, hogy odaadott testével szemben megélhetése állandóan biztosítva legyen, de a férfi is, hogy miután birtoklásába helyezte a nő testét, vele annak munkaerejét

⁴ I. m.

is, az csakugyan az övé maradjon. Ha portyázásra megy, más ne használhassa, ne vehesse bérbe távolléte idejére sem. Így e gazdasági okokból jött létre a házasság, illetve ezen át a családi állapot intézménye, mint a magántulajdon fogalmának legelemibb társadalmi szervezete.”⁵

A lányok ezen a piacon szinte kizárólag csak áruk lehettek – ha valaki nem jött rá erre magától, azt egy olyan öntudatos feminista, mint Wilhelm Szidónia, bármikor felvilágosította. Szidónia, az 1904-ben létrejött, az első világháborút megelőzően igen sikeresen működő Feministák Egyesületének választmányi tagja, így ír a házassági húspiacot kritizáló pamfletjében: „[A fiatal lány] látja, hogy az úgynevezett tisztességes szülők miképpen kufárkodnak, alkudoznak gyermekeik nemi összeköttetése és az érte elérhető gazdasági ellenértékért. Látja, hogy az egész vonalon, kevés kivétellel, pénzért, vagy más megfelelő értékért, családi összeköttetés, – befolyás – stb.-ért veszik a szerelmet.”⁶

A nők választójogának kivívása, a munkában, oktatásban való részvétel előmozdítása tartoztak a korabeli feministák legfontosabb céljai közé, de a politikai, munkaerőpiaci és szellemi egyenjogúság mellett sokszor előkerült a gondolat, hogy a nő teste áru a házassági piacon – a közvélemény ezt annyira a Feministák Egyesületével azonosította, hogy ha gúnyolódtak rajtuk, akkor is ezt a szlogent vették elő.⁷

Kétségtelenül volt a fent idézett gondolatban igazság, hiszen még egy olyan felvilágosult szülő is, mint az író és hírlapíró Kóbor Tamás – aki *Budapest* című regényében kíméletlenül ostorozza a nem szerelemből, hanem pénzért, rangért kötött érdekházasságokat –, arra trenírozta egyetlen lányát, Noémit, hogy „katasztrófa”

⁵ Fényes László: *A társadalom és a nemi kérdés*, 83–84.

⁶ Wilhelm Szidónia: *Szeretem, házasság feminista tükrében*, 20.

⁷ Például Szenes Béla *Csudaszép Magda* (Lantos, Budapest, 1919) című regényében, ahol Goldstein Sarolta (akit feltehetőleg Glücklich Vilma, a Feministák Egyesületének egyik vezetője alakja ihletett) a „Szabad Nők Tudományos Egyesületének” ügyvezetője beszél erről a főszereplőnek.

lenne, ha nem megfelelő anyagi helyzetű férfiba szeretne bele. Noémi kamaszkori naplóbejegyzései között gyakran előkerül a párválasztás témája és annak sajátos szabályai.

„Milyen jó volt, hogy apám idejekorán fölnyitotta a szemem, és elárulta, hogy milyen veszély fenyeget. Hogy mondta nekem, mennyivel jobb most végezni, mint mikor az örvény már ragad magával. Lány vagyok, és hogyha őt [ti. az udvarlót] egyetlen egyszer elragadta volna a szenvedélye és a lopott csókok, kézcsókok helyett magához ölel, szorít, én érzem, tudom, hogy elszédülök és akkor – az Isten legyen irgalmas mindkettőnknek. Hiszen apám maga is mondta, ő szó nélkül hozzáad, de Hans szegény, és én szegény emberhez nem mehetek férjhez, annál nagyobb katasztrófa nem is érhetne engem.”⁸

A lányát egyedül nevelő apa (akinek mentálisan labilis felesége időről időre elmeorvóintézetbe került) érthető módon óvni szeretne volna a tizenéves Noémit a meggondolatlanságtól. Ugyanő a regényeiben kritizálta mindazt az anyagi és társadalmi kasztosságot, amelynek szabályait lányának elmagyarázza. A *Budapest*-ben a lecsúszott, de szépséges úrilány, Éva a politikai pályán előretörekvő Miklósnak csak a szeretője lehet, még akkor is, ha több közös van bennük, mint Miklósnak az előnyök miatt elvett feleségével. Éva csak ezen a piacon talál vevőt szépségére, de igazi tőkét nem kovácsolhat belőle, csak ideig-óráig maradhat felszínen. Noémi – aki naplója tanúsága szerint időnként beleolvas apja regényeibe – érdeklődve figyeli saját környezetét, ahol a regényromantikán nevelődött fiatal lányok szembesülnek a házassági piac realitásaival. Noémi barátnője, Kató egy Géza nevű fiúba szerelmes, hozzámenne, de „Géza nem veheti el, és nem fogja soha elvenni, mert szegény fiú, anyja és testvérei vannak. Neki gazdag lány való, pénz és nem szerelem.”⁹

⁸ Kóbor Noémi naplója. PIM Levéltár, 1911. január 24.

⁹ Kóbor Noémi naplója. PIM Levéltár, 1912. június 26.

Miközben a szerelmi házasság legalábbis mint eszménykép egyre inkább teret nyert, a kortárs megnyilatkozások arra utalnak, hogy a kölcsönös vonzalom emlegetése csupán felszínes mázként vonta be a párválasztási ügyleteket. Amennyiben egy házasulandó fiatal – legyen az apja földjét öröklő parasztgazda lánya vagy nagypolgári vagyonna aspiráló fiatalember – tényezőnek számított a családja társadalmi előremenetelért vagy vagyonszerzésért folytatott harcában, akkor párválasztása nem lehetett a személyes magánügye, tekintettel kellett lennie a közös érdekekre. A szülők jóváhagyását sem a gyakorlatban, sem szimbolikusan nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A nagykorúságot elérő gyermek azonban alkalmanként szembemegetett szülője ellenvetésével – gróf Cebrián Róza például három évet várt, hogy nagykorúvá válva, huszonnegyedik születésnapján frigyre léphessen Hubay Jenő zeneszerzővel, akit apja nem fogadott el kérőnek. Másfelől, a szülőknek is lehetett eszköze a visszavágásra, ha nem tartották tiszteletben az akaratát.

A vagyonos nagypolgári származású, a nevezetes Hatvany-Deutsch famíliából származó Hatvany Lili, aki később újságíróként, íróként és társasági hölgyként szerzett hírnevet magának, tizennyolc évesen egyszerűen megszökött otthonról, mikor szülei kikoszarozták a kérőjét. A vőlegényjelölt, Tószegi Freund Imre nem volt ágrólszakadt, a Hatvanyakhoz hasonlóan nagypolgári háttérrel rendelkezett, de a szülők kifogásolták a jellemét. Így mikor a vőlegény nővére telefonon jelezte az apának, hogy a szerelmes pár náluk van, az esetet megszéllőztető bulvárlap szerint a mágnás azt ordította a kagylóba: „Tőlem elveheti feleségül, már nem az én lányom. Kitagadom mindenből és hozományt sem adok neki. A ruháját, a fehérneműit egy hordárral fogom elküldeni, de nem az én lányom többé. Nem. Engem nem fog senki terrorizálni.”¹⁰

Az apa fogcsikorgatva aláírta a diszpenzációt, vagyis a kiskorú gyermek házasságkötését engedélyező hivatalos papírt, de a ho-

mányt, bosszúból tekintélye megcsorbításáért, megtagadta. Igaz, ebben az esetben ez nem nyomott sokat a latban, hiszen a leendő férj vasútépítési vállalkozóként maga is sokmilliós vagyonnal rendelkezett.

Egy másik, közbotrányt okozó esetben a házasságot ellenző apa hatalmával is visszaélt: Frimm Jakab,¹¹ aki leginkább arról nevezetes, hogy 1875-ben megalapította a „Hülyék intézetét” (ez volt az értelmi fogyatékosok korabeli elnevezése), olyannyira nem helyeselte Ibolya lánya választását, hogy a vőlegény állítása szerint bezárva tartotta és az intézetének bennlakóin alkalmazott eszközökkel fegyelmezte a lányt, amíg az meg nem szökött és össze nem házasodott választottjával.

A lányokkal szemben alapvető elvárás volt, hogy „felfelé” házasodjanak, különösen ha ennek megfelelő külsővel rendelkeztek. Bródy Sándor egyik novellájában egy lány előnyös megjelenését azzal a megjegyzéssel minősítik, hogy szépsége még azt is lehetővé tenné, hogy hozomány nélkül menjen férjhez!

A két értékmérő, a külső és a pénz jelentőségét különösen nyersen adja a polgárlányok tudtára Brichta Kálmán katolikus kántortanító és erkölcskritikus, aki annak apropóján háborog a középosztálybeli lányok kiházasítási nehézségein, hogy a férfierejüket és a pénzüket prostituáltakra fecsérő férfiak erkölcstelenségét ostorozza. Vélekedése szerint kivételes szépség vagy minimum 50 ezer forint hozomány szükségeltetett ahhoz, hogy egy lány a házassági piacon forgalomképes legyen, a belső tulajdonságok pedig fabatkát sem érnek: „Akár mily szorgalmas és takarékosak legyenek leányaink, ha nem nagyon, de nagyon szépek, férfiúra azok ne számítsanak. Még kevésbé számítsanak azok, kik nem szépek és 20 éven felül vannak, azok biztosak lehetnek, hogy elhervadnak a nélkül, hogy az anyai örömeiket élvezhették volna, hacsak 50 000 frt

¹⁰ Egy lipótvárosi házasság. *Pesti Futár*, 1909. április 18., 52. szám.

¹¹ Frimm Jakab (1852–1919) az értelmi fogyatékosok képzésének úttörőjeként a hazai gyógypedagógia egyik jelentős alakja.

vagyonnal nem rendelkeznek, mert akkor biztosan kapnak férjet.¹² A szülők maguk is igyekeztek tudatosítani leányaikban a házassági piac szabályait és azon belül erősségeiket és gyengeségeiket, ám a fiatal nők leginkább csalódásaik nyomán ébredtek rá saját korlátaikra, és legfőképpen: kiszolgáltatott, passzív szerepükre.

A házassági piac színterei

Hol ismerkedtek az emberek?

„Gárdonyiné és leánya pedig folyton azt hallották maguk körül, mennyire boldogok, hogy ilyen nagyuri módon élhetnek a jólelkű nagynéni mellett, aki bizonyára gazdagon fogja Mártát kiházásítani. Márta első farsangja után mutatkozott is néhány kérő. Nem valami gazdag partik, de derék, iparkodó fiatal emberek, kiknek volt jövőjük, eleintén azonban reá szorultak volna némi kis segítségre. A néni azonban mindjárt kereken kinyilatkoztatta, hogy reá hiába számítanak, a míg él, nem ad egy krajczárt sem, Márta kelengyét kivéve, halála után annál többet fog örökölni a leány. Ilyen körülmények között persze a házassági kilátások mindég füstbe mentek. Ki is vett volna el egy szép, előkelő leányt, kit délutánonként nénje fogatán a Stefánia-uton láttak kocsikázni, ki eljárt az összes bálókra, mindég pompás ruhákat viselt, akit nyáron elvittek fürdőbe, ősszel utazni és kinek nincs egy krajczár hozománya? A néni végrendelete kecsegtető volt ugyan, de egyelőre nem sokat nyomott a latban, mert hiszen olyan könnyű egy végrendeletet megmásítani,

¹² Brichta Kálmán: *Budapestnek vesznie kell!*, 13.

A reklám akkor javasolta „szakember” felkeresését, ha a lány több szezonnyi bálozás után sem ment férjhez, azonban a karikatúrák (l. a következő illusztrációt) arra utalnak, hogy ez nem számított elegáns megoldásnak.

azután a néni élt még és végre is hát addig miből adhatni nagyuri módot egy elkényeztetett szép leánynak?”¹³

A fenti részlet egy 1898-ban megjelent novelláskötetből származik, amelyben több történet is foglalkozik a párválasztás dilemmáival. Hrabovszky Júlia, a kötet szerzője maga is megjárta és kiismerte a párkeresés színtereit, emlékirataiban beszámol sikerről, de több kudarcról is – saját élete és mások sorsa kapcsán egyaránt. A szerző kétségtelenül úgy vélte, hogy az e téren alkalmazott megfelelő stratégiák az egész életre kihatnak.

A fenti, Hiábavaló áldozat című történet főhőse elveszti édesapját – Hrabovszky Júlia számára is ismerős volt a helyzet, amikor egy lány régi státusza egy bizonyos közeghez köt, de a rangot és pénzt biztosító apa hiányában másoknak és a szerencsének van kiszolgáltatva. Júlia kislányként elvesztette édesapját, onnantól édesanyjával és testvéreivel csak magukra számíthattak, és lassan felérték a meglevő javakat. A novellabeli Márta egy bizonytalan végrendeletet egyelőre csak a távolban lebegtető, szeszélyes nagynénitől függ: jómódú lányként forog a házassági piacon, mégsem tudja biztosítani a látszataból következtethető anyagi garanciákat. Joggal érezheti, hogy játszanak a sorsával: a néni nem adja meg neki a majdani örökségből következő autonómiát, ezért nem választhatják,

¹³ M. Hrabovszky Júlia: *Asszonyszerelm*, o. n.

és ő sem választhat szabadon. Nem mehet hozzá orvostanhallgató szerelméhez, hiszen ők ketten momentán nincstelenek, a néni pedig nem támogatja ezt a házasságot. Csakhogy telnek az évek, és Márta már huszonhat éves! Testi tőkéje, azaz szépsége és fiatalsága évről évre veszít értékéből: „Már nem is igen mert reményleni, látta, mint mulik el ifjúsága, szépsége és ha majd egykor gazdag is lesz, mi haszna lesz belőle akkor, mikor már többé sem fiatal, sem szép?”

Mártára azonban rámosolyog a szerencse, az őszi lóversenyen egy középkorú vidéki földbirtokos szeme megakad rajta, és nem törődve hozományával vagy annak hiányával, feleségül kéri. A nénit annyira lenyűgözi unokahúga „szerencsés fogása”, hogy ünnepléses ígéretet tesz, hogy valóban, most már biztosan, a lányt teszi meg törvényes örökösné. Az esemény beindítja végre a pénzmozgást:

„A szeszélyes néni most valósággal becézte hugát, a jövődöbeli gazdag földbirtokosnét; az ajándékok csak úgy repültek a házba, a völégény virágokkal és ékszerekkel halmozta el a menyasszonyát, megrendelték a pompás kelengyét és Gárdonyiné és leánya minden szabad perczöket a boltokban töltötték.”¹⁴

A helyzet ilyenén állása meggyőzi Mártát, hogy jól taktikázott, mikor nem várt a bizonytalanra, az egyelőre kiszámíthatatlan egzisztenciájú szerelmére, hanem ha kompromisszumokkal is – hiszen a földbirtokost, akiről úgy hírlik, örült, vagy legalábbis búskomor, nem szereti –, de biztos jólét vár rá az idegőrlő várakozás vagy a nagy semmi helyett. A történet csattanós befejezése és a sors finitora: a néni éppen az esküvő napján hal meg, így Márta az érdekházasság csapdájába esve válik gazdag örökösné. Ha nemet mondott volna a földbirtokosnak, és türelmesen vár tovább, a néni rá szálló vagyona a magántulajdonává válik, és megadja neki a vágyott autonómiát, a házasságot is beleértve. Így azonban az öröksége már újdonsült férjéé is.

¹⁴ I. m.

A vicclapok kimeríthetetlen humorforrása az idős/előnytelen külsejű/valamilyen fogyatékossgal élő vőlegény/ menyasszony, aki pénzén megveheti magának a házastársát. Habár a karikatúrák, mint ez is, rendszerint a zsidó házasságközvetítő (sachchen) személynél élcelődnek, a házasságközvetítés és az elrendezett házasság a többi társadalmi/felekezeti csoportban is elterjedt volt.

Hrabovszky Júlia nem tartozott a korszak kiemelkedő női szerzői közé, de írásaiban és visszaemlékezésében – amit unokaöccsének, Márai Sándornak ajánlott – sokszor jeleníti meg azt a taktikai harcot, amit az ő szemléletében és a kor viszonyai között a párválasztás jelentett. Idegek harca, türelemjáték, esélyek latolgatása és mindenkor a megfelelő időzítés – mintha kizárólag ilyen feszült pillanatokkal telne a házassági piacon töltött idő. A lánynak tisztában kell lennie saját értékeivel és lehetőségeivel, és úgy mozognia, hogy a megfelelő pillanatban ott legyen, ahol lennie kell: felhívja magára a férfi figyelmét, legjobb oldaláról mutakozzon be, meggyőzze a „vövöt” rátermettségéről, és rábírja, hogy ajánlatot tegyen. Méghozzá lehetőleg „komoly” ajánlatot, mert az úrilány elsődleges célja a feleségszerep. Noha – mint arról saját tapasztalataiból Hrabovszky Júlia is beszámol – egy szegény úrilánnyal az is megeshetett, hogy nem feleségnek, hanem „útítársnőnek” vagy „barátnőnek” kérték, amire egy tisztességes lánynak csupán egyetlen válasza lehetett: az elutasítás.

Még egy húsz évvel későbbi regény is leír egy olyan jelenetet, amelyben egy megélhetésért küzdő úrilány, akinek ekkor már

megvan a lehetősége, hogy ha nagy áldozatok árán is, de orvosi egyetemen tanuljon, megtetszik az egyik tanítványa apjának. Az idősebb, pénzes úr beülteti maga mellé a fiatal lányt a kocsijába:

„Hát hogy van Fräulein medicine? – kérdezte tréfásan Schenk. – Még mindig a diplomáról ábrándozik és nem inkább egy jó férjéről? Mi?”

– Ó, – mosolygott Juli, – én, ha akarnék, se mehetnék férjhez.

– Na és miért nem? – kérdezte Schenk kíváncsian.

– Mert szegény és csúnya leány vagyok.

– Ez affektálás, – intett Schenk. – Magának egy nagyszerű kis kapitalitás van a fejecskéjében. Az magában megér százezer forintot s ez a nagy haja és kedves arcocskája is elég szép tőke.”¹⁵ Miután így beárzta, a gazdag, nős úr megcsillantja a lány előtt annak előnyeit, ami akkor várna rá, ha őt, úgymond, „szeretni tudná”. Természetesen az elszánt, emancipált regényhősnők nem méltathattak szóra egy ilyen ajánlatot.

Ami a házasságot illeti, az ismerkedési rituálék meghatározott színhelyeken zajlottak, ez garantálta, hogy a merítés a megfelelő társasági közegen belül marad. Márta történetében is felvillannak azok az helyek, ahol a kereslet és a kínálat egymásra talált: kikocsizás és korzózás, bálók, fürdők és utazások, valamint egyéb társasági események, például lóverseny. A különféle helyszínek többnyire zárt társaságokhoz kötődtek, ritkán mutatkozott olyan átjárás a közép- és felsőbb osztályok között, mint a fürdőhelyeken. Bár léteztek kifejezetten luxushelyek is, amelyeket elsősorban az arisztokrácia és a nagypolgárság frekvenciált, azonban a legtöbb fürdőt, amit korábban csak a felsőbb rétegek számára tartottak fenn, a 19. században a középosztály is birtokba vette.

„Ez fürdői ismeretség, és tudom, vége, ha vége a fürdőzésnek” – mondja Bródy Sándor regényében a főszereplő, Asztalos Aurél, „A nap lovagja”, ám a fürdői ismeretség túlságosan is végzetesnek

¹⁵ Lux Terka: *Leányok*, o. n.

bizonyul számára. Mások is jártak így, noha a sors nem mindenki-vel bánt olyan zordan, mint a feltörekvő hírlapíróval, akinek egy főherceg kitüntető ismeretségének köszönhetően felível a karrierje, már-már grófkisasszonyt is kifoghatna feleségként, de egy párba- véget vet életének.

A már idézett, „jó családból való”, ám apja korai halála miatt testvéreivel együtt anyagi gondokkal küzdő Hrabovszky Júlia a fürdőhelyeket a szerelmi kapcsolatok kialakulásának színtereként és a férjvadászat izgalmas terepeként jellemzi emlékirataiban. Az ő lánykora az 1880-as évek elejére esett, a fürdők még ezután is több évtizedig megtartották ezen funkciójukat: a bálók mellett itt lehetett leginkább olyan ismeretségeket kötni, amelyek házassággal végződhetek. A fürdőhelyek mikrovilágában a fürdön kívüli zárt terek, például az étkezőhely, a táncterem, a korzó vagy bizonyos bevett séta- vagy túraútvonalak, mind megkönnyítették az ismerkedést.

Hrabovszky Júlia mint nevelőnő került Herkulesfürdőre. A fürdő bérelőjének kislányát gardírozva – csorbult státusza ellenére – kiváltságos helyzetet élvezett: a legjobb helyen lakik, étkezik, a legjobb emberekkel találkozik. Júlia nem tartja magát olyan szépségnek, aki kiemelkedő partit csinálhat (ellentétben például az egyik fürdőorvos lányával, Popovics Paulával, aki polgárlány létére később Keglevich Béla feleségeként került be az arisztokráciába). Júlia, saját vélekedése szerint, túlságosan karakteres arcvonásokkal rendelkezik, emellett azonban alakja elegáns, öltözködése stílusos, modora jó, műveltsége átlag feletti, fellépése magával ragadó – olyan tényezők, amelyek mind előnyt jelentenek a középosztályban, ahol fontos a feleség reprezentálóképessége. Bár tisztában van vele, hogy saját vagyontalansága miatt „jól” kell férjhez mennie (tehát csak vagyonos vagy jó keresetű úrra apellálhat), mégis idealista módon azt a célt jelöli meg, hogy fiatal emberhez és szerelemből akar nőül menni. Ezért elutasítja a szezon kezdete előtt kínálgató lehetőséget, amikor a negyvenes évei végén járó fürdőorvos kéri

meg a kezét. Pedig a habozó lányt saját munkaadója is az ajánlat elfogadására biztatja, mondván *ad* egy: az orvos rendelkezik némi vagyonnal és jól keres (valóban, sok orvos a szezonális, jól jövedelmező fürdőorvosi szolgálattal egészítette ki fizetését, mert a hálás fürdőbetegek bőkezűen jutalmazták őket). *Ad* kettő: Júlia asszonyként egy fürdőhelyen élve könnyűszerrel „udvaroltathat magának”, azaz találhat kedvére való szeretőt. Mindez azonban nem illik bele a huszonhárom éves, öntudatos lány elképzeléseibe, ezért elutasítja a kérést.

Az „ártatlan flörtökkel” tarkított buziásfürdői közjáték után a második herkulesfürdői szezon még izgalmasabban telik, de a nagy fogásra szeptember végéig várni kell. Akkor szólítja meg séta közben egy harmincas éveiben járó román építész, aki majdan a jövőbelije lesz. A férfi előadja, hogy Júliát „kinézte magának”, és engedélyt kér rá, hogy komoly szándékkal alaposabban megismerhesse. Majd kisvártatva „nyilatkozik”, azaz megkéri a kezét.

Később kiderül, hogy ezzel egy időben még két másik kérője is akadt volna. Júlia úgy fogalmaz, hogy álmoskönyvi terminussal ezt Böses Glücknek (vagyis óriási szerencsének) nevezik. Az előkelő fürdőhely beváltotta a hozzá fűzött reményeket, a pénztelensége miatt bizonytalan helyzetű, a nem túl előkelő „dolgozó nő” státuszában ismerkedő úrilány előnyös házasságot köt. Bár az anyagi gondok számos ok miatt élete végéig elkísérik, a házasság, amíg tart, sikeresnek bizonyul.

Ugyanakkor a fürdőhelyek kínálta nyitottabb, szélesebb társadalmi merítés nem mindig jelentett előnyt – sőt kifejezett hátránynak is bizonyulhatott, amennyiben egy-egy vonzó idegent nem lehetett olyan könnyen leinformálni.

„Még nagyobb óvatosságra intjük a leányos anyákat ilyen helyen – fogalmazza meg aggályait egy illemtankönyv szerzője. – Nagy divatfürdők hozomány-vadászok, rossz hírű kalandorok, s hírhedt korhelyek találkozó helyei s a nők jól teszik, ha csak oly férfiakat vesznek fel körükbe, kik valamely hiteles, megbízható férfiismerő-

sük által mutattatnak be. Nagy szerencsétlenségek származtak már az efféle figyelemhiányból, annál inkább, miután a leghaszontalanabb emberek gyakran a legszeretetremlőbbak s legkönnyebben ejtik rabbá a tapasztalatlan leánysziveket.”¹⁶

Az egyik bulvárlap tudósítása szerint éppen az információhiány miatt járt pórul egy külföldi bárócsalád egyetlen lánygyermeké, aki egy német fürdőhelyen megismerkedett egy elegáns, jó modorú, nagyvilági magyar férfival, beleszeretett, és félmillióshozományával a felesége lett.¹⁷ Az illetőről mindenki tudta Pesten, hogy nemcsak nem milliomos, de „nem férjnek való” – ami a korabeli közbeszédben az egyik eufemisztikus megfogalmazás volt arra, hogy az illető a férfiakhoz vonzódik. A feleség csak Magyarországra érkezve szembesült a ténnyel, mindaddig meg sem akarta hallgatni a rosszindulatú pletykákat, míg maga nem csalódott. Férje szerelmet nem adott neki, viszont nagyban költötte a pénzét. A meggondolatlan „fürdőházasságból” kiábrándult asszony csalásért perelte be a férfit, és visszakövetelte hozományát. Molnár Ferenc *Az éhes város* című regényében is hasonló a képlet, ott azonban egy egész város várokozik a pesti bankhivatalnok által az Adria partján megszédített amerikai milliomosnő pénzére; de a házasság ugyanúgy szétesik, mikor a felek a fürdőhely torzító mesevilága után a hétköznapiakban alaposabban is megismerik egymást.

„Múltat”, vagyoni vagy társadalmi helyzetet és sok minden mást is nehéz lett volna leinformálni, de a bálokon legalább szűkebb társadalmi kör keveredett, hiszen rendszerint egy adott társaságon belül küldtek szét meghívásokat. A bálozók hajlottak a „cél-orientáltságra”, mindenki tisztában volt vele, hogy az est elsődleges szerepe nem a szép ruhák felvonultatása és a táncok eltáncolása. „Az első bálommal én is nyílt piacra kerültem...” – állapítja meg magáról egy regényszereplő, egy tizenkilenc éves lány. Ugyanak-

kor az illem megkövetelte, hogy a lányok mindenkivel szívélyesen viselkedjenek, és semmiképpen se mutassák, hogy időpazarlásnak érzik, ha olyan férfikkal is táncolniuk kell, akik nem vehetik feleségül őket. Természetesen éppúgy illetlenség lett volna kimutatni a túlzott rokonszenvet, ha egy lánynak valaki megtetszik.

„Nő, de főképp leány, bálban soha se tüntessen ki senkit. Egyformán szívesnek kell lennie mindenki iránt s mindig szem előtt kell tartania azt, hogy az avance-ok épen nem vonzzák, de sőt elriasztják a házasulandó fiatal embereket, kik már úgylis hajlandók a bizalmatlankodásra. – S azután tudvalevő dolog, hogy a kínált árucikk mindig veszít értékéből. Ha a fentebbieket különösen hangsúlyozzuk, ezt azért tesszük, mert a mai bálozó fiatal leányok egy része e tekintetben épen nem törődik az illendőséggel és feltűnő különbséget tesz bálban a házasulandó és nem házasulandó férfiak között. Az első mosolyt nyernek, szívélyességet és előzékeny nyájasságot, míg az utóbbiak durcás arccal, rövid feleletekkel és visszautasító hidegséggel kénytelenek beérni. Pedig a férfiak úgylis azt állítják, hogy a bál nem egyéb leányvásárnál; mily lealázó tehát a leányokra nézve az, ha büszkeséget s nőiességet mellőzve, magavi-seletük által igazolják az efféle csipős megjegyzéseket.”¹⁸

Kaffka Margit *Színek és évek* című regényében az olvasó az ifjú Pórtelky Magdát kísérelheti el arra a „táncrobotra”, amit a bálozás jelent. A nagybácska vidéki városban, ahol a nagymama, a pénzes és befolyásos matriarcha akarja férjhez adni megözvegyült lányát és elsőbálozó unokáját, a bál közönsége a helyi előkelőségekből áll. Mindenki ismer mindenkit családi viszonyok, múlt, jövedelem és kilátások szerint. A nagymama nem sajnálja a pénzt a Pestről rendelt szép és drága báli ruhára, hiszen Magda elmondása szerint „tudta, fegyverzetünk az, melyben győzni, hódítani, komoly életcsatát nyerni kell”¹⁹ – tehát a test megfelelő reprezentációjához, nem

¹⁶ Wohl Janka: *Illem*, 222.

¹⁷ Budapesti karrier. *Pesti Futár*, 1908. október 26., 27. szám.

¹⁸ Wohl Janka: *Illem*, 193.

¹⁹ *Színek és évek*. In: Kaffka Margit regényei, 57.

üres hiúságból szükségeltetik. Az első szezon még izgalmas, a lányt hajtja a versenyszellem, hogy a többi lány közt „legelső” legyen, a második farsangján (hiszen ez volt a báli szezon, a farsangi időszak) már tizennyolc éves, megvan az udvartartása, és sem ő nem megy újdonságszámba, sem számára nem jelent újságot az egész. Hazamenet sokszor eszébe jut, hogy „vittem-e előre ma a dolgomat, közelebb jutottam-e a kötelees célhoz: férjhez, jól menni férjhez!”²⁰ Teherként éli meg, hogy eleinte diadalmas bálkirálynőként tekintettek rá, hiszen „ünnepezt, nagy hírrel érkezett leánynak nem szabadna egy évnél tovább pártában maradni”.

A harmadik báli szezonban édesanyjával elutaznak a nagy debreceni juristabálba, egy rangosabb eseményre, ahol nem kisvárosuk unásig ismert arcai mulatnak. Magda megérzi, hogy ezek más közegebe tartozó, náluk talán különb emberek, „ez már más, felettünk való világ”, és ugyanezzel szembesül egy náluk jóval vagyonosabb udvarlója kapcsán is, aki belebolondul, és arra kéri, hogy „várja meg”. Magda azonban ugyanúgy az idő és a lehetőségek szorításában vergődik, mint Hrabovszky Júlia novellájában Márta: gyorsan repülnek a leányévek, és ki tudja, jön-e jobb. A régi, hű táncost, a biztos udvarlót kell választani – ez az elvárás nőrokonai részéről vele szemben.

Egy másik regényben a főhősnő nővérét hét év eredménytelen bálozás után – a korábbi igényekből lejjebb adva – az apja a kereskedők báljára viszi: „Semmi vagyon és három eladó leány, nagy igények, sancta-mariai nevelés, hét esztendő báli mult – a papának igaza van. Ha már vadászni megy az ember és nem lehet vaddisznót, legalább löjjön nyulat. Képviselők, tanár-orvosok, földbirtokosok, magas állású hivatalnokok ha nem akadnak a fehér horgoskákra, jó lenne egy nagyon gazdag nagykereskedő is.”²¹ A horgon valóban fennakad egy vagyonos kereskedő, majd a második lánynak

egy nagyiparos, és amikor a harmadik lányt báloztatás nélkül egy ügyvéd kezdi környékezni, az elmúlt évek során alaposan kiköltezett papa boldogan dicsekszik a társadalmi presztízsből alacsonyabb rangú vőlegények miatt sápiókozó feleségének, hogy legkisebb lányuk milyen „olcsón” szerzett kériót: „Tizenkilenc esztendő, egyetlen egy bál, semmi ruha, cafat, drága rongy, semmi költség, semmi gond és intrika és szerelmes lesz belé egy három diplomájú, csupa ész, csupa finomság, csupa jellem és csupa pénz-ember. Ezt csináld utánam, Erzsébet!”

A férfiak persze éppúgy taktikáztak, bár őket egy illetlen könyv szerzője, Wohl Janka nem pontosan ugyanazért rója meg, mint a lányokat. Míg a hölgyeknél a partiképes fiatalemberekkel szembeni látványos különbségtévést pellengérez ki, a férfiaknál a hozományvadászatot és a már nem fiatal lányokkal szembeni tiszteletlenséget: „Különben a férfiak sem jobbak náluknál; ők is világosan kimutatják, hogy parthiek után futnak s megtörténik, hogy náluk a hozomány a figyelem hőmérője. Ebbe persze nincs beleszólásunk, ez a kor iránya; csak, el ne feledjék a szükséges udvariasságot mások iránt s tartsák szem előtt azt, hogy a nők általán véve mindig és minden körülmény között számot tarthatnak – ha nem is hódolatukra, de lovagiasságukra. Ha egy fiatal embert oly táncosnőnek mutatnak be, ki nem szép, vagy már nem fiatal, a táncosnak el kell rejtenie kellemetlen meglepetését. Ha azután feléje sem néz is többé, mi egészen tetszésétől függ, addig, míg vele van és vele táncol, meg kell adnia neki az illő tiszteletet. A ki az ellenkezőt teszi, azt bizonyítja, hogy nemcsak neveletlen, de rossz szívű és gyöngédtelen ember.”²²

A férfiaknál kevésbé számított az életkor, de ott inkább a fiatal emberek voltak hátrányban, akiket családjuk nem szánt még nőülésre, nem érték el a nagykorúságot, nem fejezték be tanulmányaikat, és – ebből következően – nem teremtettek még kellően szilárd

²⁰ I. m., 63.

²¹ Lux Terka: *Marcia gondolatai*, o. n.

²² Wohl Janka: *Illem*, 194.

egzisztenciát. Minél idősebb volt egy férfi, annál inkább megte-
remthette a családalapításhoz szükséges feltételeket, így a szülők is
jobban preferálták a harmincas–negyvenes, „beérkezett” kéréket.

A külső és a hozomány mellett is léteztek nyomatékos ténye-
zők, például a vallási hovatartozás, ami elsősorban a társadalmi
közeg és az értékrend azonosságát jelentette. A 19. század korábbi
szakaszában a vegyes házasság fogalma a református és katolikus
fél közötti házasságot jelentette. Az eltérő hit sok esetben komoly
akadályt képezett a házasulandók között, legfőképpen a születendő
gyermek vallása miatt. De a házasságokra vonatkozó egyházi szabá-
lyozás is különbözött, a református egyház például engedélyezte
a válást, a katolikus nem; így gyakorta a katolikus fél református
hitre térésével lehetett kieszközölni egy elidegenedett pár szétvá-
lását. Keresztény és zsidó fél pedig egybe sem kelhetett, hacsak az
utóbbi ki nem keresztelkedett.

A 19. századi regényekben gyakran ismétlődő fordulat, a „re-
verzális adni”, annyit jelentett, hogy a protestáns fél lemondott
arról, hogy a gyermekei az ő vallását kövessék, hiszen a katolikus
papok rendszerint így vállalták a pár összehadását. Tehát míg a re-
formátus egyház a válás engedélyezésével szerzett áttérőket, a kato-
likus egyház a vegyes házasságokból származó gyerekekkel jutott új
hívekhez. A reverzális megkövetelését a katolikus egyházi áldásért
cserébe sokan arrogáns eljárásnak tekintették.

A polgári házasság létrejötte előtt annyiféle házassági gyakor-
lat létezett, ahány egyház. Az egyházak képviselői attól rettegetek,
hogy a polgári házasságról szóló törvény bevezetése katasztrofális
hatással lesz a házassági morálra. Ezzel szemben a polgári házasság
hívei éppen a fennálló helyzetet tartották erkölcsstelennek. „Vagy
meg van-e elégedve a magyar klérus a mai viszonyokkal, midőn
házánkban a válni akaró vagy házasulandó felek úgy változtatják
hitüket, mint kesztyűiket a nők?”²³ – kérdezte egy röpirat szerzője

²³ Pax (Guthi Soma): *A polgári házasságról*, 7.

1893-ban, a polgári házasságot engedélyező törvény vitájának évé-
ben. A törvényjavaslat vitája hatalmas társasági eseménnyé nőtt,
a karzatok megteltek hallgatósággal. Ahogyan azt Kóbor Tamás
Budapest című regényében olvashatjuk, a pikáns, sokakat érintő
témák és a népszerű politikusok még a társasági hölgyeket is az
országházba vonzották. A törvényt 1893 áprilisában végül megsza-
vadták, és 1895-től a polgári házasságkötés kötelező, míg az egyházi
opcionális lett. Ettől kezdve egységes szabályok vonatkoztak a pá-
rokra, legyenek bármilyen felekezet tagjai, és a keresztény és zsidó
fél közötti házasság is lehetségessé vált.

Lux Terka *Marcsa gondolatai* című regényének egész cselekménye
arra épül, hogy a századfordulón még mekkora társadalmi szaka-
dék mutatkozott az ilyen vegyes házasságokban. A narrátor, Csekey
Marcsa csípős nyelvű dzsentrilány, akinek egy jó svádájú zsidó
ügyvéd tetszik meg, a családja azonban elfogadhatatlannak találja
a házasság gondolatát. Marcsa egyik öccse nyilvánosan megsérti
Poppert, párbaj is lesz a dologból, sőt a történet végén Marcsa anyja
tüntetően távol marad a jezsuita templomban tartott esküvőről.
Ám a fiatal pár boldog, a saját környezetével némileg meghasonló
Marcsa és az asszimilációra törekvő Popper szellemi összhangra lel-
nek. A források mindazonáltal arra utalnak, hogy a felemelkedő és
beolvadni kívánó zsidóság leányai sok esetben a vagyont és a pénzt
hozták a házassági ügyletekbe, azt a fajta kompromisszumot, amit
az anyagi erőforrásaiból kifogyott arisztokrata vagy dzsentri a csa-
ládja vagy saját „becsületének” (vagyis életszínvonalának) megmen-
tése érdekében köt – miközben az emberek összesúgtak a házaspár
háta mögött. Ahogyan Bródy Sándor megjegyzi az egyik társasági
bennfentesről: „Ismerte a hölgyek ékszereit, az urak fogatjait, szere-
tőit legalább névről, tudta hol laknak, kinek mennyi évi jövedelme
van, comtessek közül ki a jó parthie, a grófok közül kinek kell majd
zsidó lányt elvennie.”²⁴ Az „új pénzzel” való házasságkötés persze

²⁴ Bródy Sándor: *Két szóke asszony*, 44.

Európa-szerte dívott, nem csupán zsidó örökösnök, de amerikai milliomosnök is célpontjait képezték; az egyik Széchenyi fiú, László például Vanderbilt lányt vett el, akit soha nem fogadott be igazán a „legjobb” társaság.

Ha belepillantunk a korabeli apróhirdetések világába, kiderül, hogy nem csupán a zsidó nagypolgár, a katolikus arisztokrata vagy a református felső középosztály tagjai akartak jól házasodni, hanem a református mészáros, az izraelita mozdonyvezető, a római katolikus hivatalnok is: olyan nőt kerestek, aki révén a társadalmi létrán feljebb kapaszkodhatnak. Az intelligens vasutas előrehaladását kívánta volna előmozdítani egy megfelelő családból származó feleséggel, a vizsgázott végrehajtó hozomány nélkül is feleségül vett volna egy leányt, ha ezáltal végrehajtói állásba kerülhet, sőt akadtak ajánlkozók, akik kereskedőcsaládba vagy üzletbe nősültek volna be. A legnyíltabban az apróhirdetések világában nyilvánult meg az emberek beárazása – legalábbis itt a lapok hátsó hasábjaira nyomtatott hirdetések célratörő tömörséggel, konkrét számokat felvonultatva, feketén-fehéren tanúskodnak a házassági adásvételről.

A kisebb, 4000 korona hozománnyal és szép kelengyével is bíró lány legfeljebb „jobb iparosra” vagy „szolid főpincérre” aspiálhatott, hiszen kereskedők, hivatalnokok és katonatisztek már 10-15 ezer korona hozományra kacsintgattak. Érdekes módon nem a Társskereső rovatban, mert ott csak üzlettársra akadt, hanem a Házasság rovatban kellett kutakodnia a jövődöbelijét keresőnek. Aki pedig „szexpartnerre” vágyott, annak ott volt a Levelezés. Kétségtelenül akadtak itt olyanok, akik csak levelezni szerettek volna, de nem túl sokan.

A századforduló újdonsága, hogy az alsó középosztálybeli férj nem csupán a lány hozományát vagy családi befolyását értékelte, de a leendő feleség munkaerejére és keresőképességére is igényt tartott: „Fényképészetben szakképzett leányt hozomány nélkül is feleségül veszem” – ígerte „Fényképész” Krassó-Szörényből. Egy hivatalnok pedig a két kereset reményében tanítónő feleséget kere-

A jó párti

Házasságközvetítő: Kitűnő pártit ajánlok. A leány szép, művelt és gazdag, de – sántít, mert el van törve a lába.

Fiatalember: Akkor nem veszem el.

Házasságközvetítő: Rosszul teszi. Képzelse csak: ön elvesz egy ép leányt. Az új asszony elmegy korcsolyázni, elcsuszik és kitöri a lábát. Van szaladgálás, rémület, orvos, patika, gipsz, mankó stb. Mindezt megspórolhatja, ha elvesz egy leányt, aki már túlesett ezen a bajon.

a Kakas Márton élelclap írása²⁵

sett – ez volt ekkoriban a legelérhetőbb kvalifikáció egy nő számára, és jó állás esetén biztos jövedelmet, majd nyugdíjat jelentett.

Családi befolyás, hozomány, jó külső és fiatalság – az utóbbi két faktor olyan súllyal nyomott a latban, hogy a harmincon felüli vagy testi hibás lányok gyakorlatilag felhagytak minden reménnyel. Jól tudta ezt az alábbi hirdető: „Plátói szerelmű 37 éves iparos legényember szeretne intelligens, testi hibával lévő leányoktól komoly házassági ajánlatokat, fényképpel és hozomány megjelölésével.” A „plátói szerelmű” – vagyis szexuális kapcsolatot eltérő szexuális orientációja, impotenciája vagy más ok miatt alaphoz nem ígérő – férfi joggal vélhette, hogy a lány, aki az élet örömeivel már eleve leszámolt, feltehetőleg nem fogja kifogásolni a házasság hiányát, és cserébe azért, hogy ő tiszteletre méltó asszony státuszt ad neki és keres rá, neje hozza a hozományát, és gondosan vezeti a háztartást. A vicclapok gyakran sütöttek el tréfákat a siket, kancsal és sánta – főként ha gazdag – menyasszonyjelöltek rovására.

Bródy Sándor egyik novellájában megrendítő pillanat, amikor egy fiúnál diáktársai megtalálják a menyasszonya fotográfiáját. A szép, átszellemült leányarc tiszteletet kelt, különösen a lány képre jegyzett szerelmes üzenetével együtt, de az egyik hirtelen észreve-

²⁵ Kakas Márton, 1898. december 11., 50. szám.

szi, hogy a gyönyörű lány púpos, mire megsemmisítő hahotázásba kezdenek, megszegyenítve barátjukat.

Amellett, hogy minden testi hibától mentes, milyen volt hát fizikai értelemben a tökéletes feleség? Az *Ámor és Hymen* című, számtalan kiadásban megjelent, főleg férfiaknak szánt házassági kalauz odáig ment, hogy pontosan leírta, milyen lelki és testi alkata vagy akár hajszíne legyen a boldog házasságra jelölt nőnek: „a szőkék rendszeren vízenyősebb természetűek, szentimentálisabbak, de egyúttal szelídebbek, nyájasabbak, hívebbek. Míg a barna hajú és fekete szeműek hevesebb, ingerlékenyebb vérmérsékletűek, s kaczerábbak meg uralomvágyóbbak is.” A legfontosabbak persze a megfelelő helyen lévő zsírpárnák voltak, például a telt keblek, hiszen nem elég, hogy a „női báj legszebb ékességei”, de az egészséges test jelzője is, hiszen „csenevész lányoknál s betegeknél nem igen fejlődik ki”, így hát „az anyaságra képtelenségüket első sorban jellemzik vagy egészséges magzatok szülésére való tehetségüket is”.

A kellőképpen telt termet ígéretes a feleség- és anyaszerepre nézvést, hiszen a jó étvágy „lehel rózsás pírt az arcra, telíti meg az idomokat, rugalmassá és hajlékonnyá teszi az izmokat. A csendes, derült vidámság, s megelégedettség az a belső lelki állapot, melyet szintén csak egészséges test érezhet igazán.” Ezzel szemben a sovány nőből nem lesz jó feleség, hiszen ő „rendszeren vérszegény, s ideges, tehát sápadt és túlérzékeny is. S míg szeszélyével felzavarja, nem sok reményt nyújt a gyermekek helyes nevelésére sem, mert többnyire elfogult s túlzott szeretetében, a kik aztán anyjukhoz lesznek hasonlókká. Egészséges nőnek gömbölyű hasa, duzzadt csípője, telt melle van, ezek külsőségek, melyek biztosítják, hogy nemcsak feleség, de boldog anya is lehet.”²⁶

A füzetke ódivatú előítéletei valószínűleg egy jóval korábban megjelent német eredetiből származtak, amely alapján a magyar változat készült. Mindenesetre arról egy szó sem esik a kiadvány-

²⁶ Dr. Nádas Mihály: *Ámor és Hymen*, 10.

ban, hogy ehhez képest milyen hajszínnel, testfelépítéssel és temperamentummal lehet valakiből jó férj és apa. Az is igaz, hogy amikor a szükség szorongatta a férfiembert, már nem fogalmazott meg többé igényeket a nő külső megjelenésével kapcsolatban: „Nősülni szándékozik 26 éves fess hivatalnok minél előbb. Igen intelligens vagyok, de legalább háromezer forintra reflektálok. Ezzel szemben lehet a nő akármilyen korú, vallású vagy külsejű.”²⁷

²⁷ Apróhirdetés a *Pesti Hírlap* 1907. április 2-i számában.

A felmenők kicsapongásai

A házasság (egészségi) akadályai

Ez a házasság pontosan olyan rosszul indult, amilyen rossz végki-
menetele lett. A párt az anyakönyvi bejegyzés szerint 1906. október
15-én adták össze.²⁸ A száraz hivatali bejegyzés nem utal a nagy
napot megelőző viharokra. A vőlegény apja „néhai”, s abból, hogy a
menyasszony apja szintén „néhai”, ugyan ki sejthetné, hogy utóbbi
– az „örömapa-jelölt” – éppen egy hónappal korábban lőtte főbe
magát, ezért a szeptember 15-re kitűzött esküvőt a család gyásza
miatt halasztották október 15-re. A menyasszony a januári eljegyzés
óta nem látta az apját, aki még akkor közölte vele, hogy nem lesz
ott az esküvőjén, mert ellenzi a házasságot. Aztán elutazott Bada-
csonyba egy építkezést irányítani. Az eredetileg kitűzött időpont
előtt egy nappal érkezett a távirat az öngyilkosságról, amit ugyan
nem kifejezetten a nemkívánatos házasság miatt követett el, de
mintha még utoljára el szeretne volna rontani vele szeretett lánya
nagy napját.

²⁸ Budapest, VII. kerület, 1338. számú anyakönyvi bejegyzés, 1906. október 15.

Dénés Zsófia (1885–1987)
tragikusan végződött
első házassága után, már
emancipált újságíró-
nőként találkozott Ady
Endrével. Akár ő futamo-
dott meg a beteg ember-
rel kötendő házasság elől,
akár (ahogy mesélte) az
édesanyja tiltotta el, Ady
Endre menyasszonyának
státuszát örökre megőriz-
te, és számtalan vissza-
emlékezést írt ifjúsága
szereplőiről, néha saját
kedve szerint alakítva
a tényeket.

Dénés Zsigmond nem pusztán daczból ellenezte a házasságot, ami
aztán a halála után mégis megvalósult. Látszólag ugyan minden
rendben volt. A vőlegény, Morzsányi Győző bankhivatalnok – aki
amúgy Bohátschnak született, ám később anyjának második férje,
a képviselő Morzsányi Károly nevét vette fel – harmincéves múlt,
pont ideális korban a házasodáshoz. Menyasszonya, Zsófia pedig
januárban töltötte be a huszonegyet. Tizennyolc évesen leérettségi-
zett, azóta passzióból egyetemre járt – ahogyan a középosztálybeli
budapesti lányok ambiciózusabbja, hiszen az 1895-ös tanév óta ez
a lehetőség nyitva állt a nők előtt is. Nem volt köztük vallás- vagy
osztálykülönbség – mindketten kikeresztelkedett zsidó polgárca-
ládból származtak –, és jelentős vagyoni eltérés sem. Zsófia férj-
hezmenetelekor egy gellérthegyi házat kapott, Géza pedig bankhi-
vatalnokként biztosíthatta fizetésével a pár megélhetését. Sőt még
szerelmesek is voltak egymásba: a férfi a lány tizenhét éves kora
óta udvarolt neki, és sármja, műveltsége, világlátottsága megtette
a hatást, Zsófia viszonzta a vonzalmat.

Az apát a férfi egészségi állapota aggasztotta. Hiszen feltehető-
leg kortársaihoz hasonlóan a házasságban nem két ember testi-lelki

szövetségét látta – ami majd csak a 20. században lesz a házasság népszerű értelmezése –, hanem azt az elsősorban a férfi által megteremtett egzisztenciális alapot, amire Zsófia jövője épül. Morzsányi Győzőből pedig nem nézte ki, hogy erre képes lesz, ő ugyanis – még ha „bronzszíne és szanatóriumi doppingolt testsúlya”²⁹ miatt ez nem is látszott rajta – évek óta tüdőbajtól szenvedett.

Dénes Zsófia – aki később egy másik férfi révén írja be magát az irodalomtörténetbe – számtalan visszaemlékezése egyikében leírja, hogy az apja azzal akarta elvenni a kedvét a kórától, hogy berendelte a lányt a családjuk háziorvosának laboratóriumába, ahol a doktor egy üveglapon megmutatta neki a völegényjelölt tébécébacilusait. A férfi egész szervezete tele van bacilusokkal, tüdőtől lefelé csupa góc, magyarázta az orvos. „Ha maga megcsókolja, a maga szája is tele lesz ilyen bacilusokkal. Mindene fertőz, még a használt fehérneműje is. Afféle kiháló családból származik. Minden testvére meghalt, az apja is, csak az anyja szervezete állt ellen a kórnak, az ő göcai eltokosodtak. Szerencsés természet. De a maga völegényének a szervezete erre képtelen. Neki néhány éve van csak hátra. Legjobb esetben. Maga tizenhét éves, egészséges, de érzékeny a behatásokra. Mit csinál, ha elkapja tőle a nyavalyát?”³⁰ A fiatal lányt lesújtja a látogatás, de elhatározásában nem rendül meg: egyrészt szereti a férfit, másrészt bizakodik, hogy az mellette meggyógyulhat.

A tüdőbaj kórokozóját 1882-ben fedezte fel Robert Koch, mindaddig ellentmondó információk terjedtek a betegség pontos természetéről. Örökletesnek is tartották, nem csupán fertőzőnek, ezért a tüdőbaj minden más betegségnél inkább rontotta a házassági esélyeket. Nem volt ritka, hogy egy fiatal lány tüdőbetegségét titkolták, nehogy férjhez adhatatlan legyen, vagy egy lány soványságából, sápadtságából véltek messzemenő következtetésre jutni azok, akik őt a házassági piacon szemügyre vették. Úgy vélték, a tüdő-

²⁹ Dénes Zsófia: *Gyalog a baloldalon*, 55.

³⁰ I. m., 55.

bajos nő nem bírja a háztartás, a gyermekszülés és gyermeknevelés terheit, a tüdőbajos férfi pedig nem képes családfőként eljárni, ráadásul utódaik is halálra vannak ítélve.

Nem csoda hát, hogy a tüdőbetegség minden formája rémületet keltett a családokban. Mint például a tizenhét éves óbudai polgárlány, W. Aranka esetében, akivel bizonyára ijedt édesanyja sietett az orvoshoz, amikor a makacs tüdőhurut már két hónapja nem múlt: „Január 4-én náthás állapotban tánczolt, február 10-én újból bálozott, mire lázak, gyengeség, köhögés állt be. Szíve fáj éjjelenként és a bal válla.”³¹ „Két tüdőcsúcs fölött szörcszörejeket” hall a doktornő, de a baj nem olyan súlyos, mint hitték. A lány gyógyul, eljár otthonról, jó étvágya van, hízik. Májusban a császárfürdői uszodába jár fürdőzni, nyárra a Balatonra küldi a doktornő, mert úgy véli, a fürdőkúra a tüdőhurut kiújulása és a lánynál konstataált *chlorosis*, vagyis vérszegénység ellen használni fog. Amikor Aranka júniusban mégis visszaesést mutat, sápad, fogy, reggelenként köhög, Parádra viszi a családját.

Nem tudni, Aranka kisasszonynak sikerült-e kúrákkal kordában tartania a makacs hurutot, esetleg elterjedt-e róla Óbudán a nősülni kívánó fiatalemberek között, hogy tüdőbeteg. De egy vele majdnem egyidős, tizenkilenc éves lány, K. Anna, aki varróleányként dolgozott és a Ganz-telepen lakott, már nem sok mindent tehetett. Az orvos felkeresését megelőzően öt héttel elkezdődtek a tünetei: láz, köhögés, véres köpet. A tüdőbajt diagnosztizáló orvos öt nem küldheti fürdőkre, csak borogatást ír fel a hátára. „Hol javul, hol rosszabbul van” – jegyzi fel a doktornő, majd végül annyit ír be utólag: „I. 98-ban [1898 januárjában] meghalt, amint hallom.”³²

A tüdőbaj nem válogatott a társadalmi osztályok között, bár nyilván egyes kezelések segíthettek az élet meghosszabbításában. A betegség egyik specialistája erről szóló könyvében külön részt

³¹ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. I. kötet, 1899. március 4. (303.)

³² A fiatal nő 1897 júniusában kereste fel a doktornőt. Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 3. kötet, 1897. június 26. (63.)

szentel a szegény sorsú tüdőbetegeknek, akik közkórházakra és egy-letti jótékonyásra számíthattak, miközben a középosztálytól felfelé a betegek számára a legjobban felszerelt szanatóriumok kínáltak a századvégen. De Justh Zsigmond, akinek naplóiban és levelezésében egy anyagi helyzete miatt kiváltságos tüdőbajos sorsa tárul fel, még a legjobb feltételek mellett sem tudta leküzdeni a betegséget. Kipróbálhatta a legkiválóbb orvosok kúrát, tölthette az év felét jótékony klímájú gyógyhelyeken, évekig tartó, hullámozó tünetei csak időszakosan szűntek. Halála előtt két héttel jó barátjának, Feszty Árpádné Jókai Rózának leírt, végső szenvedéseiben azonban már a balzsamos levegőjű mediterrán ősz sem segített:

„Furcsa élet, hallgassa meg, Justh Zsiga élete: reggel hatkor az izzadásból felébredek. Akkor egy slejmhányás. Utána igen fázom, öltözés, de olyan fülzúgással összekötve, hogy azt hiszem, boszorkányok főzik nekem fejemben a kosztot. ½ 9-kor elkészülök, reggeli (ez jólesik, s ez meg is marad) (...) 12-kor reggeli (kevés étvágygyal elköltve, s nem sok sikerrel konzerválva), du. 1-2 alszom egy. székben, ez a legnyugodtabb alvásom. Ekkor nem köhögök és nem is hányok. (...) 9-kor lefekszem. S itt jó Dante pokla, 9-10 alszom, 10 felébredek egy iszonyú görcsköhögéssel, amely folytonos slejmköpés és hányással jár, ez tart 1-ig. Ekkor már 39 a láz, ekkor köhögés szűnik, de láz nő 2 óráig, amikor 39,6 lesz, ekkor izzadás tör meg lázt, s ezzel elalszom – 6-ig.”³³

Írásaiban többször megnyilatkozott arról, hogy akármennyire szenved a magánytól, felelőtlenségnek tartaná, ha az élet biztos kilátásai nélkül magához láncolna valakit. Az ő esetében mindazonáltal inkább volt szó a házasság idealizálásáról, mint azokról a nehézségekről, amelyek akkor támadhattak, ha a családfenntartó férj és apa elhunyt, és az özvegynek kellett magát és gyermekeit eltartania. Vagy akkor – ami Marie Curie-nek és Hugonnai Vilmának egyaránt gyermekkori élménye volt saját édesanyjuk kapcsán –,

³³ Justh Zsigmond levele Feszty Árpádnénak. Pallanza, 1894. szeptember 23.

Justh Zsigmond (1863–1894) kiváltságos helyzetét és vagyonát nem csupán gyógykezelésre költötte, de önművelésre is: ha nem is lett kora nagy írója, széles perspektívával rendelkezett a világra. Naplóiból és leveleiből kitűnik, hogy kortársaihoz hasonlóan nagyon foglalkoztatta az öröklődés és a degeneráció, a vérvonal „frissülése” és „kifáradása”.

mikor a tüdőbajos anya gyermekeitől elzárva él, meg sem ölelheti őket, és a gyerekek már az előtt elvesztik és hiányolják, mielőtt betegségébe belehalna.

„Élhettem is volna, mint mások – írja egy naplóbejegyzésében Justh –, láttam álmaimban azt a lényt, aki előtt leborulva fejem a porral eggyé válik. És álmodtam olyanról, kire felnézek s amellett oltalmaztam őt. Ki jó legyen s azért érezze, amit én a »rossz percekben« érzek. Ki odahajolva reám, homlokomról letörölje a boldogtalanság véres verejtékét, s azt mondja nyugodtan ezekben a percekben: »férjem, megértelek, bocsáss meg – de még így is szeretlek«. Illúziók tűnjenek el, álmok merüljenek alá”³⁴ – fejezi be a vágykép felrajzolását. Életét végül 1894-ben bekövetkezett haláláig a barátok, a társaság, az utazás és az alkotás töltötte ki; a házasságkötést, ami a kiszemelt lány részéről elutasítással vagy akár a családja ellenséges viselkedésével járt volna, mint Dénes Zsófia esetében, nem vállalta.

³⁴ Justh Zsigmond naplója, 404.

Utóbbi házasság végül nem cáfolhatta meg az azt ellenző apát, és nem sikerült úgy, ahogyan a Justh-féle vágyalom felvázolta: hálás férjjel és a végsőkig kitartó, az utolsó éveket megszépítő feleséggel. Dénes Zsófia az emlékezésében az anyjával mondatja ki: „Az apád, szegény, mindent előre látott, előre megmondott nekem.” Zsófiát mindenki jó előre özvegyként kezeli, gyermekük nem születik, egy idő után már ő sem tartja kötelező erejűnek házassági fogadalmát, éli az életét, utazgat. A szanatóriumi kezelések miatt egymástól eltávolodó házaspár akkor sem tartózkodik már egy helyen, amikor az utolsó stádiumban szenvedő férj Abbáziában öngyilkos lesz. A gyásztól lesújtott feleség szomorúan konstatálja azt is, hogy apósáék a teljes gyógykezelést az ő hozományából fizették, minde nem élűszott. Nem csoda, hogy amikor Zsófia legközelebb házasodni akart, az anyja nem engedte, hogy ismét beteg emberhez menjen. Még úgy sem, hogy ez a másik kérő Ady Endre volt – a betegség pedig a szifilisz.

Tüdőbaj és szifilisz – nem csupán azért tartották a két betegséget ördöginek, mert akkor még gyógyíthatatlanok voltak, hanem azért is, mert örökletesnek vélték őket, amelyek nemzedékeken át pusztíthatnak. A 19. századi történetekben sokszor előkerülő két kórság közül a tüdőbaj kapta a romantikusabb szerepet. Az ezzel járó sorvadás, köhögés, vérköpés „szebb” szenvedésnek minősült, mint a szifiliszhez kötődő, visszataszítóbb tünetek. Másrészt, a tüdőbaj kórokozójának terjedése semmilyen módon nem kötődött a szexualitáshoz, a beteg passzív áldozat volt, ezzel szemben a szifilisz beszerzéséhez gyakorta „sötét bűnt” kellett elkövetni. A tüdőbaj vesztésglistáján szereplő emberek – többnyire reményteljes ifjú tehetségek, fiatal nők és férfiak, akik élhettek, szerethettek, alkothattak volna – testükben és szellemükben nem torzultak annyira el a haláluk előtt, mint a szifilisznél, ami akár elmezavarral is járhatott.

Ráadásul – vagy éppen a fentiek miatt – a tüdőbajt édesbús, szívbe markoló történetek sokasága emelte be az emberiség kultúr-

történetébe. A 19. században mindenkinek volt olyan ismerőse vagy családtagja, aki szenvedett tüdőbajtól vagy belehalt, így a betegség ábrázolása közös hivatkozási pontot jelentett a közönség és a művészet számára. Ezzel szemben az emberek sokszor nem is tudták, hogy a környezetükben kik szenvednek szifilisztől, gyakran még haláluk után sem. Miközben a tüdőbaj kiállt a színpadra tragikus szerepében, addig a szifilisz inkább rejtőzködött, csak utólag vagy legfeljebb egyes árulkodó jelekből lehetett sejteni a jelenlétét.

„A szerelem ugyan a homályt szereti, az óvatosság azonban a napfényt. Mindenki nézze meg napvilágnál az ismeretlen személyt, valjon egészséges-e, mielőtt vele nemileg érintkeznék” – tanácsolta egy századfordulós német orvos, dr. Iván Bloch a nemi élet minden szegletét feltérképező kézikönyvében, amely magyarul is megjelent a 20. század első éveiben (sőt Bloch doktor Budapestre is ellátogatott előadást tartani). Az örök érvényű egészségügyi jó tanács akkor éppen a szifilisszel kapcsolatos halálos veszélyre utalt. A betegség akkor már több mint négyszáz éve tartotta rettegésben az emberiséget: az első számontartott szifiliszjárvány 1495-ben tört ki Nápolyban. A dátum nagy nyomatékkal bír azok számára, akik úgy vélik: a kór Amerikából érkezett, afféle büntetésképpen a kontinens őslakosainak későbbi leigázásáért. A tengerentúli eredetet látszik bizonyítani, hogy magát Kolumbuszt is titokzatos láz gyötörte felfedezőútjai után, élete utolsó éveiben.

Magyarországon 1500-ban írta le egy brassói orvos: *Gallus apud nos primum incepit saevire atrociter*, vagyis „a »Gallus« [morbus Gallicus, tehát franciakór. Sz. N.] nálunk is kegyetlenül pusztítani kezd”.³⁵ De ha nem latinul becézték, hívták francos nyavalyának, bujafenének, bujakórnak vagy vérbajnak is. Az orvosi terminusban elterjedt szifilisz elnevezés egy 1520-as tankölteményből származik, amelyben egy Syphilus nevű pásztor megharagítja Apollót, aki büntetésből egy betegséget küld rá. Az évszázadokon át heves lázzal,

³⁵ Dr. Doros Gábor – Dr. Melly József: *A nemi betegségek kérdése Budapesten. I.* 14–15.

gyors járványokkal pusztító kór lefolyásában az orvostörténészek szerint valami megváltozott a 19. század elején: a szifiliszt okozó baktérium mutálódhatott, és képessé vált megtámadni a központi idegrendszert is. Ekkoriban már nem elsősorban a kezdeti lázról és csúf kelésekről volt nevezetes a betegség, nem is a hosszú lappangással járó második szakasról, hanem a végfázisban bekövetkező örületről, illetve a bénulásról. A 19. század a szifilisz százada, hiszen a kórság ugyan már a középkor óta jelen volt, de ebben az időszakban öltött olyan formát, hogy eredményeképpen a tébolydák lakóit több mint ötven százalékban tették ki a szifilisz folyamánként progresszív paralízistól szenvedő betegek.³⁶ Mások mellett az 1883-ban alapított angyalföldi tébolydában is ez volt a bekerülő férfi betegek leggyakoribb diagnózisa.

Egy dolog azonban változatlan maradt: kezdettől fogva a prostituáltakat hibáztatták a betegség terjedéséért. „Ha minden prostituált egészséges volna, akkor a prostitutiót egész nyugodtan fenttarthatnók – eltekintve erkölcsi tekintetekben való káros hatásaitól – és a nemi betegségek akkor maguktól megszűnnének” – jelentette ki dr. Bloch, a szexológia egyik századfordulós úttörője már idézett könyvében. A prostitúció nem a szifilisz oka volt, hanem a fészke, de a hatóságok sokáig csak büntették a prostituáltakat, ahelyett hogy gyógyításukról gondoskodtak volna. Később a bárca, vagyis a működési engedély kiadását orvosi vizsgálathoz kötötték: „Ha a nő bujakóros, [az orvos] bárcáját tőle azonnal elveszi, ötlet kórházi utalvány mellett azonnal kórházba utasítja és a kerületi kapitánynak az elvesztett bárcák beküldése mellett jelentést tesz” – rendelkezett egy 1867-es székesfővárosi szabályzat.

A férfi fertőzése az egész családra veszélyt jelentett. Amikor ebben a korban rejtélyesen az ősök sötét bűnét, a kicsapongásért járó büntetést emlegették, akkor a következőre gondoltak: a férfi házassága előtt vagy alatt prostituálttól szerezte meg a kórt, és to-

A titkos kórságok a megfelelő gyógyszerek hiányában akár végzetesnek is bizonyuló nemi betegségek. Egy korabeli röpirat szerint sok orvos visszaelt a páciensek kétségbeesésével, és méregdrágán adott placebóval kezelte őket, a patikussal felezve a hasznot. A diszkréció miatt elengedhetetlen volt a külön női váró.

vábadta feleségének. „Minél rövidebb idővel fertőződik egy anya a fogamzás megtörténte előtt, annál kedvezőtlenebb a magzat sorsa” – írta egy magyar orvosi könyv. Okozhatta a fertőzés a megtermékenyülés elmaradását, vetélést, a magzat halvaszületését vagy szifiliszos megbetegedését. De vajon honnan tudhatta volna egy leendő feleség, hogy a férje milyen kórtörténettel rendelkezik a nemi betegségek tekintetében? Vagy miképpen követelhetne volna, hogy számoljon be róla, hiszen többnyire kötelezően tájékozatlan volt a kérdésben? Sokszor csak akkor értesült a létezéséről, ha már ő maga is megkapta, mikor már nála is teljesen kifejlődött. Ahogy Hugonnai Vilma praxisából egy fiatalasszonynál: „4 év előtt férjhez ment, 8 óra rá rozsdaszerű kiütés az egész testen láz nélkül, ugyanakkor 1896-ban higány bedörzsölések, 6 turnus, azóta fekélyek a test különböző helyein begyógyulnak és újra keletkeznek.”³⁷ Bizonyára a menyé tortúráját látva kottyantotta el magát az anyós: „Férje syphilitikus volt, anyósa állítja.”

Amikor utólag fény derült arra, hogy a férjnek nem szabadott volna házasságot kötnie, már rendszerint késő volt: a feleség is megkapta, sőt a kór az esetleges utódokra is kihatott. Legtöbbször a nőgyógyász észlelte a fertőzést: „Bujakór gyanúja miatt szükség esetén meg kell vizsgálni a nő férjét is. Ritkán van alkalmunk a házi orvosnak beleszólni abba, hogy a bujakóros férfi házasságra lépjen-e? Többnyire csak akkor kérjük már tanácsát, mikor egy-két

³⁶ Shorter, Edward: *A History of Psychiatry*, 54.

³⁷ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 4. kötet, 1899. július 20. (Sz. Lászlóné)

macerált³⁸ magzat jött világra. Ilyenkor az legyen az elvünk, hogy mind a két házastársnak lueszét meggyógyítsuk, mielőtt újabb terhesség köszöntene be. S ha meggondoljuk, hogy a gyógyulás felől csak akkor lehetünk bizonyosak, ha a bajnak egy-két éven át semmi jele nem mutatkozott, be kell látni, hogy célunkat csak ott fogjuk elérni, ahol a házaselektnek teljes odaadására számíthatunk. Ha a terhesség kezdetén ismerjük fel az anya bujakórját, vessük alá haladék nélkül higany-kúrának; nem mindig érünk ugyan vele célt, de elvértve mégis.”³⁹

Ahogy az orvos fenti szavaiból kivehető, a szifilisz még jó ideig nem volt biztonságosan gyógyítható, a századfordulón semmiképpen sem. Már a kezdetektől a higanyt használták elsődleges kúraként, de az ártalmatlannak éppen nem mondható anyaga fogak kihullását, a szájban, a torokban és a bőrön pedig fekélyeket okozott. Alkalmazták mellette a jódot és az arzént is. A szifilisz kórokozóját 1905-ben azonosították. 1908-ban a Paul Erlich laboratóriumában dolgozó Sahachiro Hata fedezte fel azt a szert, amely 1910 után Salvarsan néven került piacra. Ez volt az első hatásos gyógyszer, ám az igazi megváltást csak a penicillin megjelenése hozta el 1943-ban.

„Az átöröklés tana már fényesen beigazolta, hogy az apák vagy anyák kicsapongásai s betegségei átszármaznak a gyermekekre is: mint a tüdővész, hisztéria, nyavalyatörés, elmebajok, stb.”⁴⁰ – írta egy népszerű, a házaselet titkait ismertető kalauz, amelyet nagy példányszámban terjesztettek. Tehát az „átöröklés tanáról” a hétköznapi ismeretterjesztő füzetek is a párválasztás szempontjából értekeztek, azt tanácsolva, hogy aki a fenti betegségek valamelyikében szenved, az lehetőleg ne nősüljön vagy menjen férjhez. Miként Hugonnai Vilma is hétköznapi rendszerességgel szembesült orvosi

³⁸ Macerált: elhalt és a magzatvízben felpuhult bőrű (a latin macerare, „felpuhít, gyöngít” jelentésű szóból).

³⁹ Dr. Kézsmárczy Tivadar: *A szülészet könyve*, 234.

⁴⁰ Dr. Nádas Mihály: *Ámor és Hymen*, 9.

gyakorlatában az esetekkel, például az egyéves Gizike vagy a hatheletes Pista veleszületett szifiliszével, úgy a századvégen némelyekben valószínű erkölcsi pánik tört ki az emberi faj romlása miatt.

A brit Francis Galtonnak állítólag az unokatestvére, Charles Darwin *A fajok eredete* című könyve háziállatokról szóló fejezetét olvasva jutott eszébe, hogy nem lehetne-e a fajok nemesítésének gondolatát az emberekre is alkalmazni. A görög szóból eugenikának nevezett elmélet tette híres-hírhedtté a 19. század végére, amikor is nagy érdeklődés mutatkozott a „fajnemesítés” gondolata iránt. Ezt akkoriban leginkább egészségügyi-társadalmi kérdésnek tekintették, nem sejtették, milyen ideológiai-politikai eszköz válik belőle néhány évtized múlva. Magyarországon a *Huszadik Század* című folyóirat ismertette Galton elméletét, ami olyanokra volt hatással, mint a pályáját a csecsemő- és az anyavédelem iránt elkötelezett orvosként kezdő dr. Madzsar József. Egy másik orvos, dr. Epstein László elmeorvos így írt arról, hogy a kérdés mennyire a levegőben van: „...az embereket az öröklési terheltségtől oly félelem szállta meg, a mely csak a baktériumoktól való félelemmel állítható egy sorba. Stigmatizálnak tekintik azt, a kinek családjában valaha elmebetegség fordult elő és rákbetegségtől retteg minden gyomor-nyomásnál a kinek egyik szülője talán gyomorrákban halt meg.”⁴¹

A századvég szerzői különösen nagy figyelmet szenteltek a „degenerálódásnak”, erről szól például a magyar származású, német Max Nordau *Degeneráció* (1892) című, nagy hatású műve, amelyben felsorolja a modern világ elkorcsosulást okozó tényezőit, köztük a kábulatot előidéző és izgatószerket, valamint az olyan betegségeket, mint a tüdőbaj és a szifilisz. A „kiháló család” – ahogyan Dénes Zsófiának férje családját leírták – az irodalomnak is meghatározó témája volt, a felmenők bűnei miatt elfajzott nemzedékekről szóltak Zola regényei vagy különösképpen Ibsen *Kísértetek* című drámája.

⁴¹ Dr. Epstein László: *Az öröklésről*, 4.

A regeneráló hatás tehát úgy egyes családokra, mint egész népekre nézve nagyobbára a nőtől várható, éppen ezért fajbiológiai szempontból károsnak kell mondani azt a törekvést, hogy a nő minden tekintetben egyenjogú tagja legyen az embertársadalomnak. Mert egyenlő jogok egyenlő kötelességeket vonnak maguk után és így a nő éppúgy kénytelen volna az élet közdelmét megvívni, mint a férfi, mi által ugyanazon tényezők káros hatásának volna kitéve, a melyek a férfiaknál tömeges neurastheniát, az emberi tevékenységnek ezen kérlelhetetlen fékezőjét az ő számtalan változataival és sokszor súlyos következményeivel előidéztek. Már pedig kétségtelen, hogy a gyengébb idegzetű nő a szellemi és testi megerőltetés súlya alatt sokkal előbb és inkább fog szenvedni, mint a sok évezredes átöröklés és alkalmazkodás következtében általában erősebb idegzetű, edzettebb férfi. A neurastheniás és az elmebetegségekre nagyobb fokban hajlamosított nő lenne tehát az úgynevezett nőemancipáció terméké és a helyett, hogy a nő az ő ép idegrendszerével a keletkező magzat javára, ellensúlyozó mozzanatot képviselne a férfi neurastheniájával szemben, ellenkezőleg még csak inkább elősegítené és siettetné az elfajulást.

dr. Epstein László: Az öröklésről⁴²

Természetesen a nők is a figyelem központjába kerültek ebben a kérdésben, méghozzá két szerepben is: mint az elkorcsosulást okozó szifilisz terjesztői, a prostituáltak, és mint anyák, akik világra hozzák a gyermekeket. De az eugenikának volt mondanivalója a nőemancipációról is, mégpedig az, hogy káros. Akadt olyan angol szerző, aki azzal próbált kapcsolatot létesíteni az eugenika és a feminizmus között, hogy létrehozta az eugenikus feminizmus fogalmát, miszerint a „legjobb nőknek kell a jövő anyáivá válniuk”.⁴³ Az általános – és újnak aligha mondható – vélekedés mégis az volt, hogy ha a nő emancipálódik, tehát kiteszi magát a modern világ ártalmainak, akkor ugyanúgy elkorcsosul, mint a férfi.

⁴² Uo.

⁴³ Hanson, Clare: *A Cultural History of Pregnancy*, 86–87.

Dr. Epstein úgy vélekedett, hogy mivel a nők kisebb szerepet játszanak az emberiség szellemi életében és haladásában, de nagyobbab a reprodukcióban, a nő az, aki a testével „a haladást teremto tehetséget és lángésszt az emberi nem számára megörzi. A nő tehát letéteményese az emberi nem összes javainak, őrzője fajunk testi és szellemi épségének.”⁴⁴

A tanulság tehát a következő: habár a szexuális szabadságban részesülő, különféle izgatószeret a megbélyegzés terhe nélkül fogyasztó, a munka okozta fáradtságtól és stressztől szenvedő férfiak menthetetlenek, a nők még megállíthatják a végső pusztulást, ha nem zuhannak velük együtt a szakadékba, és nem vágyakoznak mindazokra a kiváltságokra, amelyek a férfiakat idáig juttatták. Ha nem akarják az oktatás kimerítő lépcsőfokait végigjárni, ha nem akarnak munkájukkal küzdeni az előrelépésért és megélhetésért, ha nem vágnak mozgásszabadságra és szexuális felszabadulásra, hanem beérik a feleség- és anyaszerep örömeivel, és az otthon védelmében élük le életüket, akkor éppen őrizhetik meg testüket és idegeiket az emberiség jövője érdekében. Ezáltal „[a] nő egészséges teste a degenerált férfitől származó csírákat feljavitja, ily letéteményese lesz a faj továbbélésének.”

⁴⁴ Dr. Epstein László: *Az öröklésről*, 12.

Epilógus: a nászéjszaka

Mai szemmel nézve volt valami ördögi abban, ahogyan a társadalom a házassági húspiactra vitt, tudatlan nők vergődését szemlélte: kultuszt csinált ártatlanságukból, majd részvétlenül figyelte beavatásukat. A nászéjszaka, a szüzességhez hasonlóan – és abból következően –, a felsőbb osztálybeliek kiváltsága volt. A fiatal lányok azt olvashatták regényekben – ha titokban mégis sikerült a kezükbe kaparintaniuk ilyesmit –, hogy az esküvő után a fiatalasszony útiruhát ölt, majd férjével vonatra száll – mondjuk a velencei gyorsra, de utazhat a Riviérára is. Itt vágás következik, és rendszerint a nagy boldogság hetei. Szomaházy István, egy korabeli mesegyáros regényében például egy bankban dolgozó kisasszony hozzámegy a bankigazgatóhoz, majd amikor a nászúton viszontlátjuk, tökéletesen boldog: új ruháiban ragyog, férje imádja, új társasága csodálja.

A valóság ennél persze bonyolultabb. Amennyiben találunk nőtől származó leírást a nászéjszakáról, az szinte kivétel nélkül a kiábrándulás és megrendülés hangján szól. Azok, akik nem így tapasztalták meg, nem éltek át olyan traumát, hogy hangot is adja-

Stefánia és Rudolf az esküvőjük napján, 1881-ben. Némelyek elámultak a tudatlan menyasszonyra adott frivol esküvői ruhán, ő akkor még csak engedelmeskedett, és azt remélte, egyszer császárné lesz belőle. Később, megaláztatásokon és csalódásokon túl, Lónyay Elemér feleségeként már nem hallgatott kiábrándító élményeiről a memoárjában. Több, a 20. században megjelent, 19. századi női sorsot leíró memoárban visszaköszön a Stefániával megélt trauma.

nak neki, feleslegesnek látták a dolgot taglalni. Harsány színekkel megfestett, életnagyságúnál nagyobb jelenet az, amelyet Stefánia főhercegnő az 1930-as években megjelent emlékirataiban megír, de ezzel együtt jellemző a korra. A Rudolf trónörökös tizenöt évesen eljegyzett, majd tizenhat évesen összeadott belga királylány – aki eljegyzésekor még nem is menstruált, azért kellett várni az esküvővel, hogy ez bekövetkezzen – decensen kitér a konkrét részletek taglalása elől, de hatalmas érzelmi töltetű leírásban örökíti meg szorongását az 1881. május 10-i nászéjszaka előtt.

A késő tavaszi estének ellentmondó, ködös, felhős idő, az unalmas, mélabús táj, a lassan leszálló sötétség, férje szótlanlansága és saját kimerültsége teljes kétségbeesésbe taszítja, így érkeznek meg a fűtetlen, rideg, kényelmetlen laxenburgi kastélyba, ahol egy boszorkára emlékeztető, érthetetlen beszédű komorna fogadja őket. Itt megszakad az események sorolása, Stefánia csak mérhetetlen csalódottságát érzékelteti: „Micsoda éjszaka! Micsoda kín! Micsoda undor! Semmiről sem volt fogalmam, ártatlan gyermekként vezettek az oltár elé. Odalett minden illúzióm, minden ifjúí ábrándom. Azt hittem, meghalok a csalódottságtól.”⁴⁵ Az erőszakosnak és visszataszítónak érzett közeledést követően a főhercegnő másnap délre összeszedi magát. Akármilyen kínos, társalogni próbál a férjével, aki előző nap egyetlen gyengéd szó nélkül legyűrte. A Stefánia által megjelenített leforrázottságérzés számos, már a 20. században publikált, de még a 19. században játszódó női memoárban visszaköszön, ezekből is kitetszik, hogy legtöbbször semmiféle átmenet nem volt a felső és középosztálybeli menyasszony gyermeki tudatállapota és a nászéjszakán megmutatkozó elvárások között.

Hugonnai Vilma is arról beszélt egy nőknek tartott előadásában 1904-ben, hogy „A leány férjhezmenetelekor egészen új, előtte ismeretlen dolog, a nemi élet kerül felszínre, ezért felvilágosítandó annak mibenlétéről, hiszen milyen keserű csalódásnak tekinti a

⁴⁵ Stefánia: *Császárnének szántak*, 104.

nő, mily rettenetes lealázásnak veszi az első nemi érintkezést, vagy annak megkísérlését a férj részéről, ha nem volt arra előzőleg figyelmeztetve.” Meglepő módon a doktornő a felvilágosítás időpontját az esküvőt követően határozza meg. Szerinte akkor kell a lánnyal az anyának vagy idősebb nőrokonnak beszélnie mindarról, ami rá vár.

A helyzet kínosságának persze megvoltak a fokozatai. Amennyiben két, egymáshoz vonzódó ember kötött házasságot, akiknek esetleg már volt módjuk testileg közel kerülni egymáshoz jegyeségük alatt – megfogták egymás kezét, válhattak titokban csókokat stb. –, akkor a kellő ártatlanságban nevelt lánynak csak a testi szerelem mibenléte okozhatott kezdeti megrendülést. A tapintatos férj, aki nem ragaszkodott az azonnali defloreáláshoz, akár még időt is adhatott ifjú nejének, hogy fokozatosan megszokja, hogy ezentúl negligésben együtt alszik egy férfival, aki birtokba veszi a testét, és azt is elvárja, hogy a nő ezt „szűziesen”, de lehetőleg ne élettelen fadarabként tűrje.

Nehezebb volt, amennyiben a házastársak nem szerelmi házasságot kötöttek, és nem vagy alig ismerték egymást, hiszen ez esetben undor kísérhette a közeledést, és a testiség első megtapasztalása után csak a keserűség maradt. Ezt a megalázottságot említi Hugonnai Vilma, ezt az érzést írja le Stefánia. Úgy tűnik, a főhercegnőnek a hervasztó kezdet ellenére később sikerült egy időre harmóniába kerülnie férjével – legalábbis Rudolf fennmaradt levelei arról tanúskodnak, hogy ideiglenesen a tapintatlan férj és a tapasztalatlan feleség kettőséből is kialakulhatott jó házaselet, még ha ez esetben nem követte is tartós boldogság.⁴⁶

Néha viszont a nászéjszaka mint a szexuális élet kezdőpontja valóságos szexuális katasztrófát jelentett egyik vagy mindkét fél számára. Hugonnai Vilma rendelési könyvében több ilyen esettel

⁴⁶ Az őt ismerők szerint Rudolf megszokta a válogatottan gyönyörű szeretőket, és nem kötötte le a figyelmét a saját nőiségét csak fokozatosan megtaláló, kisebbségi komplexusokkal küzdő Stefánia. A trónörökösné számára nagy csapást jelentett, hogy férje nemi betegséggel fertőzte meg.

találkozhatunk. Egy fiatalasszony november végi házasságkötése után januárban fordult orvoshoz: „Dr. H. Józsefné L. Emma. 22 éves. November 26-án ment férjhez, első közösüléskor vérzés állt be, ami folytonosan tart.”⁴⁷ Egy másik esetben, 1900. október 28-án egy friss házaspár kereste fel a doktornőt. Három napja esküdtek, pont ennyi ideje voltak nászúton is. Törökországból érkeztek, talán éppen a vonatról leszállva, szállásuk elfoglalása után rohantak az első orvoshoz. Egyikük sem beszélt magyarul, a férj németül tolmácsolta felesége szavait, akiről annyit tudunk meg, hogy a neve G. Humbertné, 22 éves, és csak olaszul beszél. „Első közösülés erős fájdalmakkal járt, és azóta vérzik, fájdalmak nyugalomban, ha jár, hevesebb”⁴⁸ – jegyezte fel a doktornő, aki az ifjú asszonynál a szűzhártya berepedését, gátrepedést és a sebek gennyes gyulladását állapította meg. A nőt a jövés-menéstől eltiltotta, vizes borogatást, napi kétszeri szappanos mosakodást, bőrvazelines vattatampont rendelt. A házaspár – akik másnap már továbbutaztak – aligha testesítette meg a nászutasok romantikus ideálját. Az út hátralévő része az asszony számára jobb esetben borogatásokkal telt, miközben a szállodai ágyat nyomta. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy nem valamiféle óvatos, gyengéd közeledés eredménye lehetett a sérülés, és nehéz elképzelni, hogy mindez nem traumatizálta a későbbiekben a pár házasságát.

A lányregények úgy mutatták be a nászutat, mint amikor az újdonsült feleség pirulva ugyan, de először alszik egy szobában a férjével, amúgy pedig fényűző toalettekben pompázik egy előkelő fürdőhelyen, ahol az egész társaság odáig van érte, a férje keble pedig dagad a büszkeségtől. Egy tanácsadó füzetke a társasági életet és a hosszú utazásokat illetően is mértéktartásra int: „Orvosi szempontból legczélszerűbbnek tartanók, ha a fiatal pár u.n. mézesheteit egy szép csendes helyen, távol a rokonoktól és ismerősöktől, de egy-

⁴⁷ Dr. Hugonnai Vilma orvosi napló. 1. kötet, 1899. január 24. (Dr. H. Józsefné L. Emma)

⁴⁸ Dr. Hugonnai Vilma orvosi napló. 6. kötet, 1900. október 28. (1494.)

szersmind a nagyvárosok zajától is tölthetné, de minthogy ez a mai divatos szokásokkal merő ellentétben van s másrészt tagadhatatlan az is, hogy némelykor a nászut a nőre nézve nemcsak az első, hanem utolsó nagyobb utazása is, amely neki idegen országok, városok és emberek megismerésére alkalmat nyújt amely egész további életére a kellemes visszaemlékezések tárháza lesz, csak azt kívánjuk, hogy ne legyen ez az utazás parforce-túra.”⁴⁹

Mindez nyilvánvalóan azt sugallja, hogy a házaspárnak tanácsos lenne stresszmentes körülmények között lefolytatni az egymással és a nemi élettel való ismerkedést, a társadalmi nyomás mégis a reprezentálás felé mutat, hiszen a nőt nemsokára az anyaszerep foglalja le. Talán hamarabb is, mint számítana rá: „Ha pedig a várt havi baj nem jelentkezik, ne folytassák az utat, mert különben könnyen megeshetik, hogy az áhított első terhesség elvetéléssel abortussal végződik, ez pedig idegen helyen a nő szégyenérzete, vagy egyéb körülmények (megfelelő segítség hiánya) folytán veszélyessé válhatik, s még sima lefolyásánál is az utána szükséges fekvés és pihenés elhanyagolása miatt nem ritkán kezdete lesz súlyosabb, krónikus női bajnak.”

⁴⁹ Dr. Temesváry Rezső: *Az anyaság egészségtana*, 9–10.

„Semmi baj, nem kell orvosság”

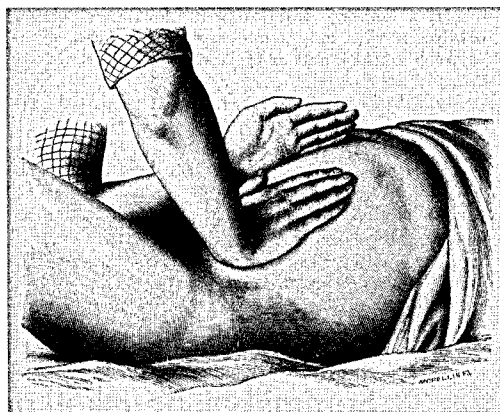
A terhesség megállapítása

„Tavaszi elején Olga anyának érezte magát. Ettől a pillanattól fogva visszavonult minden társaságtól, és naphosszat ült az ablaknál, magában mosolyogva és figyelve a rejtelmes pihegésre, melyet szíve alatt érzett.”¹ Az érzés és az elvonulás kulcsszavai voltak az akkor még valóban rejtelmesnek számító állapotnak. A nő leginkább csak érezhette megváltozott testi állapotát – annál nagyobb bizonyossággal, minél több tapasztalattal rendelkezett ezen a téren –, és az orvos is csak arra hagyatkozhatott, hogy nagyobbban érzi-e a méhet vagy sem, hiszen a másik tünet, a havivérzés elmaradása sok egyéb rendellenességre, például cisztára vagy amenorrhéára is utalhatott.

Hugonnai Vilma orvosi naplójában így olvasható egy terhesség megállapítására jelentkező páciens kórisméje: „méh megnagyobbodott megfelelőleg IV. havi terhességnek”, de mivel mozgás még nem érzékelhető, a diagnózis „v. terhes v. daganat”.² A vizeletből végzett

¹ Kóbor Tamás: *Budapest*, 367.

² Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 7. kötet, 1901. január 31. (136.)

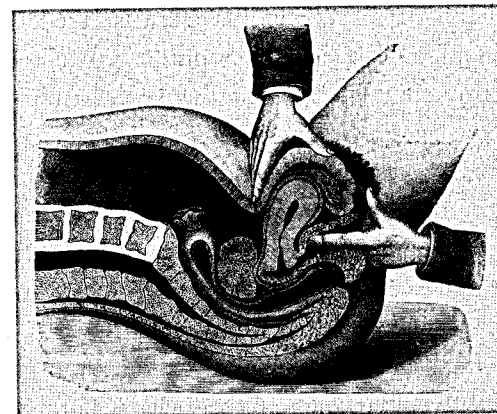
A tankönyvek óvták a bábákat attól, hogy belső vizsgálatot végezzenek.

vizsgálat csak a 20. század közepétől lett elérhető a rendelőintézetekben, és csak a század utolsó évtizedeiben került a patikákba az otthon is elvégezhető terhességi teszt.³ Egyéb diagnosztikai eszköz hiányában csak a terhesség előrehaladtával lett biztosabb annak ténye: jellemzően a magzat középidő táji megmozdulása szolgálhatott támpontként, később pedig már teste is jól kitapintható volt, sőt a szívverését is meg tudta hallgatni az orvos.

Az egyik szülészeti tankönyv egy példával figyelmezteti a kezdő orvosokat a diagnosztikai tévedés lehetőségére. „Értelmes fiatal házaspár” érkezik az asszony szülési időpontja és a szülés körüli teendők megtárgyalására. A nő havibaja nyolc hónap óta nem jelentkezett, hasa és emlői duzzadtak, még váladék is szívárgott belőlük. De a vizsgálat kicsiny méhet mutatott, a has pedig kongott. Ennek ellenére a házaspár erősködött, hogy a kezüket az asszony hasára téve mindketten érezték a magzatmozgást...⁴ A bizonytalan érzések őket is megcsalták, a tankönyv szerzője, dr. Kézmárszky Tivadar szigorúan inti is a medikusokat, hogy bár a kikérdezés

³ Az amerikai Margaret Crane 1971-es találmánya Predictor néven 1979-ben került az ottani piacra, ezután lett kapható Európában is. Előtte a leadott vizeletből laboratóriumban mutatták ki a terhességet a hormontartalom alapján.

⁴ Dr. Kézmárszky Tivadar: *A szüléset könyve*, 82.

A belső vizsgálatot inkább orvosok végezték, pedig Semmelweis felfedezése után csak hosszú évtizedekkel lett bevett dolog az alapos fertőtlenítés.

fontos része a diagnosztikus folyamatnak, a páciens beszámolója alapján senkit nem nyilváníthatnak várandósnak.

A rendelésén túlnyomó részben nőket ellátó Hugonnai Vilma sűrűn állapított meg terhességet a fent említett módszerrel: megkérdezte a legutóbbi vérzés időpontját és megvizsgálta a méhet. A diagnózist néha megerősítőleg támogatta a páciens életkörülményeiből levont következtetés, tehát ha egy fiatal nő néhány hónappal korábban ment férjhez, majd hirtelen undor, hányás lépett fel nála, a „tisztulása” elmaradt és a vizsgálat is megnagyobbodott méhet mutatott, akkor igen valószínű volt a terhesség.

Mint a két hónapja házasságot kötött 24 éves S. Istvánné S. Meláninánál vagy a 23 esztendő M. Leónénál, aki „5 hó óta férjnél, 2 hó óta kimaradt tisztulása. Február 7-én utolsó tisztulás, fáj hasa, gyomra, hány este, nem tűr gyomra semmit.”⁵ Ilyen esetekben, valószínű és bizonytalan tüneteket társítva, meghallgatva a páciens aktuális élethelyzetét, óvatosan ennyit írt kórismeként: „gyanú a terhességre”. Olyan, mai szemmel bizarrnak ható eset is előfordulhatott, hogy az egy év óta férjezett, huszonhárom éves Sch. Károly-

⁵ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 5. kötet, 1900. december 13. (1675.) és 7. kötet, 1901. március 20. (365.)

né azt panaszolja, hogy hat hónap óta elmaradt a tisztulása, szédül, elájul, hasa feszül, s nem sejti, mi baja lehet. Nyilvánvaló, hogy hetedik hónapos terhes – és ilyenkor már tisztán érezhető magzatmozgásokat konstatálhatott az orvos, aki feljegyezte: „Semmi baj, nem kell orvosság, bimbókat edzeni a szoptatáshoz.”⁶ De természetesen vaklárma is előfordult, amikor a terhességi tünetekkel jelentkező asszony reményeit le kellett törnie az orvosnak, pedig a magát három hónapos várandósnak vélő nő – ahogyan azt a doktornő két felkiáltójellel feljegyzí – „a gyermekruhát már elkészítette!!”⁷ Még nagyobb volt a bizonytalanság testesebb asszonyok esetében. Az orvos feljegyezte, hogy „gyenge gyanú terhességre”, aztán utóbb a páciens anyjától értesült egy kislány születéséről. A többedik alkalommal teherbe eső nők viszont többnyire csak egészen későn jelentek meg orvosnál, az ismerős jeleket tapasztalva önmaguk alapították meg terhességüket, vagy bába is diagnosztizálhatta őket.

Az orvosok és bábák ugyanazokra a jelekre támaszkodhattak, a tankönyvek csoportosítása szerint léteztek „bizonyos”, „valószínű” és „bizonytalan” jelek. Utóbbi két csoportba olyan tünetek tartoztak, amelyeket nehéz volt észlelni, vagy összekeverhetők voltak más testi állapotokkal. A biztos jeleket – magzatmozgást, szívverést vagy a kitapintható magzatot – többnyire csak a terhesség második felében lehetett megfigyelni. Amennyiben a nő meg tudta mondani utolsó tisztulása időpontját, akkor könnyűszerrel kiszámolták a szülés valószínű idejét (egy évet hozzáadva, abból három hónapot kivonva, majd a számhoz hozzáadva hetet). Ennek hiányában a magzat első megmozdulásának dátumára támaszkodtak, mondván, az pontosan középidőben történik, így a dátumhoz négy és fél hónapot adtak. Utóbbi elég megbízhatatlan számítás lehetett, hiszen sok minden befolyásolhatta az első magzatmozgás észlelésének idejét (például a magzat vagy méhlepény elhelyezkedése), sőt

⁶ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 5. kötet, 1900. január 21. (93.)

⁷ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 1. kötet, 1899. február 8. (175.)

első terhesek nem is mindig ismerték ezt fel olyan biztonsággal, mint a tapasztaltabbak.

A szakértő szem számára a terhesség korára utaló testi jelek bizonyulhattak a legbeszédesebbnek, de ehhez valóban alaposan meg kellett vizsgálni a terhes nő hasát és nemi szerveit. „Ha magát e vizsgálatot rendszeresen és kimerítően akarjuk megejteni, szükséges, hogy a viselős nő mellén és hasán legalább annyira oldja meg a ruháit, hogy emlőihez is, hasához is könnyen hozzáférhessünk; legjobb, ha úgy vetkőződik le, mint ahogy hálai szokott”⁸ – magyarázza az orvostanhallgatóknak szóló tankönyv. Maga a nőgyógyászati vizsgálat kényes tényező lehetett, a 19. századi ábrázolásokon gyakran láthatunk felöltözött nőket „vakon”, fejüket elfordítva vizsgáló orvosokat. Sokan éppen azért kívánták a női orvosok számának növekedését, hogy a női pácienseknek ne kelljen annyira szégyenkezniük. De még egy orvosnő, Hugonnai Vilma praxisában is előfordult, hogy a betegek elzárkóztak a vizsgálatról, csak elmondott tünetek alapján vártak diagnózist.

A bábakönyvek az esetleges fertőzéseket elkerülendő óva intették az okleveles, tehát tanfolyamot végzett bábákat attól, hogy manuálisan végezzenek vizsgálatot a terhes nőknél: „A bába igyekezzék, a hol lehet, egyedül az ártalmatlan külső vizsgálattal eligazodni, a melyet akármikor végezhet; ellenben tartózkodjék minden fölösleges belső vizsgálatról, mert ez könnyen veszedelmessé válhatik.”⁹ Ha mégis a vizsgálat mellett döntött, akkor alapos óvintézkedéseket kellett tennie a tisztaságot illetően. Egy tanuló bába a következőképpen jegyezte fel magának a tankönyvébe a fertőtlenítés menetét a 20. század első éveiben: „Kéz mosás előtt előkészíti a mosdot gondoskodik 10-12 ltr Foralt vízről, kimosa szappan kefével meleg vízel a lavort, s kitörli szárazra. Spirituszal leönti s kiégeti (ügyelni a tűzre). Három tálat kell előkészíteni: 1. Lavort. 2. tálat. Spiritusz

⁸ Dr. Kézmárcsiky Tivadar: *A szüléset könyve*, 67.

⁹ Dr. Mann Jakab: *Magyar Bábakönyv*, 62.

és szublimátra a bábának csak a saját maga új fris szapannal szabad használni (2 kell). Csak saját tiszta körömkését és kifőt saját kezét használhatja. A földre leest szapant felvenni tilos.¹⁰

Az alapos karbol- és szublimátoldatos kézmosást Kézmárszky könyve a medikusoktól és a gyakorló orvosoktól is hasonlóképpen elvárta. Mindez több évtizedes folyamat eredményét mutatta, amely Semmelweis Ignác felfedezéséből és magányos küldetéséből indult ki.¹¹ Az utókor által az anyák megmentőjének tartott, de a maga korában meg nem értett, tragikus sorsú Semmelweis a Rókus Kórház szülészeti osztályán már 1851-től bevezette a meggyőződése szerint életbe vágó higiéniai rendelkezéseket, de ezek még jó ideig nem terjedtek el széles körben. Fiatalabb kollégája, Kézmárszky Tivadar sem körvonalazza ezek fontosságát először 1876-ban megjelent, nagy népszerűségnek örvendő bábatankönyvében: az általános tisztaság fontosságát hangsúlyozza ugyan, de nem tér ki a fertőtlenítés jelentőségére. Erről csak a későbbi, a Kézmárszky halála után megjelent, orvostanhallgatóknak szóló tankönyvében esik szó, amit hátrahagyott irataiból rendeztek sajtó alá. Ezzel párhuzamosan a századfordulón a bábáknak íródott könyvben is elengedhetetlen alapfeltétel lesz a fertőtlenítés. Ahogyan a fenti, egyszerű bábától származó sorok is illusztrálják, a fertőtlenítés ötven év alatt lett szerves része a szülészetnek az orvosoktól a bábáig terjedően.

A vágyott másállapot fizikai és lelki velejáróit egyaránt különbözőképpen viselték a nők. Az elzöldülő arcú vagy ájult ifjú feleséghez háziorvost hívnak, aki aztán somolyogva jön ki a betegszobából, hogy gratuláljon az aggódó férjnek – ezt a rituálét több korabeli regény is hasonló módon írja le. Az ünnepi pillanat – ami aztán a többedik gyereknél már nyilván nem volt ennyire szertar-

¹⁰ A tulajdonos saját kezű bejegyzései a Mann Jakab-féle Magyar Bábatankönyvben.

¹¹ Semmelweis az 1840-es években Bécsben volt gyakorló orvos, amikor véletlenek és intuíciói révén rádőbbsent, mi okozza a szülő nők gyermekágyi lázát. Már ott számottevő eredményeket ért el a klórmeszes kézmosás bevezetésével.

első hét letelte előtt nem szabad belső vizsgálatot végeznie.
*Elokeselés iker moras előtt elokeseli a moras Jánosoroshoz 18. 12. 10.
 Jorall virröl, kumosa szappan kevel meges szel a lavort
 s kitorli prarakra Joralluska leont s kiegeli (nygelni
 a lavort) slarom talat kell elokeselteni s lavort s talat
 Joralluska s szublimatra a bábának csak a saját
 maga szappanát szabad használni (2 kell)
 csak s kitorli körömkését s kifőt saját kezét
 használhatja a földre leest szapant felvenni tilos*

*mai körömkét használni tilos minden alkalommal
 fűven kifőt körömkét kell a szublimat moras előtt
 a földben Dobni a szublimatot vesleges kefével
 szabad a kezünket ledörzölni és a kezele nem
 perveket vrombol lemosni* 63

3. Vizsgálat előtt vizeltesse meg a nőt, és ha szükséges,

A bábatankönyv tulajdonosa, Kerndl Klára a bábatanfolyamon hallott fertőtlenítési folyamatot saját kezűleg jegyezte fel a könyvébe. Ötven évvel Semmelweis után már a bábaképzésben is nagy fontosságot tulajdonítottak a makulátlan tisztaságnak, de még ekkor is munkálkodtak olyan parasztbábák, akik kívül maradtak a hivatalos képzésen, így nem rendelkeztek azzal a tudással, amelyen életek múlhattak.

tásos és meghatottsággal teli – azt jelezte, hogy a nő elindult azon az úton, hogy „betöltse hivatását”.

Másfelől, a terhesség tényéről megbizonyosodni – vagy a gyanúban megerősíttetni – nem mindenki számára jelentett örömteli eseményt. Hugonnai doktornő rendelési könyvében világosan megkülönböztethetők az asszonyoknál és a lányoknál megállapított terhességek, hiszen előbbieknél hosszabban részletezi az asszony nőgyógyászati előtörténetét, jelen állapotát. A lányok esetében szűkszavúbb, mintha a rendelőben beállt rémült hallgatást érzékeltetné tömör jegyzeteivel. Egy 28 éves komornánál a terhesség szokott jeleit találva megállapítja: „Nem beteg. Nincs mit tenni.” (Mármint az orvosnak nincs teendője.) Máshol, mintha a páciens kérdésére válaszolna, hozzáteszi: „Gyanú a terhességre és vetélésre nincs kilátás.”

Egyedül vállalni gyermeket a 21. századra sem lett könnyű feladat, ám akkoriban, bármiféle gyermekgondozási juttatás vagy szociális háló hiányában, a másállapot egyenesen tragikus hír lehe-

tett egy férjezetlen nő számára. Mégis, aligha mondhatni, hogy ritkán fordult elő, hiszen a statisztikák szerint Budapesten a korabeli országos átlag 7-9 százalékához képest 32-27 százalék között ingadozott a törvénytelen születések száma 1880-tól 1910-ig. Különösen a házicselédék között volt magas az arányuk.¹²

A terhesség a keresőképességre is hatást gyakorolt, hiszen a fizikai munkát végző nő bizonyos feladatokat már nem tudott ellátni. A komornaként, szobalányként vagy cselédként dolgozó lányt rendszerint azonnal elbocsátották, amint látszódni kezdett az állapota, erre az 1876-ban kiadott cselédtörvény felhatalmazást is adott.¹³ Ez csak egy része volt a megpróbáltatásoknak, hiszen a lány többnyire nem tehetett mást, mint visszament a szüleihez:

„Mennyi könnyhullajtás, önvád, megaláztatás között megy haza, mert a szolgálatából azonnal elküldik. Otthon a nagy csapás által sújtott szülők szomorkodnak, hogy székelyen érte ősz fejüket. Sőhajtva panaszoznak: »mivel akar még sújtani a teremő!« De nem kergetik el a lányukat. Látják, hogy tudatlan volt, nem rosszaságból tette. Nem gondolta meg, mi lesz belőle. Végre is arra az eredményre jutnak »mit csináljunk, nem ű az első, se az utolsó!« De ilyen simán kevés lány ússza meg a nehéz helyzetet, mert otthon a szülők nemcsak szidják, pocskolják, hanem meg is verik, sőt el is kergetik a háztól. Némelyik lány annyira szégyelte botlását, hogy férjhez se akart menni. Sok szerencsétlenül járt lány kicsapongó lett. Akit nem fogadnak be otthon, odaadja nevelni a kicsit, ő meg szolgál tovább és béréből fizeti a tartásdíjat, 10-12 frt-ot, amiért háború [ti. az első világháború] előtt egy rúgott borjút adtak.”¹⁴

¹² A 7-9 százalék nem volt más európai országokhoz képest magas, viszont a férjezetlen nők alacsony számához képest igen. Házicselédék – akiknek legtöbbje amúgy is városban, főképpen Budapesten szolgált – szerepeltek anyaként 1900-1901-ben az összes törvénytelen születés 36,6 százalékában. Ájus Ferenc – Henye István: „Oroza csinált kölkök.” A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880-1910. *Történeti Demográfiai Füzetek* 10. KSH, 1992.

¹³ Deáky Zita: „Jó kis fiúk és leánykák”, 109.

¹⁴ A rúgott borjú a növéndék, anyjától már elválasztott borjú, tehát ezzel a nagy kiadásra utal a szerző. Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*, 86.

Akadnak olyan lányok is, akik igyekeztek a szükségből erényt kovácsolni, és törvénytelen gyermeküket megszülvé szoptatós dajkának szegődtek el. Ez jobban fizetett állás volt, mint például a cselédé, tehát néha jobban kerestek, mint előtte, de csak meghatározott ideig művelhették, és közben fizetniük kellett saját csecsemőjük tartását, akinek anyja tejétől távol, hígított tehéntejen vagy talán csak vízbe áztatott kenyéren cseperedve sokkal kisebb esélye maradt a túlélésre, mint ha édesanyja mellett maradt volna.

A társadalomban felfelé lépegetve azonban nem az anya életének megváltozása vagy a gyerek felnevelésének gyakorlati nehézségei nyomtak sokat a latban, hanem a „társadalmi halál”, ami a törvénytelen gyerek születésével járt. Olyan szegényfoltot jelentett a házasságon kívüli gyermek, hogy csak kevesen tartották maguk mellett: örökbe adták, vidéken neveltették vagy menhelyre került.¹⁵ A gyerek születési anyakönyvi kivonatába kötelezően bevezették, hogy származása törvénytelen, és amennyiben a férjezetlen anya nem titkolózott ügyesen, a házassági esélyei a nullára csappantak. Amikor például a 33 éves F. Irma, „magánzó lánya” – egy apja által eltartott, foglalkozás nélküli úrilány – megjelent Hugonnai Vilma rendelésén, és azt panaszkolta, hogy „2 hó óta hasa fáj, hol jobbra, hol balra, epét hányt”,¹⁶ a doktornő a vizsgálat után a szokott szavakkal jegyezte fel a diagnózist: gyanú terhességre. Utána azonban azt is odabiggyesztette: „Tacere!”, ami latinul annyit tesz, „hallgatni”. Nem világos, hogy kit intett diszkrécióra, mindenesetre a közép-osztálybeli lányok – és emellett az elvált és özvegy asszonyok – terhességéről leginkább hallgatni illett.

¹⁵ Az árvaházak nem, csak a lelenházak, később pedig a gyermekmenhelyek vették fel a törvénytelen származású gyerekeket.

¹⁶ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 1. kötet, 1899. február 4. (F. Irma)

A szép Szluháné

A magzatelhajtás infrastruktúrája

1908 szeptemberének közepén minden újság hírt adott a szép Szluháné tragédiájáról. Az értesüléseit mindig első kézből szerző bulvárlap, a *Pesti Futár* a maga tudósításában ismert budapesti figuraként festi le a szépasszonyt, akinek gyors és felfelé ívelő „karrierjét” is részletesen ismerteti.¹⁷ A kissé gúnyosan használt szó, amit akkoriban gyakran alkalmaztak nők férfiak révén való meredek felemelkedésére – hiszen mi más módon csinálhatott volna egy nő karriert? –, az életút ismeretében azonnal értelmet nyer.

Béri Balogh Erzsébet a szomorú események előtt hat évvel, tehát 1902 körül ment feleségül verbói Szluha Pál huszártiszthez, aki abban az időben Kecskeméten szolgált. A férfi személyében feltehetőleg egy életnagyságú Noszty Feri-verziót kell elképzelni, hiszen 1905-ben a saját apja, Szluha János országgyűlési képviselő közjegyző előtt íratott vele alá egy olyan nyilatkozatot, amelyben minden apai örökséggel kapcsolatos követeléséről lemond, mivel

atyjától már annyi pénzt kapott, hogy többre nem jogosult – tehát előre elverte minden örökségét.¹⁸ Persze érdemes megjegyezni, hogy katonatisztnak lenni nem volt jövedelmező foglalkozás, sőt inkább költséges, a házasságkötést pedig nagyban megnehezítette az előre az állam számára lefizetendő kaució, ami egy letétbe helyezett összeg volt az esetlegesen özvegyiségre jutó feleség ellátására. Ennek összege a tiszt korától és rangfokozatától függően változott – a fiatalabbak és alacsonyabb rangúak fizettek többet –, és az uralkodótól lehetett kérvényezni a kaució alól felmentéssel járó nősülési engedélyt.

A sejtetően könnyelmű Szluhát bizonyára a neje is túlköltekezésre sarkallta, hiszen az „már akkor országszerte híres szép asszony volt. Beszéltek a szőke hajáról, a babuska-képéről s a gentriízü szenvedélyeiről, amikkel vidéken, sőt utóbbi időben Pesten is meg lehet őrjíteni az embereket. Például hogy lovagolt, aztán hajtott, meg jól ivott, kártyázott” – mesélte a *Pesti Futár*. Bizonyára pompás párt alkotott az amazontermészetű asszony és a délceg huszártiszt, ám ha a házasság első három évében született két gyermek – egy kislány és egy kisfiú – össze is láncolta a párt, az anyagi gondok vélhetően eltávolították őket egymástól. Ráadásul a szépasszonyon állítólag megakadt egy főherceg szeme. A pénzügyi gondok mellett ezek a társasági sikerek érlelhettek meg Szluhánében az elhatározást, hogy Pesten próbál szerencsét. 1906 elején, a gyermekeit és férjét hátrahagyva a fővárosba költözött, és az Akácfa utca 5. szám alatt bérelt ki egy kétszobás udvari lakást. Vajon sejtette, hogy egy éven belül ő maga is háztulajdonos lesz, és saját háza egyik nyolcszobás, fényűzően berendezett lakásában fog élni? Ezt nevezi a bulvárlap karriernek, sőt a karrier katalizátorát is megnevezi: az illetőt báró Solymossy Lászlónak hívták, és ötmillió vagyont felett rendelkezett – tehát nem csupán arisztokrata volt, hanem dúsgazdag is.

¹⁷ A szép Szluháné karrierje. *Pesti Futár*, 1908. szeptember 21.

¹⁸ HU BFL – VII. 168. a. – 1905 – 0257.

Szluháné végre úgy érezhette, hogy a helyére került. Hiszen vidéki udvarlói s végül egy valóságos főherceg figyelme ráébredhettek, hogy a huszártiszttel kötött házassággal túl olcsón kótyavetyélte el házassági tőkéjét: értékes szép, fiatal testét. Amikor ráeszmélt, hogy magasabbra is törhetett volna, kockáztatott: a Budapestre költözés után beadta a válókeresetet Szluha Pál ellen. Csak néhány hónapig kellett a 360 forintos kis lakásban tengődni, rövidesen már négyszobás lakást bérelhetett a Pipa utcában, majd bekövetkezett a mesés fordulat: 1907-ben a nevére került a Vörösmarty utca 42. szám alatti ház.¹⁹ Drága versenylovakat vett,²⁰ szenvedélye volt ugyanis a lovaglás és fogathajtás, 1908 elején pedig egy 600 000 koronás Fejér megyei birtok tulajdonosa lett. Ezek az ajándékok fejzehtették ki a főúr elköteleződését és hódolatát, házasságról minden bizonnyal szó sem lehetett. Ha elő is fordult néhány kirívó eset, a főúri sarjaknak legtöbbször a kitagadás terhe mellett kellett betartaniuk „kasztjuk” házassági szabályait még a 20. század elején is. Hiába rendelkezett Szluháné nemesi előnévvel, ha nem tartozott az arisztokrácia tagjai közé, ráadásul kétgyerekes, elvált nőként csak mint kitartott szerető jöhetett szóba a báró számára – aki viszont bőkezűen honorálta szépségéért és jó híre elvesztéséért: Szluháné összesen mintegy egymillió korona értékű ajándékot kapott tőle.

Az 1908-as év azonban tragikusnak bizonyult. Szeptemberben a szőke asszony, akit korábban a Duna-korzón, a Gerbeaud-ban, a Kossuth Lajos utcán és a Stefánia úton csodáltak irigyei és hódolói, vérmérgezésről megfeketedve feküdt a bonctani intézet „rettenetes márványasztalán”. A korabeli újságírók számára volt valami ellenállhatatlan a nagyravágyó fiatalasszony tündöklésében és bukásában, *A Hét*-ben, Kiss József irodalmi lapjában például így pengette a morális húrokat a tárcaíró:

¹⁹ *A Pesti Futár* úgy tudta, hogy 185 000 frt, vagyis 370 000 korona volt a háromemeletes bérház értéke.

²⁰ Pl. a *Vadász és Versenylap* 1907. október 4-i (86.) száma közli, hogy Szluháné az éves Luxuslövásáron 4500 koronáért vett meg egy lovat a Tattersallban.

„Szluha Pálné fényképe: Az operáció áldozata Balog Erzsébet, Szluha Pál huszárkapitány elvált felesége, a kit dr. Bolgár Ödön orvos állítólag olyan szerencsétlenül operált meg, hogy a szép asszony meghalt.” Míg leplezett bábákat gyakran állítottak pellengérré, ritkaság volt, hogy egy orvos nevét is meghurcolják egy ilyen ügyben.

„Meghalt egy szép asszony. A szép asszonyok mindig korábban halnak meg, mint a csúnyák. És meg kellett halni a szép Szluha Pálnénak is. Szép volt, kíváncsatos volt. Tömérdék rajongója akadt s otthagya az urát. Elvált tőle s hamarosan bajba keveredett. Nem tudott az elvált asszonyok sovány kenyerén élni, hisz szép volt és fiatal. Az anyaságra készülődött, s mindig rettentő baj, ha elvált asszonyok, ezek a se lányok, se asszonyok, életet hordoznak a szívük alatt. Ez az élet megölte a szép asszonyt.”²¹

Szluháné ugyanis egy tiltott magzatelhajtó műtét következményeként vesztette életét. A részletek ellentmondóak, hiszen a későbbi eljárás során többen többféleképpen adták elő az eseményeket. Valamiféle titokzatos párizsi szülésznőről is szó esett, akit olyan messziről elhozni nem jelenthetett gondot annak, aki a házat, birtokot, versenylovakat fizette. A bába nyomtalanul eltűnt, bár a Vörösmarty utca 42. egyes lakói azt vallották, látták a házban. Bíróság elé csak azt a pesti orvost, dr. Bolgár Ödönt lehetett citálni, akit állítólag a szülésznő okozta baj elhárítására hívtak ki. Sajat elmondása szerint ő a már meglévő vérzést igyekezett megszüntetni, de nem járt sikerrel. Ahogyan az ő tanácsára érkező két másik nőgyógyász, dr. Bäcker és dr. Balogh sem.²² Az asszony hosszú kínlódás után kiszenvedett. A történet regényes oldala Balzac és Zola társadalmi regényeiből lehetett ismerős, a tanulság valamelyest

²¹ *A Hét*, 1908. szeptember 20.

²² Dr. Bäcker József tekintélyes nőgyógyász és egyetemi tanár volt, „dr. Balogh” a keresztnéve nélkül nem azonosítható.

megnyugvást jelentett a hétköznapi emberek számára: aki magásra tör, hirtelen a mélybe zuhanhat. Lám, a sudár, elegáns asszony nemrég még fényűző toalettben, pompás fogaton suhant szépségét és szerencsését hirdelve, mostanra a hideg sírban oszladozik.

„Az orvosi tudomány ma már annyira előrejutott, hogy a kellő gonddal és tisztasággal az ilyen szerencsétlen műveletet katasztrófa nélkül, majdnem föltétlen biztossággal el bírják végezni”²³ – hitetlenkedik az esetről született számos újság cikk egyike. A témáról a hasonló ügyeket alaposan ismerő orvos szakértő is ugyanígy vélekedett; háromkötetes tankönyvében, amelyet törvényszéki orvosok okulására írt, megállapítja: „Különben az a sepsis időszaka óta a fertőzés eseteinek arányszáma – bár abszolút értéke még eléggé nagy – tekintélyes mértékben csökkent s kellő gondossággal és körültekintéssel végzett magzatelhajtás, kivételes szerencsétlenségeket leszámítva, nem szokott járni fertőzéssel. Ugyancsak csökkent a magzatelhajtók technikájának tökéletesedése mellett a sérülésekkel, egyáltalában a bizonyítékot tevő következményekkel járó eseteknek száma.”²⁴

Amilyen nagy szerencséje volt Szluhánénak a mágnásával, olyan szerencsétlenül járt az orvosával – mert a gyanú szerint mégis dr. Bolgár Ödön végezte a magzatelhajtást, nem pedig egy ismeretlen külföldi baba. Az antiszepszis, vagyis a fertőtlenítés és kellő tisztaság melletti orvosi beavatkozás fogalma már évtizedek óta ismert volt, ezzel meredeken növekedett a sikeresen elvégzett nőgyógyászati műtétek száma és a nőgyógyászokba vetett bizalom. Az orvosok tudtak magánlakásban is műteni (Tauffer Vilmos így hajtott végre nőgyógyászati műtétet Blaha Lujzán), különösen egy előkelő páciens esetében nem lehetett gond a megfelelő helyiség és higiénia. Maga Bolgár doktor sem volt tapasztalatlan kezdő, hiszen az 1908. szeptember 17-én délután háromnegyed négykor eszközölt letartóztatásakor kitöltött fogolytörzskönyvében az olvasható, hogy 1850-ben

született és harminchárom éve űzi a praxist.²⁵ Valami nagy malőrnek kellett történnie, hogy a beavatkozás végzetesnek bizonyult.

Mindazonáltal a magzatelhajtás mint iparág az alkalmankénti szerencsétlenségek ellenére is virágzott, azon egyszerű oknál fogva, hogy többen éltek nemi életet, mint ahányan gyermeket tudtak vagy szándékoztak vállalni. A hatékony fogamzásgátlás pedig még gyerekcipőben járt. A különféle társadalmi osztályokba tartozó bajba jutott nők mindegyike megtalálta a módját, hogy anyagi lehetőségeihez mérten szabaduljon meg nem kívánt terhétől. Ez egy faluban vagy kisvárosban volt a legegyszerűbb, ahol mindenki tudta, kihez kell fordulni. A magzatelhajtásra szakosodott bábák címe fülbesúgással terjedt, másrészt hirdettek újságban is, kódolt szövegekkel. Lux Terka *Leányok* című művében például egy gyanús főzeteket kavargató tabáni baba végzi el a műveletet, miután a megesett lány, Baba, hasztalanul könyörgött orvostanhallgató barátjának, aki lelkiismereti okokból megtagadta, hogy segítsen rajta. Csakhogy valami baj támad, és Juli, az orvostanhallgató lélekszakadva fut barátjának megmentésére, miután a baba érte küldet:

„Nem tehetek róla... Valami komplikáció... Az első eset nálam. Az ember segít a szerencsétlen teremtéseken s ha én nem, hát más. Három nap előtt hozzám jött a kisasszony s rimánkodik; »Segítsen rajtam! Azt hiszik, a nagynénémhez utaztam. Most nincs pénzem, de színésznő vagyok és adok magának egy írást, hogy egy esztendő múlva száz forintot kap tőlem.« Mit tegyek? Szegény özvegy asszony vagyok... Orvost nem mertem hívni, a kisasszony még talán tud rajta segíteni. Ő kívánta... Másként elvérzik.”²⁶ Mire Juli és a baba odaérnek, a tiltott műtéten átesett lányt már holtan találják.

Egy bűnös szerelmi kalandokat hajszoló úrilány fiktív memoárjából kiderül, hogy egyes bábák valóságos „magánklinikát” tartottak fenn: „Almásvay (a csábítóval) közöltem a dolgokat. Megijedt

²³ A szép asszony meghalt. *Pesti Napló*, 1908. szeptember 18.

²⁴ Dr. Kenyeres Balázs: *Törvényszéki orvostan*, III. 25–26.

²⁵ HU BFL VII. 102. a. Dr. Bolgár Ödön fogolytörzskönyve.

²⁶ Lux Terka: *Leányok*, o. n.

és fűt-fát megígért a megmentésemre. Elvezetett a szülésznőhöz, akinek kényelmesen berendezett lakásán, mint megtudtam, nem egyedül voltam hasonló beteg. A tudós nő kikérdezett vagyoni viszonyaim felől és mikor megtudta, hogy előkelő és gazdag szülők gyermeke vagyok, azt a tanácsot adta, hogy nála béreljek szobát.”²⁷

A bábák mellett „zugorvosok” is tevékenykedtek, akik gyakran a tanulmányaikat félbehagyó orvostanhallgatók vagy ilyen-olyan okok miatt lecsúszott diplomás orvosok közül kerültek ki. Mások, mint a megvádolt dr. Bolgár Ödön, nyilvánvalóan nem tartoztak a „zugorvosok” közé, de előkelő patientúrájuk részéről időről időre igény mutatkozott ilyesféle beavatkozásokra is. Meglehet, sem az orvos, sem a beteg nem nevezte néven a dolgot, talán csak az a mondat hangzott el, hogy: „A nagyságos asszonynak egy egészségügyi operációra lesz szüksége, hogy a tisztulása rendeződjék”, vagy annyi, hogy „Segítenie kell rajtam, doktor úr!”. De talán még ennyi sem. Mindenesetre Szluháné esetében az orvos ötórás kihallgatása során mindvégig tagadt, makacsul ragaszkodva ahhoz, hogy őt csak azért hívták ki, hogy elállítsa a vérzést, amit az előtte eljáró francia bába okozott. „De a boncolás és tanúvallomás ellene szóloítottak. Kiderült, hogy több ilyen esetben segített Szluhánén, csakhogy most vélhetően piszkos műszereket használt, s ez okozta a vérmérgezést. Főképpen Balog Gyuláné, az elhunyt édesanyja vallott terhelően ellene. Szerinte leánya halálos ágyán ismerte be az orvos bűnét.”²⁸

Szluháné halálával csaknem egy időben pattant ki Füle (vagy máshol Fülöp) Júlia debreceni bába ügye. Ez kevésbé szolgált erkölcsi példázatként az újságírók és újságolvasók számára. A bába klienseinek története inkább horrorisztikusnak hatott, az erkölcsi példázat vagy Zola-regény-szűzsé helyett szintiszta borzalommal szolgált a bulvárlapok olvasóinak. Az egyik történetben egy úrleány, akinek máshoz kellett feleségül mennie, mint akivel vi-

szonya volt, hat héttel az esküvő előtt felkereste az angyalcsinálót. Az elhajtott magzatot egykori udvarlójának ajándékozta – aki azt a szerelem emlékeként azóta is spirituszban őrizte... A debreceni Nyomtató utcában működő, negyven év körüli bábaasszonyt névtelenül jelentették fel 1907 tavaszán, amikor pedig magzatgyilkosság és magzatelhajtás miatt a hatóságok előállították, eszébe sem jutott tagadni üzelmeit. Azzal fenyegetőzött, hogy ha ő vallani kezd, akkor egész Debrecen, sőt még a környéke is attól koldul. Természetesen nem csupán cseléd lányokon, hanem úrinőkön is sokszor segített, és nyilván az ő neveik listáját tekintette zsarolási alapnak.

Más bábaügyek alkalmával is megesett, hogy a bába nyilvánosan megüzente: magas köröket illetően rendelkezik kompromittáló információkkal. „Szó van iskolai igazgatókról, egyetemi tanárokról, kitartókról és művésznőkről, nagy urakról és az ő gazdaasszonyaikról. Képviselőnékről, akik évente kétszer vették igénybe a borszorkány szolgálatait. Milliomosokról, földbirtokosokról, akiknek feleségök és gyermekeik vannak, és szeretők is, azoknak azonban már nincsenek gyermekeik”²⁹ – villantott fel előzetesen néhány rejtőzködő arcot a korabeli bulvárlap a „kálvinista Róma” elitjéből, ahol nyilván nagy reszketést váltott ki a bábaasszony hetyke magatartása. Az általa papírra vetett listán állítólag „egy országgyűlési képviselő leánya, több katonatisztné, három grófkisasszony és hivatalnoknő, ezenkívül húsz-huszonöt gyárilány [ti. gyárban dolgozó munkáslány]” szerepelt, de először a bábaasszony egykori és alkalmazásában lévő cselédeit kezdték kihallgatni mint szemtanúkat. Amikor a bábaasszonyt arról kérdezték, voltak-e bűnsegédei, állítólag azt felelte, hogy igen, „az egész társadalom!”. „Ha engem elfogtak, fogjanak el mindenkit” – követelte. Valóban, a nagy ritkán leplezett esetekben aligha okolhatták kizárólag a kétségbeesett nőket vagy a műtétek végrehajtóit, esetleg a büntársakat és tippadókat. Ez az ügy mindenesetre kurtán-furcsán ért véget egy év

²⁷ Nagy Irma: *Bűnös szerelmek*, 46.

²⁸ Letartóztatott orvos. *Pesti Napló*, 1908. szeptember 18.

²⁹ A debreceni angyalcsinálók. *Pesti Futár*, 1908. augusztus 3., 15. szám.

múlva, miután az eljárás közben rákban megbetegedő Fülep Júlia a budapesti István Kórházba vétette fel magát. A betegségbe 1908 őszén belehalt, és „ilyenformán a botránypör nem is kerül tárgyalásra, mert a vádlott halála folytán az egész bűnvizsgálatot beszüntetik”.³⁰ A debreceniek fellélegezhetnek, de itt is, mint az ország más tájain, ugyanúgy folyt tovább a hasonló válsághelyzetek kezelése, csak más szereplőkkel.

A terhesség és annak következményeként a törvénytelen gyermek vagy a tragédiával végződő és/vagy leleplezett magzatelhajtás láthatóvá tette a tiltott szexualitást. A női test zabigyerekek, elhajtott magzatok, vér és halál formájában jelenítette meg mindazt, amiről a társadalom nem szeretett volna tudomást venni: hogy az emberek a házasságon kívül is élnek nemi életet, és nem tekintenek minden megfogant gyermeket ajándéknak. A véres bizonyítékok mellett erkölcsi dilemmák sorjázta, amelyeken egy újságíró így merengett:

„A konvenciók, melyek az embereket kényszerítik a titkos bűnre, kérlelhetetlenek, ha az a titok napvilágra kerül. Az elcsábított teremtes tudja, hogy ha gyermeke születik, maga is, az az ártatlan embervirág is kikerül a társadalom deszkafalain. Honnan merítsen bátorságot, hogy megküzdjön a konvenciók gyilkos erejével, amely az embereket öngyilkosságba kergeti, mely megtölti a börtönöket, a kivándorlási hajókat s a tébolydákat? A cselédleány nem fél a törvénytelen gyermektől. Az anyaság ösztönét nála nem öli meg a külső erkölcsi kényszer. Nála főképpen az anyagi kérdések játszhatnak itt szerepet. De az, akinek a családját vagy a saját maga személyét kell mentenie a becstelenségtől, kétségbeesetten nyúl a menekülés egyetlen deszkaszála után. Bánja is, ha az véres, vagy hogy azzal is elmerülhet. Sokat nem veszít vele, mert a biztos pusztulásnál mindig jobb a bizonytalan remény. Hátha sikerül? És neki ugyan magyarázhatja az orvos, hogy tiltott dolgot követel tőle.”³¹

³⁰ Debrecen bábája. *Népszava*, 1908. október 30., 259. szám.

³¹ *Pesti Napló*, 1908. szeptember 18.

A karikatúra egy fogamzástagatást propagáló francia feminista, Nelly Roussel 1908-as budapesti látogatása kapcsán készült, akit a kép szerint az üzletüket fenyegetve érző budapesti bábák megtámadnak. A nagydarabnak és közönségesnek ábrázolt bábák táskájába a magzatelhajtáshoz használt eszközöket rejti. Hasonló rajzok a korabeli francia, német és angol lapokban is megjelentek.

Az talán csak afféle újságírói túlzás volt, hogy a cselédleányok nem féltek a törvénytelen gyermektől. Mindazonáltal sokszor valóban máshogyan oldották meg a kérdést, mint a Szluhánéhoz hasonló asszonyok vagy a debreceni bába ügyfelei. A cselédélet szenvedéseiben jártas Bródy Sándor novelláiban egy huszárvágással egyszerűen „kakasgyufát” isznak a kilátástalan jövőjű, megesett cselédleányok. A kén és foszfor gyúlékonysága miatt bármilyen felületen, sőt esetenként magától is meggyulladó, mérgező gyufa a dobozán lévő kakasról kapta a nevét. Veszélyessége miatt már a 20. század elején felváltotta a biztonságosabb ún. svédgyufa, ami csak a dobozán lévő foszforsávon gyulladt meg. A kakasgyufát vízben áztatták, majd a mérgező levet megitták – a módszer tehát nem magzatelhajtásra szolgált, hanem úgy kímélte meg a szegénytől az anyát, hogy egyszerre végzett vele és a szíve alatt hordott élettel. Igaz, egy törvénytörő orvos említ olyan esetet, amikor összekötözött ka-

kasgyufát juttattak fel a méhbe, hogy csak a magzatot pusztítsa el.³² A kakasgyufa kéznél lévő, könnyen és olcsón hozzáférhető szer volt az öngyilkossághoz, még a patikába sem kellett érte elmenni.

Bródynál akad olyan várandós cselédlány, aki belehal a mérgezésbe, de máshol egy másik, Julis „megivott egy félpakli kakasgyufát, mert attól félt, hogy kisgyermek lesz, és az anyja kegyetlenül megveri. A doktor is volt nála, semmi baja sem lett, de mondta, hogy ismét megöli magát, ha az anyja ezt megtudja, mert az anyja úgyis megöli.”³³ Míg itt szinte komikussá válik a cselédlány öngyilkossági kísérlete, akinek már az anyja és nagymamája is így járt (ti. megesett), a gyufás öngyilkosság valóban szedte az áldozatait, ahogyan azt egy néprajzi munka is megerősíti: „A 900-as években járványszerűen lépett fel az öngyilkosság. Valóságos divat volt a szolgálólányok között, hogy a kénese gyufa mérget leolvasztották vízben, néha 2-3 paklival is és megitták. (...) Az ilyen eseteket az akkor keletkezett krajcáros újságok hosszan és szívrehatóan közölték, amit a lakosság nagy mohósággal olvasott. A gyufával való mérgezés annyira elharapódzott, hogy az állam eltiltotta a kénese gyufa árusítását.”³⁴

A kénese gyufa betiltása annyit jelentett a helyzet orvoslásának tekintetében, mint halottnak a csók – és ezt egy fiatal nőgyógyász is tudta, aki szabadkőműves testvéreinek (a páholy tagjai testvéreknek nevezték egymást) tartott előadást a leányanyák helyzetéről az Eötvös páholyban. A szabadkőműves páholyok mint „érdeklőbbik” gyakran egyesítették a tagság befolyását egy-egy olyan ügy érdekében, amelynek fontosságában mindannyian hittek. Az ifjú nőgyógyász, dr. Földes Lajos egy másik orvos „testvérétől” jól tudta, hogy a törvényszéki orvostani intézetben a boncolás sok terhes nőt talált az öngyilkos fiatal lányok között: arra hivatkozik, hogy 1906-ban 74 női öngyilkosból 45 volt hajadon, 7 pedig özvegy – közülük számosan várandósak. Dr. Földes a saját praxisában is találkozott

³² Dr. Kenyeres Balázs: *Törvényszéki orvostan*. III. 411.

³³ Bródy Sándor: *Juló és Julis*. In: *Húsevők*. I., 551.

³⁴ Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*, 87.

az ilyen motivációjú önpusztítással: „Szigorló orvos koromban hoztak egyszer a mentők egy leányt, az épen akkor megérkezett dunai hajóról, a Rókusba. Lázás, eszméletlen volt a szerencsétlen, s csak a hasára mutatott, hol óriási fájdalmai lehettek. Egy pár óra alatt kiszenvedett anélkül, hogy 1 percre is magához tért volna! Mintha ma látnám gyönyörű szép szőke haját, hófehér testét, finom ujjait, meleg, kérő tekintetét! – Intelligens, polgári lány lehetett – csak hogy Váczon szállt fel a hajóra – s ezzel végleg eltűnt az örök Nirvánába!”³⁵ Az érzelmes húrok pengetésével dr. Földes összefogásra akarta rávenni tagtársait, tenni akart azért, hogy a gyakorta teljes tudatlanságra nevelt, „lelki szüzességgel” bajba kerülő középosztálybeli lányok ne az öngyilkosságot vagy az illegális műtetet válasszák, hanem esetlegesen szüljék meg és adják örökbe gyermeküket. Az akciót az összes testvér és a „profan collegák” (a szabadkőművességen kívül álló munkatársak) segítségével képzelte el, arra helyezve a hangsúlyt, hogy a leányanya, akár kegyes hazugság révén, de elkerülhessen megszokott közegéből, ahol megszólnák, és vidéki rokonnál, segítő szándékú idegen családnál vagy egy létrehozandó anyaothonban várhatja ki a szülést.

Mindazonáltal az ilyen kezdeményezések sem enyhíthették az egész társadalomra kiható problémát, s noha a terhességmegszakítás törvénytelen volt, egész infrastruktúra épült ki köré. Rendszerint csak a tragédiával végződő esetek pattantak ki, és egy gyanús halálesetnél az orvos szakértőnek azt kellett kiderítenie, hogy a bekövetkezett vetélés vagy halál mennyiben volt spontán, és mennyiben idézte elő külső hatás. A boncnokok és a hasonló ügyeket rendszeresen vizsgáló orvos szakértők rutinszerűen ismerték fel a jeleket és nyomokat a testen és a körülményekben. A szakma nagy alakja, dr. Kenyeres Balázs a leendő törvényszéki orvos szakértők okulására írt tankönyvében hazai és külföldi esetek seregét vonultatja fel, amiből az alvilági praxis kiterjedtsége, eszközgazdagsága mutatkozik meg. Dr. Temesváry

³⁵ Dr. Földes Lajos: *A közép osztály leányanyáinak sorsa és segítésének módja*, 6.

Rezső, az etnográfia iránt elkötelezett nőgyógyász gyűjtése, amelyhez országszerte küldött szét leveleket orvoskollégáinak és bábáknak egy szülészeti közlöny segítségével, szintén sok érdekes információt tartalmaz a századfordulón alkalmazott eszközökről, szerekről és módszerekről. A törvényszéki iratok, különösen a bábáknál végzett házkutatások tovább árnyalják a képet a kegyetlen iparágról.

A bábák egy része szüléskísérésre szakosodott, mások ráálltak az olykor kétes végkimenetelű magzatelhajtásra. Legtöbbször maguk a bajba került nők könyörögtek a bábának, hogy akárhogyan is, de segítsen rajtuk, különben elveszejtik magukat. Fülep Júlia bábaasszony ráadásul azzal büszkélkedett, hogy hat év alatt, mióta működik, még senki sem halt meg a keze között, mert érti a szakmáját. Hogy ő konkrétan mivel végezte a beavatkozásokat, nem tudni, de egy másik bábánál tartott házkutatás során több kiló száraz kerti tuja mellett a következő gyógynövényeket találták: kányabangita, ezerjófű, macskafarkú veronika, kányaszombor, közönséges gyíkfű, fodormenta, orbáncfű – bár az orvos szakértő szerint a leghatásosabb eszköz a szintén itt fellelt három kihegyezett orsó és egy hosszú vastű lehetett.³⁶ Ezenkívül anyarozsport is lefoglaltak bábáknál, amit csak a terhesség előrehaladottabb szakaszában használtak, akkor is inkább okozott halált, mint a méh kiürülését. Másfelől ez utóbbi szer a szülészeti gyakorlatban is használatos volt, szüléskor a méhösszehúzódások növelésére és vérzéscsillapításra. Az abortívnek tartott ruta (*Ruta graveolens*) és boróka (*Juniperus communis*) mellett a törvényszéki orvos szakértő értetlenkedve sorolja a „bábák gyanús házi gyógyszerárában” gyakran fellelhető fűszereket, a szerecsendiót, mustárt, borsot, valamint „fahéjport, fahéjkérget, fahéjolajat”, amelynek hatása „csak igen különös körülmények között lehet”.³⁷ A szintén abortív növénynek

³⁶ Dr. Kenyeres Balázs: *Törvényszéki orvostan*. III. 407–408.

³⁷ Mivel a bábák más alkalmakra készült főzetei is többféle összetevőből álltak, a fenti növények és fűszerek lehettek csupán ezek adalékai, és önmagukban nem feltétlenül hatékony szerek.

tartott csombormenta (*Mentha pulegium*) szintén ott volt a bábák fűszerkészletében. „Állítólag használják magzatelhajtás célzatával a phosphort, az arsenicumot, a kénsavat, a fémkénest, az ópiumot, a strychnint, a menispermumcocculust. Több esetben használtak ólomvegyületeket. Újabban, kivált Angolországban, állítólag nagyon kiterjedten használják a diachylon-tapaszból készített labdacsokat. Állítólag minálunk is használják a kőrisbogarak porát, tudomásom azonban ilyen esetről nincsen.”³⁸

Hemzsegek a rémtörténetek a különféle „erőművi” beavatkozások hatástalanságáról, lóról levetett, hasba vágott, két emelet magasságból leugró terhes nőkről, akik súlyos sérüléseket szenvedtek ugyan, de magzatuk megmaradt. Máskor hideg vagy forró vizet fecskendeztek fel a méhbe, amit sokszor elegyítettek hatásosnak vélt szerekekkel: szublimáttal, karbollal, kálium-permanganáttal, anyarozsporttal, szappannal, valamilyen ólomvegyülettel, kininnel, esetleg dohány vagy cikória forrázatával, szegfűteával, vizelettel, ecettel, szesszel, tejjel, petróleummal. „Mindezeknek a hozzákeveréseknek – ha a befecskendezés nem olyan módon történik, hogy az illető ható anyag felszívódva mérgezést okoz – nincsen nagyobb jelentősége”³⁹ – jegyzi meg a szakértő, aki a legveszélyesebbnek a különféle pálcikaszerű eszközök alkalmazását látta, amilyen a lúdtoll, orsó, ceruza, kötőtű, kihegyezett fapálca, horgolótű, fém- és gumikatéter. Súlyos kárt lehetett okozni bizonyos növényi részek bevezetésével, pedig egyes vidékeken erre esküdtek (pl. száraz dohányszárra vagy ürömvirág kórójára) – ilyenkor a megsértett belső szerv el is fertőződhetett. Dr. Kenyeres megjegyzi, hogy egy nyolc esetért megvádolt bába katéterből olyan eszközt készített, amelyet tokban vezetett fel a méhszájba, és ha az jó helyre jutott, a drótot hirtelen előretolta.

³⁸ Dr. Kenyeres Balázs: *Törvényszéki orvostan*. III. 411.

³⁹ I. m., 416.

Az anya, a ki a magzatelhajtási kísérlet után élve a világra jött gyermekét megöli, a magzatelhajtási kísérlet és gyermekölés anyagi halmazatában bűnös.

A ki a terhes nőnek megmondja, hogy ki foglalkozik magzatelhajtással, mint segéd bűnös, ha a terhes nő csakugyan a megjelölt egyénhez fordul és azzal a magzatelhajtást elköveti vagy megkísérli.

a Büntetőtörvénykönyvből⁴⁰

A magzatelhajtók módszereit és eszközeit szemlélő kénytelen egyetérteni az orvos szakértővel, aki szerint a nemkívánatos terhességtől szabadulni vágyó nő lelkiállapota legalábbis „kivételes”. A hasonló ügyekben eljáró férfiakat gyakorta meglepte az a tesztükre mért elszánt brutalitás, amellyel ezek a lányok és asszonyok igyekeztek kivetni magukból magzatukat – ez a döbbenet azonban nem befolyásolta a tiltás, a megbélyegzés és a büntetés szigorát.

Miközben úrilányokat aligha küldtek börtönbe, egy parasztlány nagyobb eséllyel nyerhette el büntetését, ha lelepleződött. Egy, a Büntető Jog Tárában ismertetett esetben – ami a meghozott ítélethez képest három évvel korábban történt, tehát egy ilyen per évekig eltarthatott – a szolgálatát teherbe esése miatt elhagyó cseléd lány, Mag Anna 1896 nyarán visszaköltözött szüleihez. Augusztusban anyjával a mezőkövesdi Szent István-napi vásárra ment. Daragó Rozáli nevű ismerőse, szintén cseléd lány, a „Czimbalmosné” néven ismert bábaasszonyhoz küldte, akiről úgy hírelett, magzatelhajtással foglalkozik. A lány és az anyja fel is keresték az asszonyt, aki az ügyfelektől 10 forintot felvéve elfogadta a megbízást: az előrehaladott (nyolcadik hónap körül járó) terhes lánynak sáfrányt és hashajtót tartalmazó folyadékot adott és nagy erővel megnyomkodta a hasát. A lány ezután még legalább háromszor visszatért a bábához újabb „kezelésekre”. Ám az ilyenkor tapasztalt erős fájdalmak ellenére

⁴⁰ Btk. 64. §. 2. p., 96., 284., 285. §§.

minden ment tovább a maga útján. Mag Anna a kilencedik hónapban szülte meg élő fiúgyermekét szülei házában. Egyedül volt otthon, maga vágta el a köldökszínort, de nem kötötte el rendesen. A kisfiú hamarosan elvérzett, holttestének elhantolásával Anna a 13 éves húgát, Erzsébetet bízta meg, aki már korábban is segédkezett a sikertelen magzatelhajtás különféle ügyleteiben. A hullát heteken belül megtalálták és felboncolták, ezért pattant ki a lány ügye.

Anna mindent beismert, azt is, ki mindenki segített neki a gyermekgyilkossággá fajuló magzatelhajtásban. A bábaasszony összesen 15 forintnyi fizetség elfogadását, a hasnyomkodást és három ízben különféle folyadékok (életesszencia, bor és tojás főzete, pálinkában oldott sáfrány) itatását vallotta be – a motivációja az volt, hogy minél ártalmatlanabbnak állítsa be részvételét az ügyben. Közben az anya azt bizonygatta, hogy nem tudott a lánya terhességéről, csak azért vitte Mezőkövesdre, hogy ott a szülésznő orvosolja a havibajzavarát (ti. visszaállítsa az elmaradt menstruációt). Ez igencsak általános magyarázkodás volt az ilyen ügyekben a családtagok részéről, de egy – a terhességet és a szülést feltehetőleg többször is megtapasztaló – anya részéről aligha tűnt védhetőnek az állítás, hogy nem látta a lánya nyolc hónapos terhességét. Így bűnrészesként az anya ugyanúgy megkapta a büntetését, mint a bábát ajánló Daragó Rozáli. Utóbbi vétségéért 15 napi fogházat, az anya hat hónapi börtönt, az elsőrendű vádlott Mag Anna egy év hat hónapot, másodrendűként a Czimbalmosnéként ismert Oláh Antalné egy évet kapott.⁴¹

A „társadalmat” ezúttal sem büntették meg, és persze a teherbe esett lánynak magának kellett felelnie bűnéért, a férfiről, aki valamikor 1895–1896 fordulóján teherbe ejtette, nem szólt a fáma. Az orvos szakértő mindazonáltal igyekszik a hasonló esetek kapcsán megértést mutatni: „A tapasztalás mutatja, hogy a teherbe

⁴¹ Magzatelhajtási kísérlet és gyermekölés anyagi halmazata. Értelmi segély a magzatelhajtásnál. Büntető Jog Tára, 1899. október 19., 3. szám.

esett leányon, ezen állapotának ideje alatt, teljesen uralmat vesz a szégyen érzete; csak egy gondolat foglalkoztatja, hogy miként titkolhatná el gyalázatát a világ előtt? Miként eszközölhetné, hogy szégyene föl ne fedeztessék. Ez az érzület a szülésig folyton fokozódik s megfosztja az illetőt a nyugodt gondolkodástól. Az ily állapotban bekövetkezett szüléskor elkövetett gyermekgyilkosság igen sokszor a kétségbeesés hatása alatt tartható elkövetettnek, mely körülmény teljesen igazolja a büntetés enyhítését. (...) A psychés tényezőkön kívül számba veendő a szülés okozta fájdalom is, melynek befolyása az anyának a szülés utáni viselkedésére még oly esetekben is észlelhető, midőn a szülés házasságon belül megy végbe, a szülő nő hozzátartozói által van környezve és bátorítva és a gyermek megszületése rég óhajtott vágnak a megtestesülése.⁴²

Nem tudni, hogy Szluháné vajon eljárás alá került volna-e, ha túléli a komplikációkat, és csak magzatelhajtásért kell felelnie – minden bizonnyal nem, hiszen ilyen magas szinten ez példátlan volt, jobbára a Mag Anna-féléket citálták bíróság elé elveszejtett csecsemőjük miatt. Némi különbség még a büntetési tételekben is megfigyelhető, hiszen a mezőkövesdi haskenő, főzeteket küldözgető bába végül hosszabb börtönbüntetést kapott, mint a gondatlanságával egy asszony halálát okozó pesti orvos, dr. Bolgár Ödön. Az 1908. szeptember 17-én letartóztatott (később a vizsgálati fogságból elengedett), magzatelhajtásért elítélt férfiú végül 1909. október 30-ától ült börtönben, majd 1910. május 22-én szabadult.⁴³ Büntetése egy újságíró (egyébként pontatlan)⁴⁴ számítása szerint mindösszesen kilenc hónap volt, éppen stílszerű egy ilyen bűncselekményért...

⁴² Dr. Kenyeres Balázs: *Törvényeséki orvostan*. III. 441.

⁴³ HU BFL VII. 102. a. fogolytörzskönyv.

⁴⁴ Talán a vizsgálati fogságban és később börtönben töltött időt adta össze, de lehet, hogy csak a hatás kedvéért számolt így.

„Visszavonulás a világtól”

A terhesség lefolyása

„Szeretett magában lenni, naphosszat feküdni a díványon, nem tördve semmivel, legkevésbé a házi orvos tanácsával, hogy mozogjon, mennél többet mozogjon. Evett, ivott, aludt, elmélázott, így élt. Mint egy állat, úgy élek mostanában! – mondá néha álmosan.”⁴⁵ A magát így jellemző regényalak, Hanna nyomott lelkiállapota miatt vonul el a világtól terhessége alatt. Ezzel bizonyosan elnyerte volna a „nagyvilági hölgy” (az álnév valójában Wohl Janka újságírónt takarta) tetszését, aki illemtankönyvében teljes elvonulást tanácsol a terhes nőknek: „A nő, ki anya készül lenni, várandósága utolsó hónapjaiban nem jár többé a világba. Azon nők, kik ily állapotban még bálókban s nyilvános mulatságokon is megjelennek, igen felületes világias hajlamokról tesznek tanuságot, s vajmi gyakran két életet veszélyeztetnek vigyázatlan könnyelműségük által. A correct eljárás ezen idő alatt, mint felemlítettük, a teljes

⁴⁵ Bródy Sándor: *Két szóke asszony*, 78.

visszavonulás a világtól, melyhez természetesen a rokonság és intim baráti körök nem számíttatnak.⁴⁶

Értesíteni sem illett a hírről mást, mint a legközelebbi hozzátartozókat. A nyilvánosságra csak egészen különleges helyzetekben tartozott a terhesség híre, például amikor Rudolf herceg felesége 1883-ban várandós lett a később általánosan „Erzsinek” becézett Erzsébet Mária főhercegnővel. Mint a trónörökös gyermekében, benne akár egy jövődő uralkodót is tisztelhetett volna a nép, így fogantatása a közre is tartozott, és a családi örömhír bekerült a Monarchia lapjaiba: „Stefánia trónörökösne, mint biztos forrásból jelentik, áldott állapotban van. A trónörökösne e miatt már hónapok óta teljesen visszavonulva él, tartózkodik minden nyilvános szórakozástól, színházba sem jár, s csak a prágai vár környékén sétálgat üdülés végett. Az udvar már bizalmasabb szerencsekívánatokot fogadott, s a legközelebbi napokban valószínűleg hivatalosan fogják jelenteni, hogy az örvendetes esemény bekövetkezése pár hó alatt remélhető.”⁴⁷ A kis Erzs 1883. szeptember 2-án született meg, ebből következően a hír megjelenésekor Stefánia az ötödik hónapban járt. De már akkor hónapok óta elvonult és tartózkodott minden reprezentációtól a beszámoló szerint.

Más várandós nőktől ugyanígy elvárták a rejtőzködést, aminek rengeteg oka volt. Helyesebben: alig találtak volna okot rá, miért is mutogatná magát egy terhes nő. Ha egy terhesség törvénytelen volt, azért kellett rejtegetni, ha meg törvényes, akkor vajon hogyan jött létre? Ez a testi változás a nő szexuális életének harsány bizonyítéka volt egy olyan korban, amikor erről beszélni sem illett. A magzat fejlődésének látható folyamata mások számára zavaró lehetett: „bárkit is kellemetlenül érint, ha az asszony érdekes állapotával mintegy kokettiroz, e boldogsággal ne dicsekedjék”⁴⁸ – írta egy másik népszerű illemtankönyv szerzője, Kalocsa Róza. „Helyes,

⁴⁶ Wohl Janka: *Illem*, 128.

⁴⁷ *Ország-Világ*, 1883. május 5., 19. szám.

⁴⁸ Kalocsa Róza: *Az illem könyve*, 137.

ha egy nő az ily állapotot lehetőleg nem teszi feltűnővé, sőt az utolsó időkben ne igen mutakozzék nyilvános helyeken” – visszhangozta Wohl Janka szavait, és el is mondta, hol, mivel töltse a nő a szülésig rá váró időt: „a ház örömteljes ügye ez, s nem is kellene annak küszöbét átlépnie. E mellett az ezen esettel mulhatatlanul együtt járó előkészületek annyira más, eddig ismeretlen irányba terelik a fiatal anya gondolatait, hogy a világias szórakozások előtte közönyösek-ké válhatnak. És legyen a fiatal anya még oly fényes helyzetben, mégis a legnagyobb gyönyört érezheti, ha a leendő kis világpolgár számára ruhácskákról gondoskodik.”

A fentiekkel egybevágó gondolatokat nem kisebb személyiség, mint az 1838-tól 63 éven át uralkodó Viktória királynő leveleiben is olvashatunk, akit mélyen megbotránkoztatott, ha udvarában várandós nők mutakoztak. Ő, mint a regnálásának korszakát jellemző „viktóriánus ízlés” prominens képviselője, határozottan undorodott a terhességtől – amit maga is kilenc alkalommal tapasztalt meg 1839-től 1857-ig tartó házassága alatt. Legidősebb lányának írt leveleiben különféle állapotokhoz, kutyához, tehénhez, nyúlhoz vagy tengerimalachoz hasonlítja az állapotos nőket, akik különösen akkor zavarták, ha közszemlére tették magukat vagy zavartalanul szórakoztak.⁴⁹

Az egészségre való hivatkozás az illemtankönyvekben inkább szabályt rendelt az érezhető viszolygás mellé⁵⁰: „Alig akarjuk jelezni, hogy a világgal való érintkezésben hányszor nem lehet kellően vigyázni. És gyakran mily borzasztó módon megboszúlja magát a látszólag legkisebb vigyázatlanság is!”⁵¹ Minek parádézna nagy hasával egy nő, amikor Isten kezében van: mit tudni, milyen okból, bármikor elveszítheti magzatát, ki tudja, nem hoz-e a világra beteg gyermeket vagy nem hal-e meg szülés közben. A rejtőzködés

⁴⁹ L. Viktória királynő legidősebb lányához írott leveleit: *Dearest Child. Letters between Queen Victoria and the Princess Royal, 1858–1861*. Evans Brothers Limited, 1964.

⁵⁰ Hanson, Clare: *A Cultural History of Pregnancy*, 80–81.

⁵¹ Kalocsa Róza: *Az illem könyve*, 138.

A reformfűzőt a terhesség során is jól használhatónak ítélték.

elvárása részint a terhesség kiismerhetetlenségéből, kiszámíthatatlanságából fakadt – bár a korábbi időszakhoz képest már kevésbé volt titokzatos ez az állapot, a körülötte lengő szorongás továbbra sem szűnt.

Talán a nők is éreztek valamiféle idegenkedést saját megváltozott testüktől, hiszen a legritkább esetben örökítették meg képeken ezt az állapotot, és ez így is maradt a 20. század második feléig. Az akkor még kizárólag reprezentatív pillanatokra tartogatott fényképészet elvértve mutat terhes nőket, hiszen ők ilyenkor nem is keresték fel a fotográfust. Amatőr fényképészek lencséje elé is ritkán kerültek, nyilván ezt az alkalmat sem keresték a leendő anyák. Annál szívesebben fényképezkedtek viszont a kisgyermekükkel, hiszen az már egy ismerősöknek, rokonoknak ajándékozható emléktárgy volt, a családi emlékezet fontos sarokpontja. Bár akadtak olyan korszakok a művészetben, amikor a várandós nő testét szépeknek tekintették, eszményítették, és számos, terhességet megjelenítő ábrázolás készült – a 19. században ez inkább számított abnormális, titkolandó állapotnak, semmint a büszkeség tárgyának. Talán ez a korszak a korábbiaknál érzékenyebb volt azokra a tabukra, amelyeket a várandós nő látványa kifejezett: a nő szexuális életének látható bizonyítékára, az ember materiális eredetének és a jövő kifürkészhetetlenségének megtestesülésére.⁵² A terhesség szexuális

⁵² Hanson, Clare: *A Cultural History of Pregnancy*, 14.

aktus következtében jön létre, kizárólag testi folyamatot jelez, és lefolyása, illetve az abból születendő gyermek sorsa jobbra kiszámíthatatlan. Ez a gondolatsor minden tekintetben zavarba ejtő lehetett a 19. századi ember számára, nem véletlen, hogy a korabeli illemkönyvek is érzékeltetik a szégyenkezést, amit a gömbölyödő has látványa váltott ki.

Még a regényekben sem szerepelnek terhes nők, legfeljebb csak nagyon sejtelmes utalások formájában jelenik meg a másállapot. Kaffka Margit regényében a fiatal Pórtelky Magda másfél év házasság után találkozik lánykori imádójával, aki újra udvarolni kezd neki, de amikor kettesben maradnak, Magda ezzel fordul a férfihöz: „Nézzé, Endre – mondtam a lelkem mélyéből és hittel –, meg kell mondjak valamit magának, ami mindent megváltoztat. Én, két hónap múlva... nekem egy kicsi babám lesz akkor, és... én nem lehetek szabad most már!” Itt a házasságtörésre vagy válásra csábító helyzetben a terhesség mintegy pajzsként szolgál: „Éreztem, hogy ez az alig támadó kis élet már védett engem, elhárított felőlem tán valami félelmes, válságos, erőszakos fordulatot – tettet, döntést.”⁵³

Máskor afféle halálraítéltként bukkannak fel a terhes nők, akik előre megérzik a végzetüket, illetve századfordulós regényekben többször szerepelnek a várandósságuk alatt lelkileg összeomló nők. Kóbor Tamás *Budapestjében* a férjében csalódott fiatalasszony lelki kálváriájának utolsó állomását jelenti a mély melankóliával telő terhesség. A *két szőke asszonyban* Hanna már nem a férjébe szerelmes, mikor várandós lesz tőle, így kínlódom, örömtelenül viseli a kilenc hónapot. Mindkét terhességből született csecsemő meghal – és később maguk az asszonyok is.

A modern terhesgondozáshoz hasonló ellátás ekkoriban nem létezett. A nők lehetőségeiktől és egyéni igényeiktől függően mentek orvoshoz vagy bábához a terhesség tényének vagy a szülés várható időpontjának megállapítása miatt. Az egyik véget az

⁵³ Színek és évek. In: *Kaffka Margit regényei*, 85.

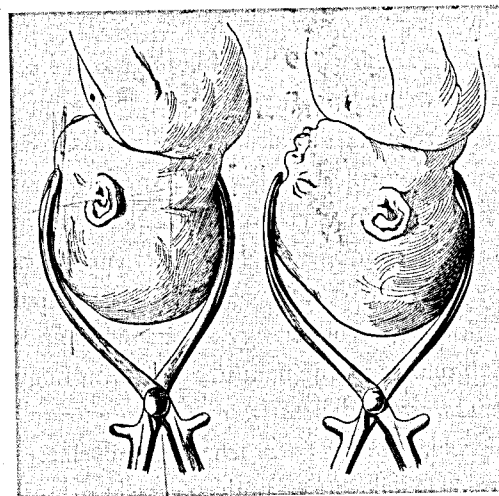
a nagypolgári vagy arisztokrata nő lehetett, akit kontroll végett rendszeresen felkeresett saját szülészorvosa, a másik az egyszerű parasztasszony, aki maga konstataulta sokadik terhességét, és extrém esetben még bábát sem hívott, mikor munka közben, a szántóföldön elkezdődtek a fájások.⁵⁴ A nők rendszerint csak akkor fordultak orvoshoz vagy bábához terhességük alatt, ha kifejezett panaszuk volt, panasz hiányában, „ellenőrzésre” a legritkább esetben jártak, legfeljebb csak a terhesség végén, a szülés közeledtével, hogy megtudják, mennyi lehet még hátra.

Mindez Hugonnai Vilma rendelési naplóiban is jól követhető, aki a terhesség megállapítása után rendszerint már csak halomából értesült a komplikációmentesen lezajlott szülésről – ha a beteg környékbeli volt, vagy rokona, ismerőse is a doktornőhöz járt. Ugyanakkor a helyzet változóban volt, hiszen egy 1912-es füzetkében már azt tanácsolja egy nőgyógyász: „a nő terhességének rendes lefolyása mellett is kérje ki néha orvosa tanácsát, mindenestre akkor, ha a terhesség alatt oly gyakori emésztési, vizeleti és egyéb zavarok vagy fájdalmak, fehér folyás stb. mutatkoznak”.⁵⁵ A szerzőt, dr. Temesváry Rezsőt 1910-ben nevezték ki a Weiss Manfréd által alapított, elhunyt feleségéről Weiss Alice Gyermekágyas Otthonnak elnevezett, ingyenes szolgáltatást nyújtó magánintézmény főorvosának. Az intézmény a későbbiekben terhességi tanácsadót működtetett, és ebben a minőségében az első volt az országban.

Mindenképpen az orvos felkeresésére indító panasz volt például a terhesség alatt fellépő vérzés, ami a legtöbb esetben vetélésre utalt. Az ún. fenyegető vetélés esetén néha még meg lehetett akadályozni a magzat elvesztését, ha az orvos ágyba parancsolta

⁵⁴ Az 1895 körül megesezt történet szerint a fukar parasztgazda mindenórán is kizavarta menyét a júliusi melegben kukoricát kapálni, kinn a határban lett meg aztán a gyerek, elvágták a köldökzsinórt és székéren hazavitték a fiatalasszonyt, aki harmadnapra már újra csak ott kapált a földön, gyerekestül. Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*, 215–216.

⁵⁵ Dr. Temesváry Rezső: *Az anyaság egészségtana*, 18.

A fogós szülés mellett már császármetszéssel is tudtak életet menteni. Az első, minden tekintetben sikeres beavatkozást 1890-ben végezte el dr. Tauffer Vilmos.

a várandós nőt. Amikor azonban több napja tartó vérzéssel vagy esetleg egy baleset után állított be valaki, akkor nem sok mindent lehetett tenni: „Számítása szerint a 4. hóban terhes. Létráról leesett 8 nap előtt, azóta vérzik.”⁵⁶ Hogy a huszonhét éves, leányanyaként korábban már két gyermeket szült Kovács Róza véletlenül esett-e le a létráról, munkavégzés közben, vagy szándékosan ugrott le a magasból, ami bevett vetélést előidéző módszer volt, nem tudni. Fizikai munkát végző nőknél gyakori munkahelyi baleset volt a vetélés, nem csupán a nehéz munka, de esetleg akár a mérgező, magzatra veszélyes környezet miatt is. „Elég sűrűn észlelték elvetélést dohánygyári, nemkülönből ólommal dolgozó munkásnőknél” – írja a már idézett törvényszéki orvos szakértő.⁵⁷ Mindenesetre Kovács Róza esetében az orvos a klinika nőgyógyászati osztályára küldte a leányanyát, ahol feltehetőleg elvégezték a műtétet, hogy a méh kiürüljön és ne kapjon a nő vérmérgezést.

⁵⁶ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplója. 7. kötet, 1901. augusztus 19. (1115.)

⁵⁷ Dr. Kenyeres Balázs: *Törvényszéki orvostan*. III. 402.

Fordulhatott orvoshoz azzal is egy várandós, hogy gyengülni érzi a magzatmozgást. 1901. január 29-én ezzel kopogtatott be a rendelésre egy harmincéves, hét hónapos terhes asszony. A mozgást az orvos sem érezte, viszont sápadtnak látta a nőt, a hasát és magzatát pedig kicsinek. Fürdőt és jó táplálkozást javasolt. Sajnos a nő három nap múlva, február 1-jén reggel elvesztette életképtelen magzatát. Egy másik asszony azután kereste fel az orvost, hogy kora terhességét sejtve némi vérzést tapasztalt, majd utána pár nappal az árnyékszékre menve „kiesett burokból egy circa 2 ½ hónapos magzatka”.⁵⁸ Az orvosnak más teendője nem maradt, mint hogy borogatást, hüvelyfecskenedezést rendeljen.

Ahogy a fenti példákból látható, az orvos lehetőségei ilyen esetekben behatároltak voltak. Ha fellépett valamilyen veszély, megindult egy kóros folyamat, a legkritább esetben lehetett ezt megállítani a rendelkezésre álló eszközökkel. Amikor méhen kívüli terhességgel gyanított nőt a kórházba küldött vagy ellátott egy elvetélt asszonyt, a legfőbb és reálisan megvalósítható cél az anya életének megmentése lehetett, a terhesség vagy a gyermek megtartása nem sok sikerrel kecsegtetett. Az anya esélyeinek növekedése azonban mindenképpen fontos eredménynek számított a korábbi időszakokhoz képest, amikor a nők gyakran elvéreztek a kisebb komplikációktól, vagy éppen a beavatkozások miatti fertőzések okozták halálukat.

„Kímélje meg magát a nehéz munkától 1 1/2 hónapig, míg a mozgást megérzi”⁵⁹ – intette Hugonnai Vilma az egyik, várandós-nak sejtett páciensét, aki feltehetőleg nem olyan életmódot élt, hogy megengedhette volna magának a tétlenséget. A sokgyermekes házi-asszonyok, cselédek, munkásnők vagy parasztasszonyok nemhogy végig aktívak voltak terhességük alatt, de rendszerint szokott napi munkájukat végezték, mindenórán is dolgoztak a háztartásban, a ház körül vagy kinn a földeken.⁶⁰ Poltár (egy Losonctól nem mesz-

⁵⁸ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 6. kötet, 1899. október 27. (1493.)

⁵⁹ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 1. kötet, 1899. február 20. (236.)

⁶⁰ Shorter, Edward: *A History of Women's Bodies*, 52–53.

sze eső felvidéki település) evangélikus lelkésze így panaszkodott az egyházközségében dívó gyakorlat miatt: „Híveim a fedélcserep gyártásával foglalkoznak, mely fölötte nehéz munkától az áldott állapotban lévő anyák sem kíméltetnek meg. Reggeltől éjfélig, kora tavasztól az ősz végéig gyúrák, cipelik maguk előtt a súlyos agyafalatokat. Ezt a nők teszik, miközben a férfiak az agyagot a föld mélyéből aknázzák ki. Vajjon nem vonja el épen a folyton tartó nehéz munka a csecsemőtől azt a tápanyagot, mely fejlődéséhez föltétlenül szükséges volna?”⁶¹

A cserépgyártással járó cipekedés nyilván nem csupán a tápanyag elvonása miatt tett rosszat a várandós nőknek. A munka ártalmassága az erőfeszítés mértékétől függött, mindenesetre szükségszerű volt, hogy a dolgozó nők nem hagyhatták abba a munkát – ráadásul a néphit is úgy tartotta, hogy könnyebben szül, aki végig tevékenykedik. Ezt a vélekedést a nőgyógyász is osztotta: „Egyébként a rendes munka, még ha fárasztó is, nem árt s a nehéz munkát végző munkásnők simábban, gyorsabban szoktak szülni, mint a kényelmes élethez szokott jobbmódú osztályhoz tartozó nők.”⁶² A dologban persze lehetett igazság, hiszen ha az állapotos nő végig aktív maradt, és testét edzésben tartotta, könnyebben eshetett keresztül a szülés egyes szakaszain. Úgy tartották, hogy az alsóbb osztálybeli nő teste azért bírja jobban a terhelést, mert megszokta, szemben a felsőbb osztálybeliekkel. Ezen a nyomvonalon haladva a fent idézett nőgyógyász úgy vélekedett, hogy Svédországban, a torna hazájában az ehhez szokott állapotos nőknek nemhogy nem árt a gimnasztika, de kifejezetten használ. Ugyanígy a műlovarnőnek sem káros a lovaglás, a balerinának sem a tánc. De mindenki másnak „testgyakorlatok, táncz, lovaglás, utazás, rossz utakon való kocsiszás, biciklizés, egyéb sportjátékok tilosak”.⁶³

⁶¹ Alexy János: Miért hal el annyi kisgyermek? *Budapesti Hírlap*, 1886. február 22., 53. szám.

⁶² Dr. Temesváry Rezső: *Az anyaság egészségtana*, 11.

⁶³ I. m., 12–13.

Az orvosok véleménye megoszlott a tekintetben, hogy ártalmas-e a szexuális érintkezés a terhesség alatt. A legszélsőségesebb érvelés egy törvényszéki orvos szakértőtől származik, aki egy brutális eset megidézésével igyekszik cáfolni a közkeletű vélekedést, miszerint a nemi érintkezés vetélést idézhet elő: „Magam láttam 15 és fél éves menyecskét, a kinek négy hónapos terhessége, daczára annak, hogy hét legény a legbrutálisabb módon erőszak alkalmazása mellett közösült vele, mégsem károsodott.”⁶⁴

Persze a terhesség és szülés minden vonatkozásában kettős mérce érvényesült: míg a parasztmenyecske teste ezt a szélsőséges brutalitást is elviselte, az úrinő testét a széltől is óvni kellett – vagy akár a saját férjétől. A *nő mint házi orvos* német szerzője szerint a „férj folytonos újabb igényei” vetélést okoznak, nem is szólva a folyásról és egyéb kellemetlen tünetekről. Ami a hazai nőgyógyászokat illeti, Temesváry Rezső úgy véli, az első és utolsó hónapokban fontos a mértékletesség. Amikor K. Sándorné 23 éves férjezett asszony Zágrárból felkeresi Hugonnai Vilma rendelését, hogy öt hónapos terhes, és „közösülésnél fájdalmai vannak”, az orvosnő nem tiltja el óvatosságból, hanem a terhes nő számára kényelmesebb pózt, oldalfekvést javasol.⁶⁵ Az orvosnőnek – akkoriban némileg rendhagyó módon – amúgy is meggyőződése volt, hogy a szexualitás fontos emberi szükséglet, és amennyiben része a házasság harmóniájának, fölösleges tiltani.

Temesváry doktor gyűjtésében sok néphiten alapuló tanács található arról, hogy mit fogyasszanak a terhesek és mit ne. A *nő mint házi orvos* középosztálybeli olvasói megtudhatták, hogy a terhességi hányinger csak afféle úriasszonyokra jellemző kényeskedés – ugyanakkor a paraszti közösségekben gyűjtött praktikák és néphitek között „légió azoknak a szereknek a száma, a melyeket a gyomorégés, az étvágytalanság, émelygés, hányás ellen adnak”,

⁶⁴ Dr. Kenyeres Balázs: *Törvényszéki orvostan*. III. 419.

⁶⁵ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 3. kötet, 1898. június 4. (29.)

tehát az egyszerűbb asszonyok ugyanúgy szenvedtek ettől, mint azok, akiknek módjukban állt orvosuknak panaszkodni. Az már más kérdés, hogy mennyire működtek a hatásos szerként említett pálinkafajták, teák, konyhasó, agyag, kréta, mész, timsó, fehér balzsam, dió, mandula, citrom, zöld gyümölcs, uborka, káposzta, mák, tökmag, ecet vagy akár szenteltvíz.

Hasonlóképpen a terhes nők táplálkozását tekintve is sok hiedelem keringett. A korabeli orvos szemével némelyikben volt ráció, a másokban nem, hiszen a tej és zöldségfélék fogyasztását dr. Temesváry is hasznosnak ismeri el, míg az alkoholfogyasztást illetően megjegyzi, hogy a csecsemő fejlődését valóban visszafogja, de aki könnyű szülést szeretne, ne ehhez a módszerhez folyamodjon, hogy kicsiny csecsemője legyen, mert egyébként káros:

„Hasznos babona a sok tejivás czélszerűségében való hit; azt tartják ugyanis, hogy a gyermek a tejet már a méhen belül megkívanja. Kedvelt étel a fokhagyma és vöröshagyma, továbbá hüvelyes vetemények és a paprika. Azt is hiszik, hogyha a nő sok pálinkát iszik és hagymát eszik, akkor fehér és kövér gyermeke, mások szerint kicsiny lesz; ezen hitnek van élettani alapja, de hogy ez kívánatos volna, azt orvosi szempontból határozottan tagadni kell, minthogy ezen gyermekek rendszerint betegek vagy nem életképesek. Azt ellenben indokoltnak és czélszerűnek tartjuk, hogy a nő kevesebbet eszik vagy különösen gyümölccsel, vagy csak sóttalan, sovány étellel él, hogy a gyermek ne fejlődjék túlságos nagygyá, a mi tudvalevőleg a szülés szempontjából tényleg nem is kívánatos dolog.”⁶⁶

Az először dr. Temesváry által összegyűjtött népi babonák számtalan racionális vagy irracionális táplálkozási ötlete mellett az orvosi könyvekben, tanácsadókban megelégszenek azzal, hogy könnyű, változatos étkezésre, gyümölcsfogyasztásra buzdítják a

⁶⁶ Dr. Temesváry Rezső: Mende-mondák és babonák a nő élete köréből. *Jó Egészség*, 1909. július 15., 14. szám.

nőket, és azt javasolják, hogy a szervezetet izgató hatásuk miatt kerüljék a kávé és az alkoholt. A kávénak a kalcium és a vas felszívódását gátló vagy az alkohol teratogén (fejlődési rendellenességet okozó) hatásáról ekkoriban még nem állt rendelkezésre tudományos bizonyíték, csupán tapasztalati alapon tekintették ezeket kártékonynak. Dr. Anna Fischer-Dückelmann szerint a terhes nő akkor étkezik jól, „ha a szívet izgató kávé és sör helyett tejet, árpa-kávé, gyümölcslevet iszik és húst (ahelyett hogy napjában háromszor) hetenként háromszor-négyszer eszik és a húseteleket bőségesen mindenféle főzelékkel és könnyű tésztákkal pótolja, emellett pedig gondoskodik róla, hogy éjjel-nappal friss levegőt szívjon, eleget mozogjon és valami hasznos munkával foglalkozzék”.⁶⁷

Egy másik nőgyógyász is a vegyes táplálkozásra helyezi a hangsúlyt, „különösen egészséges sok főzelék, és pedig paraj, zöldbab, zöldborsó, rizs, burgonya, sárgarépa, káposzta, kelkáposzta és gyümölcs nyersen és főzve”. A hüvelyesek kerülését a puffasztó hatásuk miatt, a zsíros, fűszeres, paprikás ételeket nehéz emészthetőségük miatt javasolták, ugyanakkor egyik orvos sem helyeselte, hogy a várandós nő „kettő helyett egyen”. Azzal sem értettek egyet, hogy a kíváncsiságot mindenképpen ki kell elégíteni, mert az néha bizarr, orvosilag megalapozatlan cselekedetekhez vezet, ráadásul értelmetlen: „annak az általánosan elterjedt néphitnek semmi alapja nincs, hogy ha a nő bármely kíváncsiságának nem teszünk eleget, úgy ez a magzatnak meg fog ártani. E hit kifolyása azután az a népszokás, hogy a terhes nőnek mindent meg szabad engedni, még a lopást, persze csak valami ételfélét is, ilyenkor nem büntetendő cselekménynek tartják. Ennek, mint említettem, semmi alapja nincs, a megkívánás teljesítésének vagy nem teljesítésének semmi befolyása nincs a magzatra” – szögezi le dr. Temesváry.

Mindazonáltal egyes tápanyagok dózisának emelése, a terheseknél előforduló hiánya nem volt horizonton – a vitaminok fel-

fedezése pedig még váratott magára.⁶⁸ Az anya táplálkozása akkor került igazán fókuszba, amikor már szoptatott, a terhesség idejére csak elvétve javasoltak étrendeket, ezek is leginkább az emésztés megkönnyítésére irányulnak. Hugonnai Vilma rendelési naplóiban előfordul, hogy túltáplált terhes nőt kevesebb evésre, sápadt, sovány viselőt jobb táplálkozásra int, de természetesen nem mérték a várandós nők súlyát és nem monitorozták a hízás mértékét, esetleges patológus okát.

A századfordulón létező terhesdiéták alapvetően két probléma orvoslására irányultak: az egyik a terhességi hányinger, a másik pedig annak elkerülése, hogy a magzat túlságosan nagyra növekedhessen. Mivel a császármetszés nem számított rutinműtétnak, szűk medencénél, túlhordásnál vagy ha a terhes nő korábban nagy gyermekeket hozott világra, szülés előtt hat héttel az ún. Prochownik-féle diétát használták a nő hízásának és a magzat túlzott növekedésének visszafogására. A módszert dr. Temesváry Rezső és dr. Tauffer Vilmos is alkalmazta.⁶⁹ Az étrend lényegében a túl sok folyadékot, a cukor, a burgonya, valamint a tésztafélék fogyasztását tiltotta, és kevés kenyeret, sok salátát, főzelékfélét és könnyű fehérjéket javasolt. Ez nyilvánvalóan nem lehetett észszerűtlen a terhesség kései szakaszában, mert kontroll alatt tartotta az esetleges terhességi cukorbetegséget és a túlzott vizesedést.

Külön „terhesruhák” nem léteztek, csak a legmódosabbak készítették kifejezetten ilyen célra öltözeteket. A nők többnyire meglévő ruháikat alakították át, hiszen újat vásárolni vagy varratni jóval drágább lett volna. Az öltözet szabásának elsődleges célja a kilenc hónap nagyobb hányadában bizonyára az állapot rejtetése lehetett – nem véletlen, hogy egy korabeli angol etikettkönyv azt

⁶⁸ A vitaminok története csupán 1912-ben kezdődött, amikor Kazimierz Funk felfedezte a B₁-vitamin vegyületét, és kidolgozta a vitamin koncepcióját. Tömeggyártásuk, étrendbe, főképpen várandós nők étrendjébe való beillesztésük sokkal későbbi fejlemény.

⁶⁹ Dr. Pfeiffer Gyula: A terhesség diatetikája. Budapesti Orvosi Ujság, 1905. február 2., 1. szám. Diatés és physikai gyógymódok – melléklet.

⁶⁷ A nő mint házi orvos. II. 213.

tanácsolja a terhes asszonyoknak, hogy este járjanak ki sétálni, mert akkor bővebb ruhát is felvehetnek... Vagyis lényegében azt mondja, hogy ha már ilyen formátlanok, akkor az a legjobb, ha olyankor mozdulnak ki, amikor senki sem látja őket.

Az orvosi könyvek inkább a kényelemre helyezték a hangsúlyt: „Télen melegebb nadrág [itt alsóneműről van szó – Sz. N.] ajánlatos, mivel a has kidomborodása miatt szoknyái elállanak s lábai, hasa könnyebben meghűlhetnek. Ingét mindenkor szeméremrészein át-hajva viselje, hogy a járás közben felkavart por be ne szennyezze. Ruházata kényelmes legyen; fűzőt nem jó viselnie, mivel a méh szabad kifejlődését zavarja; emlőit rövid, rugalmas ujjaskával megtámaszthatja. Szoknyáit legcélszerűbb vállszalagokon hordani; nem jó a dereka körül kötni. Harisnyakötő mindenestre kerülendő, mivel nyomása a lábak megdagadását és ércsomók képződését mozdítja elő; helyette harisnyatartó szalagok használandók.”⁷⁰

Ahogy a fenti idézetben is olvasható, egészségügyi okokból két ruhadarab száműzését tanácsolták: harisnyakötő és fűző – habár utóbbiról megoszlottak a vélemények. Sokan egészen az ötödik hónapig fűzték magukat, vagy ha titkolóztak, még tovább is. Néha ennek nem is azért volt jelentősége, hogy közvetlen környezetükben, a rossz nyelvek elől rejtse el az állapotukat, hanem a munkájuk megtartása végett kellett így eljárniuk – mint az a divatárusnő, aki azért fűzte magát a nyolcadik hónapig, mert attól félt, hogy kirúgja az üzletvezető. Ha egy nő – eladóként, kasszírnőként, szobalányként – szem előtt volt ebben az állapotában, az zavarba ejtő lehetett a kliensekre, különösen azokra a fiatal lánykákra, akiket bizonyára csak felületesen tájékoztattak arról, honnan is jön a gyermek. Bár állítólag sokan tudatában voltak, hogy a szoros fűzés veszélyes lehet, azonban ezt nem hangoztatták, talán meg nem akarták felhívni a figyelmet a fűzés vetélést előidéző hatására. Ha elvétve akad is „a szoros fűzés fatális örültségét” kárhoztató cikkek

⁷⁰ Dr. Kézmárszky Tivadar: *A szüléset könyve*, 98.

Sohasem engedném meg, hogy feleségem erősen fűzze magát, mert amilyen ártalmas szervezetére, épúgy a gyermekeire is, kiket méhében hord, mert sok esetben a torzszülöttek erre az okra vezethetők vissza. Eltekintve, hogy maga a szülés is kétszerte olyan nehezen és fájdalommal történik annál, ki a hiúságát többre tartja természetszerű feladatánál, a mire a gondviselés kiválasztotta. A túlkarcsú s vékony csípőjű asszonyok is gyakran életveszéllyel szülnek, mert szűk medence-csonttal bírnak, a mi úgy a magzatra, mint eme proceszusra nagy fontosságú.

Nádas Mihály: *Ámor és Hymen*⁷¹

között olyan, ami szóvá teszi, hogy a fűzés a magzatot károsítja,⁷² a téma túl érzékeny volt ahhoz, hogy részleteiben kibontsák.

Hugonnai Vilma is megjegyzi egyik, a terhessége korai szakaszában járó pácienséről, hogy „rettenetes karcsúra van öltöztetve, »szecesszió« módra”. Ugyanakkor léteztek külön várandósok számára kiképzett fűzők, hiszen nem pusztán a kíváncsú sziluettet előidéző „kínzóeszköz” volt a fűző, hanem fehérnemű is, ami hozzátartozott az akkor viselt ruhákhoz. A várandósoknak szánt darabok lehetővé tették, hogy a has növekedésével bővebbre vegyék a derékrészt, tehát a „normál” fűzőhöz hasonlóan szabályozhatók voltak, azonban a változó derékvonalat követő, elől szélesedő kiképzéssel. Az egyik reformfűző – vagyis a hagyományos fűzőnél kényelmesebben kialakított, de ugyanúgy halcsontokkal merevített típus – bécsi gyártója azzal büszkélkedett, hogy a termék „a nagyobb altest beszorítására igen gyakorlati, mint áldott állapotban viselhető vállfűző felülmúlhatatlan”.

A várandósoknak gyártott termékek palettája még nem volt olyan széles, mint a 20. század végén, de a reformfűző mellett ne-

⁷¹ Nádas Mihály: *Ámor és Hymen*, 10.

⁷² Ouida a női öltözetéről. *Budapesti Hírlap*, 1893. március 22., 81. szám.

kik ajánlották a haskötőt is. Dr. Kézmárszky Tivadar szülészorvos kifejlesztett egy típust, amit az ő nevével árultak (egyébként jó hírű nőgyógyász lévén egyéb női termékeket, pl. irrigátort is forgalmaztak a neve alatt). Nem kizárólag terhesek hordták, hanem más okból rászoruló, például nőgyógyászati műtéten átesett betegek is. Inkább Kézmárszky-féle nadrágként, mint haskötőként emlegetik, mindenesetre a megnyúlt hasbőr megtámasztására is szolgált a terhesség alatt és után. „Ez lényegében nem egyéb, mint egy rövid nadrág, mely mellülről gombokkal zárható, hátulról pedig, hogy tökéletesen megfeszíthető legyen, több vállfűző-féle összehúzható lécczel van ellátva, melyek kellő feszesítés mellett jó támasztékot nyújtanak. A nadrág minden irányban tökéletesen odaillik a nélkül, hogy kellemetlenséget okozna. A nő e nadrágban egyforma könnyedséggel járhat és ülhet.”⁷³ Ez tehát egy olyan segédeszköz volt, amit terhes nők is hordtak a hastájék megtámasztására, különösen ha nem először szültek. Hugonnai Vilma is feljegyezi egy betegéről, aki rövid időn belül háromszor szült, legutóbb egy évvel korábban, így szövetei bizonyára erősen kinyúltak: „Hasa rendkívül nagy, Kézmárszky-féle haskötőt hord.”⁷⁴

⁷³ A budapesti kir. orvosegyesület rendes ülése 1886. november hó 6-dikán. *Orvosi Hetilap*, 1886. november 14., 46. szám.

⁷⁴ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplója. 6. kötet, 1899. november 8. (1543.)

Bábák és szülészek

Szülés és gyermekágy

A szülés jelentős, sokszor sorsfordító esemény még a 21. században is, korábban pedig még inkább az volt. A 19. század vége e tekintetben fontos átmeneti időszakot képvisel. Az 1800-as évek első felében egyfelől hétköznapi, természetes jelenséggént, másfelől sorsszerű eseményként tekintettek a szülésre, hiszen az esetek túlnyomó többségében minden zökkenőmentesen zajlott, a ritka komplikációk azonban könnyen végzetesre fordulhattak. Nem is szólva az anyákat tizedelő gyermekágyi lázról, ami ugyan a korábbi évszázadokban is fenyegetést jelentett, de terjedését a 17. századtól megjelenő szülőotthonok és a kórházak gyorsították fel igazán.⁷⁵ A 19. század végén azonban már számos olyan vívmány rendelkezésre állt, ami megkönnyíthette vagy biztonságosabbá tehetette a szülést és a gyermekágyat. A nők – természetesen többnyire a középosztálybeli, városi nők – egyre határozottabb elvárásokat tápláltak a szülés lefolyását illetően, egyre kevésbé fogadták

⁷⁵ Deáky Zita – Krász Lilla: *Minden dolgok kezdete*, 200–201.

el, hogy egy nő akár bele is halhat a szülésbe vagy az azt követő komplikációkba.

A szülő nő számára rendelkezésre álló lehetőségek társadalmi és anyagi helyzetétől, valamint lakóhelyétől függtek. A felkészülést a megfelelő baba biztosítása és a szülésre alkalmas helyiség előkészítése jelentette. A nagy többség saját otthonában, bábával szült – akit aztán a hivatalosan fölérendelt orvos ellenőrizhetett utólag. Kórházba azok mentek, akiknek nem állt rendelkezésükre megfelelő helyiség – a korabeli budapesti lakáshelyzetet tekintve sokan jártak ebben a cipőben –; vagy a terhesség lefolyása valamilyen szülési komplikációt vetített előre.

Hugonnai Vilma is így járt el a várandósaival. A 27 éves K. Leopoldina túlhordással jelentkezett nála: „Utolsó tisztulása február 4-én, hasa nagyon fáj folytonosan. Terhesség a X. hóban! Hát balra, szívhangok, magzatmozgás tisztán érezhető. Lebetegedését minden nap várhatja. Szülészeti klinikára menjen lebetegedni.” A lánynév-ből ítélve a magzatát túlhordó anya férjezetlen dolgozó nő lehetett, aki bizonyára olyan körülmények között lakott, hogy amúgy sem lett volna módja saját szülőszobát elkülöníteni.

Ebben az időszakban a szülés tervezett helyét már nem csupán a társadalmi és lakáshelyzet határozta meg, hanem a szoros orvosi felügyeletet és beavatkozást megkívánó állapotok is, hiszen a kórházakban és klinikákon működtek azok az orvosok, akik mindezt el tudták végezni. Sz. P.-né 1888-ban szült először: három nap vajúdás után halott csecsemőt hozott a világra. Az erős nyomás következtében olyan komplikációk léptek fel nála, hogy 1891-es második szülése alkalmával Tauffer doktor – aki a szülés utáni helyreállító műtétet végezte – helyesnek látta, hogy a vidéki asszony terhessége végére Budapestre költözzön, és ott várja ki az időt, hogy orvosi segítségben részesülhessen. Az erősen fejlett, 3700 grammos, 53 centis leánycsecsemő orvosi segítség mellett jött világra, a fej nehezen haladt át a medencén. A hólyag- és hüvelysérüléseket műtéttel orvosolták, és az asszony a 16. napon, az orvosok intése mellett, el-

hagyhatta a kórházat: „figyelmeztetjük a nőt, hogy újabb terhessége esetén idejekorán jelentkezze s a szülésnél szakember segítségét kérje, annyival is inkább, a mennyiben a már 2-szer varrott mellső hüvely- és hólyagfal újabb szülés alkalmával még kedvezőtlenebb kilátást nyújt”⁷⁶ – írta a második szülést levezető dr. Tóth István.

Sz. P.-né újabb várandóssága három évvel később következett be, a nő jelentkezett is decemberben, terhessége 28–29. hetében. Tauffer doktor a helyzet mérlegelése után arra jutott, hogy mesterséges koraszülést kell megindítaniuk a 32–34. hétben, remélve, hogy a kisebb magzattal könnyebben boldogulnak az anya meglévő műtéti hegei mellett. „Az igen intelligens s a helyzetet teljesen megértő nő” megkérdezi, hogy ilyen esetben mik az esélyek saját testi épségére és a magzat túlélésére. Az orvosok kénytelenek megvallani, hogy semmiféle biztosítékot nem adhatnak. „Bármennyire pontosan sikerül is kiszámítanunk a mesterséges koraszülés kelő időpontját, a mesterségesen megindított szülésnél annyi minden esélynek van kitéve a magzat élete, hogy még helyes számítás mellett sem biztosíthatjuk a magzat élve születését, még kevésbé azonban életképességét.” A nő némi gondolkodási időt kért, majd elutasította a javasolt beavatkozást, és úgy döntött, kivárja a terhesség végét.

A szülés az előzetes számításokhoz képest később, március 1-jén indult meg. Az orvosok eleve aggodalommal figyelték a lefolyását, „s feltett szándékunk, hogy mihelyt a szülés folyamata alatt az anyát veszélyeztető körülmények (különösen ruptura veszélye) lépnének fel, idejekorán perforáljuk a magzatot”.

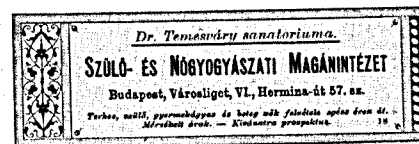
A magzat életének feláldozására az anya érdekében – ami bevett alapelve volt a szülészetnek – nem került sor, de így is súlyos válsághelyzet alakult ki. A több mint négykilós csecsemő feje nem illeszkedett be, és hosszú órákra elakadt. „Mielőtt az élő, minden-

⁷⁶ Közlemény a Tauffer Vilmos tanár vezetése alatt álló II. szülészeti és nőgyógyászati klinikáról. A magas fogóról, különös tekintettel a szűk medencékre. *Orvosi Hetilap*, 1897. március 14., 41. évfolyam, 10–13. szám.

esetre jól fejlett magzatot perforálnánk, különösen egy olyan anyánál, a ki képes volt magát magzata érdekében ily nagy veszélyű szülésnek kitenni, *veszély tudatával bár*, megkísértjük a magas-fogó alkalmazását.” Az éternarkózisban végzett beavatkozás sikeresnek bizonyul, „milliméterről milliméterre” haladva húzzák ki a gyermeket, akinek végül más baja nem lesz, mint az utóbb felszívódó véraláfutás. Az anya utógondozása is eredményesen zárul.

Az eset arról ad képet, hogy ebben az időben már előfordult, hogy végig orvosi beavatkozások kísérték egy nő szüleit. A műtési eljárásokat a 19. századi orvostudomány két újabb vívmánya segítette: a fertőtlenítés (antiszeptis) és az altatás. Műtét nélkül az anya talán az első szülést követő komplikációt sem élte volna túl, vagy egészségi állapota jelentősen leromlott volna. Ehhez képest még két jól fejlett csecsemőt hozott a világra, különösen a harmadik szülésnél rendkívüli kockázatot vállalva – igaz, az elé tárt lehetőségek közül egyik sem volt kevésbé veszélyes. Az orvosok a műtétek során alkalmazták a fertőtlenítést, és altatásban fogót használtak. Semmire nem tudtak garanciát vállalni, és hozzáállásukat leginkább a „veszély tudatával” folytatott megoldáskeresés jellemezte, ami számos kockázatot rejtett magában. Viszont ezzel szemben nem álltak rendelkezésre biztonságosabb lehetőségek.

A kórházak és klinikák mellett – ahol jobbra az alsóbb rétegek szültek – már léteztek olyan kisebb magánszánatóriumok, ahol szülni is lehetett. Egy ilyen megnyitásáról ad hírt a *Fővárosi Lapok* 1890 júniusában, mikor is két, csecsemővédelem iránt elkötelezett szakember, dr. Szalárdi Mór és dr. Temesváry Rezső (mindketten aktívan tevékenykedtek a Fehér Kereszt Egyesületben) gyógyintézetet nyitottak a jómódú nők számára a Városligetben. Az intézmény presztízsét tekintélyes kollégák meghívásával igyekeztek növelni: „Ott voltak [a megnyitón] Ángyán, Batizfalvy tanárok, Dirner, Dubay és sok más fővárosi orvos, úgyszintén Kézmárszky és Tauffer tanárok nőgyógyászati kórházainak személyzete. Tüzetesen megtekintették az intézet két pavillonjának összes helyiségeit.

Dr. Temesváry Rezsőt (1864–1944) a nőgyógyásként megismert állapotok nem-egyszer ösztönözték cselekvésre: leányanyákat segítő menhely és nemi betegség ellen küzdő egyesület alapításában egyaránt részt vett. Kiállt a szoptatás fontossága mellett, propagálta a rendszeres terhesgondozást, összegyűjtötte a várandóssághoz és szüléshez kötődő babonákat, valamint állami és magánintézetekben rengeteg nőt kezelt és újszülöttet segített a világra hosszú pályája során.

A szép kert közepén épült intézet 12–15 ágygal, műtési szobával, nagy tornateremmel, massage és villamoszási helyiséggel, fürdővel, stb. rendelkezik.”⁷⁷ Az orvosi lapokban rendszeresen hirdetett Városligeti szanatórium mérsékelt árakat ígért. Dr. Temesváry Rezső később egy másik magánalapítású kórház (a már említett Weiss Alice Gyermekágyas Otthon) főorvosa lett, ami viszont kifejezetten szegény sorsú, rászoruló anyák ingyenes ellátását tűzte ki célul.

Am a legtöbb szülés továbbra is otthon zajlott, bábák segítségével, a felkészülést pedig nem a kórház és az orvos kiválasztása jelentette, hanem a szülésre alkalmas helyiség előkészítése – illetve amennyiben nem volt ismerős bába, annak kijelölése. Fontos szempont volt, hogy a szobában ne legyen sok bútor, kikerüljenek a porfogók, a felesleges tárgyak, függönyök, drapériák, és takarításnak fel alaposan. Mivel sokszor még egy középosztálybeli család is legfeljebb két szoba felett rendelkezett, a szoba elkülönítése nem is lehetett annyira könnyű, és még nehezebb lehetett az alsóbb osztályokban, ahol a család egyetlen szobában lakott. Bródy Sándor novelláiban olyan munkáscsalád is akad, amelyik nappalra kiadja ágyrajárónak az addig amúgy is üresen heverő ágyat. A megesett

⁷⁷ Új gyógyintézet nők számára. *Fővárosi Lapok*, 1890. június 30., 178. szám. A jelen lévő tekintélyes orvosok: dr. Ángyán János, dr. Batizfalvy Sámuel, dr. Dirner Gusztáv, dr. Dubay Miklós, dr. Kézmárszky Tivadar és dr. Tauffer Vilmos. A sorban a négy utóbbi szakmai közléseiből jelen kötet is többször idéz.

és emiatt utcára tett cseléd lányok pedig, akiknek fedél sem volt a fejük felett, örülhettek, ha szülés előtt egy gyermekmenhely – például a Tűzoltó utcai Fehér Kereszt – kapuján becsengethettek. Ehhez képest vidéken néha még egy parasztházban is könnyebb lehetett szülésre alkalmas szegletet találni. Ha rendelkezésre állt tisztaszo-
ba, akkor jellemzően ott zajlott a szülés és a gyermekágyas időszak.

Egy városi, felső középosztálybeli vagy arisztokrata lakásban a megfelelő helyiség nem jelenthetett gondot, az úriasszonyok többnyire még akkor is az otthonukat választották, ha valami vészhelyzet alakult ki, hiszen ez tűnt biztonságosabbnak, mint a kórház. Ritoók Emma regényében akkor küldetnek Ágnesért, akinek orvosi táblája már három éve kinn van a pesti bérházban, mikor az első emeleten lakó úriasszony várandósan elbotlik egy szőnyegben: „Szülési fájdalmak jelentkeztek és az egész ház elvesztette ijedtében a fejét. A férj nem volt otthon. A cselédek ki- s berohantak, az egyik elszaladt Budára az úrért, kettő orvosért futott, a szakácsné pedig a cselédszobában hasonló eseteket beszélt el a szájukat tátóknak, amik részint rajta, részint az asszonyain történtek meg. A komornának végre eszébe jutott, hogy itt lakik valami bábafele a második emeleten és fölszaladt Ágnesért.”⁷⁸ A fiatal orvosnő aztán az ijedten érkező férjet a szülészorvosért küldi, ő pedig levezeti a koraszülést, amelyből egy „pici, fejletlen héthónapos kis leány” születik, s végül a kihívott tekintélyes (férfi) orvos hagyja jóvá a fiatal kollegina munkáját.

Az orvosi lapokban publikált, női testeken folytatott sikeres kísérletek mellett, azokkal párhuzamosan, a hétköznapi gyakorlat többek együttműködését mutatta a szülés kísérésében. Mint annál a tizenkilenc éves fiatalasszonynál, akinek saját cselédje, két bába és egy orvos is segített: „Délelőtt hasmenés, 10 órakor fájdalmak, ½ 12-kor megszületett bába nélkül a gyermek, cselédje húzta ki a fejénél fogva, az előhítt bába lekötötte a köldökszinórt

és a szüleet [méhlepényt] eltávolította, mire jött a Madam, ki a szüleet megvizsgálva orvosért küldetett, mert hiányos, a hitt orvos a méhbe nyúlt, eltávolított egy darabot és vízbefecskendezést rendelt.” A bábátankönyvekben nyomatékosan szerepelt, hogy a bábának milyen esetekben kell orvost hívnia, akinek ő törvény szerint alárendeltje. Még a legnagyobb elővigyázatosság mellett is előfordult, hogy krízishelyzetben az orvos nem vagy csak sokára érkezett meg, különösen vidéken. Ott a távolság miatt is nehéz volt másikat keríteni, ha a doktor esetleg más betegnél vizitált vagy egyéb elfoglaltsága miatt nem mehetett.

A bábák tevékenysége a 18. század közepétől egyre inkább állami ellenőrzés alá került, majd a 19. század során fokozatosan alárendelődtek a szüléset területén egyre nagyobb számban tevékenykedő orvosoknak. Mindazonáltal ebben az időszakban a nők zöme még otthon, bábával szült, mint évszázadokon át. A források azt javasolták, hogy ne csak a szülés megindulása előtt hívasson sebtében egyet, hanem jó előre válassza ki azt, akiben megbízik. Egy faluban, ahol legfeljebb egy-két bába működött, de sokszor annyi sem, hanem a szomszéd faluból kellett hívni, nem sok lehetőség nyílt a válogatásra. Ehhez képest Budapesten a címtár hosszan sorolta a praktizáló szülésetnőket, és az utcán haladva is felfedezhető volt a kapualjakba kitett táblájuk – egy ilyet helyezett ki Hugonnai Vilma is még az 1880-as évek elején, amikor még csak szülésetnőként praktizálhatott, és ennek alapján csengették fel szüléshez az első alkalommal.

Mi alapján volt érdemes a bábát megválasztani? „A jó bába feltételei: alkuvást nem ismerő, legpedánsabb tisztaság, szakmájának kellő ismerete (rendellenesség felismerése, hogy idejekorán vehessen igénybe orvosi segítséget és lelkiismeretes gátvédelem), amely nem függ okvetlenül nagy tapasztaltságot feltételező nagyobb kortól, azután szerény, de biztos fellépés, barátságos, jó modor”⁷⁹ – írta egy nőgyógyász.

⁷⁸ Ritoók Emma: *Egyenes úton – egyedül*, 101.

⁷⁹ Dr. Temesváry Rezső: *Az anyaság egészségtana*, 18.

Hugonnai Vilma orvosi naplóiban több bábát is megemlít, akikkel később, immár orvosként együtt dolgozott: „Krausz Anna madame”-ot, „Ludvighnét” és „Várynét”,⁸⁰ Földényi Bélánét és özvegy Fábry Sámuelné Garay Júliát, akit „Garay Júlia”, „Garayné madame” vagy „Fábryné Garay Júlia” néven emlegetett. Ludvighnéról egy helyütt feljegyzí, hogy éjszakánként ott alszik az egyik mindenórás terhes asszonynál, aki bizonyára azért aggódot ennyire a szülése miatt, mert bő egy évvel korábban „hét hónapos terhét megszülte, a gyermek meghalt”.⁸¹ Váriné pedig báró Atzél Elemérné szülését kíséri, viszont amikor gátvarrásra mutatkozik szükség, azt természetesen az időközben kihívott doktornő végzi el. Hugonnai Vilma kedvenc munkatársa – akit rendszeresen ajánlott a nála megjelenő várandósoknak – özvegy Fábryné Garay Júlia lehetett. Az Örömvölgy utca 22., majd az Illés utca 13. alatt lakott, egy kerületben tehát a Tisztviselőtelepen rendelő doktornővel. Az is előfordul, hogy közösen gondoznak várandós asszonyt: „házi orvosa vagyok, hetenkint 1-2-szer meglátogatom. Május 1-e óta Garayné madame éjjel ott alszik, nappal felváltva őrizzük.”⁸²

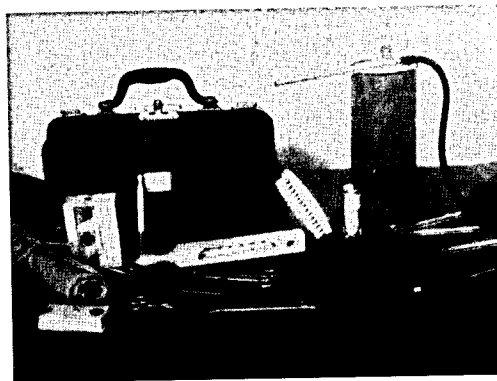
A hivatalos bábakönyv a következő felszerelést sorolta fel a miniszteri rendelet előírása szerint: irrigátor, ónfecskendő, fém- és hajlékony húgycsap, körömmolló, körömtisztító, körömkefék, szappan, szublimátlepenyék, lázmérő és fürdőhőmérő, amihez a könyvből tanuló bába a tanfolyamon hallottak alapján odajegyezte, hogy egy-két pár gumikesztyű, egy csomag steril vatta, egy üveg finom olaj és némi jód is kell.⁸³ Egy, a Hódmezővásárhely környéki parasztasszonyok életét leíró forrás szerint a falusi bábák felszerelése nem mindig igazodott az előírásokhoz – olyannyira, hogy nem is az orvosi táskára emlékeztető fekete bőr bábátáskát

⁸⁰ A neveket a budapesti szülésznők címjegyzékével összevetve valószínűleg Ludvig Ferencné és Vári Istvánnéról van szó, ám a doktornő hajlamos volt téveszteni orvos- és bábakollégái keresztnevét, családnevük írásmódját.

⁸¹ Dr. Hugonnai Vilma orvosi napló. 6. kötet, 1899. november 8. (1543.)

⁸² Dr. Hugonnai Vilma orvosi napló. 7. kötet, 1901. május 1. (559.)

⁸³ Dr. Mann Jakab: *Magyar Bábakönyv*, a tulajdonos bejegyzése a 99. oldalon.

A századfordulón kiadott hivatalos bábakönyv illusztrációja szerint ezeket a tárgyakat kellett tartalmaznia a bábátáskának.

vittek magukkal, hanem egy fonott kosarat: „Ezzel szemben a mi bábáink garabolyában csak ezeket találjuk: fehér viaszkos lepedőt, vagy nagy vastag papírost, (emlékezés szerint 1888-ban már volt gumilepedő), acél ollót, – amit meleg vízben fehér szappannal mosott, sikált, majd szárazra törült, – 10-20 méter hosszú fehér pertlit, fehér kötőt, háziszappant (később a 80-as évektől az irrigátort, amit kristélynak mondtak). Ezek az eszközök fehér ruhába csavarva, azonkívül papírba burkolva kerültek a garabolyba. A bábáolló a pertlivel együtt hólyagpapírba tekerve külön volt a csomagban.”⁸⁴

A családi környezet és a társadalmi osztály határozta meg, hogy mennyire kímélték a gyermekágyas nőt. Nem csupán a közép- és felsőbb osztálybeliek részesültek gondos ápolásban, hiszen az összetartó falusi közösségekben a frissen szült anya a csecsemő ellátásában és a házimunkák elvégzésében a „jósziú bába” mellett a nőrokonok és szomszédasszonyok segítségére is számíthatott.⁸⁵ A munkás életet élő gyermekágyas nő azonban kénytelen volt rögvest felkelni (már amennyiben képes volt rá), hiszen dolgoznia kellett. Akármennyire hangsúlyozták több fórumon, hogy aki munkához szokott, az ilyen helyzetben is többet bír, a nőgyógyászok nem

⁸⁴ Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*, 340.

⁸⁵ Deáky Zita – Krász Lilla: *Minden dolgok kezdete*, 197–200.

Két álló hétig jár a beteghez a bába. Nyolc napig fűrészt tekőben, leveszi az ágyról, fűrésztés után felteszi. Nyolc napig kisteknőből megkente tetőtől talpig. A homlokán kezdi a kenést, majd elől és hátul keni, aztán a karokat, végül a lábakat meghúzogatja háziszappanos meleg vízzel. Ezután megfűrészteti a kicsit a nagy tekőben háziszappannal, a száját tiszta ruhával, tiszta vízzel kimossa, hogy ne legyen szájgombás. A fűrésztések elvégzése után kimossa az anyának is, a kicsinek is a ruháját meg a pelenkát. Ha növendékbába van vele, az mossa a pelenkát, a bába csak az anyát mosdatja. A jószívű bába a többi apró gyereket is megfűrésztette, tisztába tette. Nyáron reggel 5 órára ment a bába fűrésztetni, télen 7 órára.

Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*⁸⁶

mindig értettek ezzel egyet. A visszas helyzetről tanúskodik egy szülészorvos hozzászólása egy egyesületi közgyűlésen, mikor is azt kifogásolta, hogy „helyszűkében a kórházak és szülő-intézetek már a nyolczadik napon elbocsátják a gyermekágyasokat, akik azután azonnal kereset után látnak”.

Bár a kórházi ellátás a 20. század során, normális szülés esetén ennél rövidebb lett, azonban fontos különbség, hogy régen jellemzően csak a problémás szülésekkel mentek kórházba a nők, és az alsóbb rétegből származóknak a kórházi tartózkodás jelentette a gyermekágyi ápolást, onnan hazatérve azonnal munkába kellett állniuk. Így hát egy-egy komplikáltabb szülés után nyolc nap lábadozás aligha lehetett elegendő. Egy másik orvos mindezt azzal egészítette ki, hogy a zsúfoltság miatt 80 terhest vesznek fel 36 ágyra havonta. A felszólaló a magánjótékonykodóktól várta a segítséget, hogy a szegény sorsú nők üdülőhelyeken várhassák ki a felerősödésüket, a kórházak pedig legalább 10 napig tartsák bent őket. Fiatal anyák gyári vagy ipari munkát 4–6 hétig ne végezzenek.⁸⁷ Mert

⁸⁶ Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*, 340.

⁸⁷ Dr. Temesváry Rezső felszólalása az Országos Közegészségügyi Egyesület 1895. november 21-i ülésén. *Természettudományi Közlöny*, 28. évfolyam, 1896. január 1., 317. füzet.

bizony végeztek, mégpedig nehéz fizikai munkát, gyakorta mérgező körülmények között. A kicsik pedig jó esetben bölcsődébe kerültek, ahová már néhány hetesen, teljes ellátással felvették a dolgozó anyák gyermekeit.⁸⁸

⁸⁸ A bölcsődékbe ebben az időben kizárólag szegény sorsú gyerekek jártak, általában 15 napos kortól hároméves korig. Az egyházi fenntartású intézményekben apák gondoskodtak a kicsikről, a bölcsődék számára való gyűjtés az arisztokrata hölgyek kedvenc foglalatossága volt, leginkább akkor, ha ez „bölcsőde bál” formáját öltötte.

„A dajkaintézmény erkölcstelen”

Szoptatás és dajkaság

A huszonegy esztendőös báró Atzél Elemérné született gróf Wass Marika még tapasztalatlan anya lehetett. A szokott forgatókönyv szerint, házasságkötése után azonnal teherbe esett első gyermekével, majd várandóssága nyolcadik hónapjában fordult a doktornőhöz: „Július 17-én férjhezment, augusztus 1-én utolsó tisztulás, mozgást dec. 6-án érzett.” Ahogyan azt a doktornő előre megjósolta, a szülés május 8-án indult be. „Váryné vezette a szülést. 4 óra reggel kezdődtek a vajúdási fájdalmak, ½-2 órakor d.u. kitolás, ½ 4-kor szülés, ¾ órakor szülep (méhlepény) [...] ½ 5-kor gátvarrás.”⁸⁹ A doktornő nem jegyzi fel a kicsi nevét, de a bárócsalád genealógiájából kiolvashatjuk, hogy a gyermek utóbb a Lydia Mária Alexandra nevet kapta.⁹⁰ Az anya május 26-án kelt fel a gyermekágyból, de néhány nap múlva mellgyulladásba esett, ami magas lázzal, az emlő megduzzadásával, fájdalommal járt, így igen keservessé

tette az anya számára a szoptatást – pedig a baba éppen elkezdett fejlődni-kerekedni, vagyis „pendülni”.

Hugonnai Vilma erőteljesen propagálta a szoptatást, maga is szoptatta gyermekeit, az 1866-ban született Györgyöt, majd az 1888-ban született Vilmát is. Így látogatásai alkalmával talán a bárónőt is erre buzdította, akinek köreiből azonban ez korántsem volt megszokott. Akkoriban szinte kötelező volt szoptatós dajkát fogadni, mert ezáltal az úrinő nem volt akadályoztatva megszokott programjában, visszatérhetett a társaságba, gyorsabban visszanyerhette régi formáját.

Lux Terka egyik novellájában gazdag házasságot kötött nővérei kigúnyolják hűgukat, Marcsát, aki „csak” egy ügyvédhez ment feleségül, és van ideje a fiát szoptatni, míg ők ketten fiatal anyaként is társasági kötelezettségeiket hajszojják. „Ha én itt kutyásdit játszánám magával, Kabók úr, s annak idején azon fölösleges luxusban részesíteném önt, hogy saját anyai emléimen ízleli meg a legédesebb valamit – szól az egyikük szónokiasan a szavaiból még mit sem értő másfél éves kisfiához –, ma nem lenne az ön papája olyan előkelő pozícióban, mint amilyenben van.”⁹¹

A dajkatartás Magyarországon eleinte csak főúri családokra volt jellemző, majd a 18. század végétől a városi polgári és úri családokban is szokássá vált.⁹² Ezt azonban a 19. század közepétől egyre többen kritizálták egészségügyi és erkölcsi szempontból is. Atzél báróné szülése idején a gyakorlat még a szoptatós dajka fogadása, de a haladó szellemű felsőbb osztálybeli asszonyok igyekeztek megfogadni az orvosok tanácsait, és maguk táplálni csecsemőjüket. A korszellem pontosan érzékelhető abból, hogy a korabeli regényekben a szívtelen és léha anyák szinte biztosan nem szoptatnak.

A paraszti közösségekben fel sem merült, hogy egy asszony ne szoptasson. A saját gyermek anyatejes táplálását akadályozhatta

⁸⁹ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 7. kötet, 1901. április 2. (419.)

⁹⁰ Báró Atzél Lydia Mária Alexandra, szül. Budapest, 1901. május 8-án, elhunyt: Bécs, 1972. febr. 27-én. Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*, 71.

⁹¹ Lux Terka: Négytől hatig. In: *Budapest*, 205.

⁹² Deáky Zita – Krász Lilla: *Minden dolgok kezdete*, 307.

a munkába állás kényszere, hiszen a másokra bízott vagy bölcsődébe kerülő kisgyermek nem szophatott tovább. A századfordulón azonban már az orvosok jelentős része erkölcsileg védhetetlennek tartotta, ha egy egyéb, kötött elfoglaltságra nem kényszerülő, egészséges anya nem maga táplálta a gyermekét. Hiúságot, lustaságot, felületes szórakozási vágyat és befolyásolhatóságot emlegettek: „a vagyonosabb osztálynál hiúság (félelem a korai hervadástól, az emlékek petyhüdségétől és túlságos megnövekedésétől, általános elhízástól, az erősebb fűzés lehetetlensége miatt kevésbé szoros s így kevésbé »fess« ruházkodás folytán), kényelemszeretetből (félelem az éjjeli nyugalom megzavarásától és egyéb a szoptatással járó testi és lelki fáradságtól), élvhajhászatból (estélyek, »jourok«, színházi esték elmaradása), álszeméremből (a »barátnők« azt hihetnék, hogy az anyagi körülmények nem engedik a szoptató dajka tartását) stb.”⁹³

A szoptatós dajka tartása valóban egyfajta státuszszimbólumnak számított, jelzésnek, hogy a testük továbbra is elsősorban társadalmi reprezentációra szolgál, minden másra ott a fizetett segítség. Egy orvos, aki külön röpiratot szerkesztett a dajkaság ellen, a szoptatás propagálására, odáig ment, hogy kijelentette: „Minden anya, ki elkerülhetetlen indok nélkül nem önmaga szoptatja gyermekét, erkölcsileg megbocsáthatatlan hibát követ el, nemcsak önmaga és gyermeke, hanem közvetve a közerkölcsiség és a haza ellen is.”⁹⁴ Lehetséges, hogy a báróné némi kísérletezés után, a kellemetlenségekbe belefáradva mondott le arról, hogy maga táplálja a csecsemőt. Hogy ez orvosi javaslatra történt-e, vagy a gyermekágyas panaszaira hajolt meg az orvos a kívánság előtt, nem tudni – báró Atzél Elemérné Wass Mrika valószínűleg gyenge fizikumú asszony lehetett, hiszen fiatalon, a negyvenes éveiben hunyt el. Az orvosnő mindenesetre annyit jegyzett fel: „bárónénak nincs elég teje, és háta, melle fáj, igen sápadt”. Majd szinte pontosan egy hónappal a szülés után vizsgálta

⁹³ Dr. Temesváry Rezső: *A tejelválasztás és szoptatás élet- és kórtanának kézikönyve*, 590–591.

⁹⁴ Dr. Dubay Miklós: *Miért szoptassa az anya önmaga gyermekét?*, 6.

A szoptatás propagálói vegyesen utaltak hazafias és anyai kötelezettségekre, valamint a szoptatós dajka tartásából fakadó egészségügyi kockázatokra. „Vajon képzelhető-e a bálokon, estélyeken, színházakban vagy társaságokban oly szórakozás, mely a boldogító érzést [ti. a szoptatását] csak közelítené?” – kérdezte egyikük, dr. Dubay Miklós. Némelyek persze rajtuk kívülálló okok miatt szorultak rá mások segítségére vagy a pótszerekkel való táplálásra.

meg rendelésén a kiszemelt dajkát, a 25 esztendő Czinige Rozáliát, aki majdnem a bárónéval egy időben, bő egy héttel korábban, április 29-én szült, szintén egy kislányt (az ő nevét nem tudjuk, hiszen az arisztokrata család gyermekével szemben a neve nem került fel egy családfára). Ez a hozzáértők szerint ideális elrendezés lehetett, hiszen egykorú gyermekek esetén a tej összetétele – ami folyamatosan változik – éppen megfelelt a szoptatandó gyermek korának. „Egészséges, magas nő, teje hígnak látszik, gyermeke igen jól táplált” – jegyezte fel a doktornő az orvosi naplóba, és bár nyilvánvalóan a sűrűbb tej volt a preferált, a dajka egészséges külseje sokat nyomott a latban, a gyerek jóltápláltsága pedig a tej minősége mellett szólt.

Ha a dolog ilyen egyszerűen megszervezhető volt, akkor miért mondhatta azt egy anya- és gyermekvédelem iránt elkötelezett nőgyógyász, dr. Temesváry Rezső, hogy „a dajkaintézmény erkölcstelen intézmény”? A dilemma nem egyszerűen abban merült ki, hogy

idegen tejen avagy anyja tején, esetleg anyatejen vagy tápszeren növekedjen fel a gyermek – bár utóbbi eljárás igen nehézkes volt, sok csecsemő küzdött emésztési nehézségekkel a hígított tehéntej vagy tápszer miatt. Hanem többnyire kifejezetten egy leányanya kiszolgáltatott helyzete és az ő csecsemőjének halála vagy rosszabb ellátása kellett ahhoz, hogy a polgári vagy felsőbb osztálybeli csecsemő jól táplálkozzon, édesanyja pedig ne engedjen megszokott életmódjából. Egy orvos állítása szerint Magyarországon évente tízezer nő állt szoptatós dajkának, amit ő azért sérelmezett, mert ezáltal a szoptatás tízezer „erőtlenes egyént” von el más, gazdaságilag fontos területekről. Ez ugyanakkor tízezer csecsemő életminőségének romlását vagy akár veszélyeztetését is jelentette.

„Az alsó osztály igen erényes életet folytatott abban az esztendőben” – kezdi kissé homályosan Bródy Sándor egyik regénye azon fejezetét, amelyben egy fővárosi csecsemő falusi dajkaságba kerül. A regényben a szépreményű jogász, Robin Sándor első nagy szerelmével nyomorog a nagyvárosban, és bár középosztálybeliként illene bennlakó dajkát fogadniuk, amikor gyerekük születik, ám erre nincs pénzük, hiszen „a javát, tisztviselői fizetésekkel, már egy félévvel előbb lefoglalták a jobbmódú izraelita, gondos és derék családok”. A kisleány pedig nem fogadja el az „üveg-dajkát, amelyet a külföldi hideg kultúra szült”,⁹⁵ vagyis az üvegből való táplálással nem érnek el célt nála. A csecsemőt így bér-dajkaságba adják egy kis faluba, ahol a parasztasszony a sajátját és egy másik gyermeket szoptat mellette, de hamarosan híre jön, hogy a kicsi meghalt. A regény Jókait megszegyenítően romantikus fordulata, hogy amikor a – többek közt a kisleány elvesztése miatt – elidegenedő és szétváló, majd később újra egymásra találó pár több mint tíz év után kilátogat a faluba a kisleány sírját megkeresni, kislány, hogy tévedés történt, a parasztházaspár csak hitte, hogy az idegen gyerek halt meg, valójában a sajátjuk. A kor felfogását tükröző zárásban a vér szava többet

⁹⁵ Bródy Sándor: Az ezüst kecske. In: *Színészvár*, 264–265.

számít, mint a szocializáció: a gyermek (valódi) apját idéző, úriasszony külsejével és a befogadó családjától eltérő szokásaival addig is kirítt a környezetéből, ezért a paraszt szülők nem is haboznak elengedni.

Ilyen különös fordulatok legfeljebb fájdalomtól megtört anyák vágyálmaiban teremtek, és maga Bródy sem mindig írt a dajkaságról ilyen valóságtól elrugaszkodott meséket. Drámájában, *A dadában* például a szoptatós dajka nézőpontját választja. Az 1900 és 1901 között íródott *Erzsébet dajka* novellafüzér alapján készült drámájában a címszereplő vidéki leányanya pár hónapos Klárikája mellől kerül a fővárosba egy úrficska táplálására. Bródy a fiatal parasztlány szempontjából mutatja meg a női test kizsákmányolását. Látjuk, ahogyan a városi baba nagyszülei és a velük érkezett orvos megalázó módon mustrálják Erzsébet alkatát. Ahogyan az anyagi nyomás alatt fel kell bontania az anya-gyermek szimbiozist, ami a legnagyobb örömet nyújtja neki az életben; majd azt is, ahogyan az előkelő házban nem csupán az úrficska szipolyozza ki a tejét, de szexuális zaklatás áldozata is lesz.

A dajka beszerzése már önmagában is a lehetetlen feladatok közé tartozott. Léteztek cselédszerzők, akik dajkák közvetítésére vállalkoztak, de a szülőintézetekből is ajánlkoztak ilyen állásra a frissen szült anyák. A Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület kitűzött célja szerint befogadta, gyermekükkel együtt megvizsgálta és megfigyelés alatt tartotta a rászoruló gyermekágyasokat. Dr. Temesváry érvelése szerint az orvosi felügyelet miatt innen biztonságos volt dajkát fogadni. Ugyanakkor a zsúfoltság lehetetlenné tette, hogy a nők hosszan időzzenek: 2-3 hét után el kellett őket bocsátani, hogy a helyükre felvehessék a nagyobb szükségben levőket. Az anya korai munkába állása természetesen azt jelentette, hogy a gyermekét otthagyták a lelenczházban.

A századforduló környékén egy mindenes cseléd 5-6 vagy 7-8 forintot, egy dajka jóval többet, 15-20 forintot keresett. Ugyanakkor a gyerek „tápdíja”, azaz a gondozásáért fizetett összeg szintén 7-8 forintra rúgott, így amennyivel többet keresett egy nő a szopta-

tós dajkasággal, azt ki is fizette gyermekgondozásra – hacsak nem adhatta haza a kicsit a szüleinek vagy egy olyan hozzátartozójának, aki kevesebbért vállalta. Tehát annyira busás haszonnal mégsem járt a dolog. Ennek ellenére akadtak, akik azért tartották a dajkaságot erkölcstelen intézménynek, mert „elősegítik azoknak könnyelműségét, kik a szoptatást legjobban díjazott könnyű szolgálati ágnak tekintve alkalmat keresnek a megejtetésre”.⁹⁶

Egy háztartási alkalmazottként dolgozó leánynál, ha teherbe esett, magától értetődő választás volt a dajkaság, Hugonnai Vilma is ezt jegyzi fel egy tizenkilenc éves lány, F. Erzsébet diagnózisához: „Terhes a 4. hóban. Táplálkozzék jól, dajkának mehet.”

A dajkát kereső család rendszerint saját orvosával kérdezte ki és vizsgáltatta meg a dajkajelöltet, hogy egészségi állapota megfelelő-e. Részletesen be kellett számolnia koráról, előéletéről, egészségi állapotáról, sőt a családtagjai egészségi állapotáról és halálokról is – utóbbi információk elsősorban a szifilisz és az akkor még örökletesnek gondolt tüdőbaj miatt voltak fontosak. Az életkor a hozzá kötődő hiedelmek és előítéletek miatt számított – a fiatalabb nőket hebehurgyábbnak gondolták, az idősebbek tejét pedig nem tartották elég jó minőségűnek: „A dajka korát illetőleg általános azon vélemény, hogy legjobb a 20 és 30 év közti kor; én, eltekintve attól, hogy a fiatalabb nők nem értenek jól az ápoláshoz és talán könnyelműbbek is, nem találok semmi okot arra, hogy 18-19 éves nőt ne vegyünk fel dajkának. Ellenben a 35 évesnél idősebb nőt már nem tartom alkalmasnak, mert ily korban a tej rendesen szege nyebb szilárd alkotórészekben.”⁹⁷

Léteztek olyan közvetítők, ahol az általuk megbízott orvos végezte el a vizsgálatot, ám ennek eredménye nem mindig volt elfogulatlan – ilyenkor a dajkát alkalmazók joggal érezhették, hogy becsapták őket.

⁹⁶ Dr. Dubay Miklós: *Miért szoptassa az anya önmaga gyermekét?*, 15.

⁹⁷ Dr. Temesváry Rezső: *A tejelválasztás és szoptatás élet- és kórtanának kézikönyve*, 597.

Dr. Temesváry Rezső a következőképpen listázta a dajkaságra jelentkezők manipulációit:

„1. a felfogadandó nő idegen, a magáénál erősebb és egészségesebb csecsemőt mutat be;

2. hosszabb ideig (5, 6, sőt 8, 10 óráig) szünetelt a szoptatással, hogy emlői teltebbek, tejtől duzzadók legyenek;

3. hosszabbnak, vagy a mi gyakrabban történik, rövidebbnek mondja azon időt, a mely az utolsó szülés óta eltelt;

4. fiatalabbnak mondja magát, mint a milyen a valóságban;

5. az először szült nő többször szültnek, a sokszor (5-6-szor) szült másodszor, vagy harmadszor szültnek mondja magát;

6. szüleinek, vagy testvéreinek halálózását elhallgatja, vagy nem mondja meg a halál igazi okát;

7. saját lefolyt betegségeit, vagy jelenleg fennálló kóros tüneteket elhallgat; lefolyt betegségek után visszamaradt jelek (hegek stb.) okait hamisan adja elő;

8. 2-3 éves gyermeket mutat be olyannak, mint a kit ő szoptatott végig a megelőző szoptatásnál stb.”⁹⁸

Mint látható, a dajka gyermeke fontos referenciát jelentett, így minden alkalommal alaposan szemügyre vették őt is, mielőtt az anyját alkalmazták volna. A gyereken – amennyiben egészséges és él – felfedezhető volt az anya olyan betegsége, amit ő esetleg palástolni tudott saját magán. Látni lehetett, mennyire fejlődik jól az anyjatejétől, kap-e más kiegészítő tejféléket, esetleg a menhelyen nem szoptatják-e mások, vagy szélsőséges esetben nem hazudják-e kisebbnek, ha már túl nagy ahhoz, hogy az anyja teje megfelelő minőségű legyen egy újszülöttnak, és így tovább. Temesváry doktor azt tartotta volna ideálisnak, ha a fenti csalások ellen biztosítékot lehet adni; ehhez hetekig orvosi felügyelet alatt kellett volna tartatni a leendő dajkát, hiszen a lappangó szifilisz tünetei például csak 4-6 héttel a szülés után láthatóak. Másrészt a dajka gyermekágyból

⁹⁸ Uo.

való felépülése mellett saját gyermekét legalább négyhetes koráig szoptatnia kellett volna, hogy ne tegye ki veszélynek, amikor vidéki bérdajkához adja, aki egészen biztosan nem szoptatja majd egy seregnyi másik mellett (vagy ha esetleg mégis, hát nem jut mindnek elegendő táplálék).

Az alsóbb osztálybeli anyai test kizsákmányolását jelképező dajkarendszer a következő kívánalmakat állította az aspiránsokkal szemben: legyen erős, az izom- és csontrendszer ép, de ne legyen sem túl legyengült, sem túl elhízott, sőt túlságosan sápadt sem. Az orvosnak vizsgálnia kellett, hogy ne legyen láza, kiütései, betegsége utaltak a megnagyobbodott nyirokmirigyek is. Ugyanígy ellenőrizni kellett a pupillákat, a szem, fül vagy az orr betegsége utaló esetleges váladékozását, a vérszegénység jeleit. A nyakon a strúmát, a szájjüregben az ínyhúst, a fogakat, a garatot és a mandulákat, bár a lyukas fognak csak annyi jelentőséget tulajdonítottak, hogy így esetleg a dajka nem tudja az ételt megrágni, és emésztési nehézsége a tején keresztül a csecsemőre is kihat. A fenti jelek közül sokból olvashatott le az orvos nemi betegsége utaló jeleket. A mellkast a tüdőbaj esetleges jelei után kutatva kopogtatták, de lehetőleg más tüdőbetegségnél sem alkalmazták a dajkát. Az enyhe szívprobléma nem befolyásolta szoptatóképességét. Természetesen az orvos kínos helyzetbe került volna, ha élősködőkkel fertőzött dajkát ajánl ki, ezért üdvös volt az esetleges tetvességtől is megtisztítani a delikvenst. A fentiek tanúskodtak egyfelől arról, hogy a higiénia és az egészség tekintetében gyakorta milyen nyomorúságos állapotban lehettek a táplálásra kijelölt nők; másfelől arról is, hogy a polgári háztartás menyire vágyott az ezzel járó szennyet kizárni, de közben mégis birtokba venni a testet a gyermek táplálására.

A vizsgálat legfontosabb, a dajka számára bizonyára legkellemetlenebb része a mellbimbó ellenőrzése lehetett. A lelkiismeretes orvos tejet fejt le egy pohárba, megnézte, mennyire könnyen fejhető ki az emlőkből, milyen a színe, zsírtartalma, vegyhatása, akár meg is kóstolta, és ha mindent rendben talált, kiadta az engedélyt.

Orvosi emlővizsgálat

Az emlők vizsgálatánál mindenekelőtt a bimbókat vizsgáljuk meg: ujjaikkal izgatván azokat meglátjuk, hogy elég jól emelkednek-e ki az udvar felszíne fölé? Az udvar felszíne alatt lévő (papilla circumvallata), valamint a semmivel vagy csak valamivel az udvar fölé emelkedő, tehát laposnak nevezhető bimbó teljesen alkalmatlan a szoptatásra, ellenben ha csak 6-8 mm-nyire is emelkedik ki, akkor szívó üvegnek egy időn át való alkalmazásától a legtöbb esetben alkalmassá válik. Különösen gyenge gyermekhez felveendő dajkánál nagy súly helyezendő a jól kiemelkedő bimbóra; erőteljes vagy idősebb gyermeknél kevésbé kiemelkedő bimbó is megfelel a célnak. A bimbó alakja mellékes. Túlságos nagy bimbó csak ritkán fordul elő; az ilyennel bíró nő azért alkalmas lehet a dajkaszolgálatra, hacsak nem rendkívüli nagyságú és vastagságú a bimbó; a nagy bimbó, különösen ha nagyobb csecsemőről van szó, nem képez akadályt a dajka felvételénél. Az emlők nagysága mellékes, hacsak nem túlságosan kicsinyek; néha ugyanis kis emlők tejben bővelkednek, míg ellenben nagyokból alig sajtolható ki néhány csepp, sőt igen nagy, zsírdús emlők rendszerint rosszul működő tejmirigyekkel bírnak, minthogy a zsírszövet a mirigyszövet rovására tengett túl. Ruganyos, gömbölyded, különösen kúpalakú, vagy hengeralakú emlők, a melyek bőre alatt bő, kékes erzet tűnik át, igen ajánlhatók, míg ellenben igen petyhüdt, ránczos, mélyen lelógó emlők nem. Schlichter különösen a hengeralakú emlőket mondja jóknak. Nagyon fontos, hogy az emlőt erősen mirigyes tapintatúnak találjuk s hogy szoptatás után még feszesek legyenek, mert ha ilyenkor lógók, ránczosak, ez elégtelen tejképzés jele.

Dr. Temesváry Rezső⁹⁹

Jóllehet a felsőbb osztályokban élt és virágzott a dajkaság gyakorlata, a korabeli orvosi vagy tanácsadó könyvekben elvértve sem található olyan megszólalás, ami ne az anya általi anyatejes táplálást propagálná – az persze változó, hogy ezt milyen érveléssel támasztják alá: a dajkák erkölcstelenségével, szennyességével és egészségi állapotával riogatva (jellemzően régebben), vagy a kiszolgáltatott

⁹⁹ Dr. Temesváry Rezső: *A tejelválasztás és szoptatás élet- és kórtanának kézikönyve*, 602.

dajka és gyermeke kapcsán a szolgáltatást igénybe vevők lelkiismeretére apellálva (ezek a későbbi, már 20. századi megszólalások, például *A magyar család aranykönyve*.) De abban teljes egyetértés uralkodott az orvosok között, hogy amennyiben megteheti, az anya mindenképpen maga szoptassa gyermekét. Így rangsorolta a témának egy teljes szakkönyvet szentelő dr. Temesváry Rezső a csecsemőtáplálás módozatait, a legideálisabbtól a kevésbé hatékony felé haladva:

1. szoptatás az anyától,
2. szoptatás az anyától és mesterséges táplálás vegyesen, utóbbi az anya ellenőrzése alatt,
3. szoptatás dajkától a családnál,
4. mesterséges táplálás sterilizált tehéntejjel az anya ellenőrzése alatt,
5. mesterséges táplálás sterilizált tehéntejjel idegen személy ellenőrzése alatt, a családnál,
6. szoptatás dajkától ennek otthonában (dajkaságba való adás),
7. mesterséges táplálás a tápanya részéről ennek otthonában. (száraz dajkaságba való adás).¹⁰⁰

Az orvos azt is hozzátette, hogy az első messze leghagyja a többi megoldást, éppen ezért csak az anya bizonyos betegségei esetén kell őt eltüntetni a szoptatástól, mint például a „tüdőbaj vagy a szifilisz, a görvélykór, epilepszia, csontcaries, szív, tüdő vese vagy májbetegségek, rák, malária és diabétesz”. Saját bevallása szerint Kézmárszky klinikáján és a Fehér Kereszt Egyesületben úgy tapasztalta, hogy minden nő, aki akarja, képes szoptatni a gyermekét. Még egy esetben nem ajánlotta, hogy az anya szoptassa saját újszülöttjét: „nemcsak az anya, hanem a gyermekek érdekében is megtiltjuk az elmebeteg nőtől való szoptatást, mert az ily egyének nem viselik eléggé gondját a csecsemőnek, kárt tehetnek benne (elejthetik), sőt egy rohamuk alatt meg is ölhetik. Ha valamely nő esetleg már egy

¹⁰⁰ I. m., 559–560.

A svájci Nestlé cég a divatos művésszel, Alfons Muchával tervezte meg tápszerreklámját (1897). Ezt és más tápszerket már Magyarországon is forgalmazták, de viszonylag magas árak miatt még nem terjedtek el széles körben.

előbbi szülés után elmebeteggé lett (mania puerperalis), úgy, ha akkor nem is szoptatott, a szoptatástól mindenkorra a legszigorúbban eltüntetendő.”¹⁰¹

Hugonnai Vilma mindannyiszor nyomatékosan megjegyzi a rendelésén megjelenő anyák kapcsán, hogy az illető „maga szoptat”, tehát a dolog szemlátomást nem volt magától értetődő. Ugyanakkor éppen ezek a fiatal anyák cáfolták azt az érvet, amivel nemegyszer igyekeztek kedvet csinálni a szoptatáshoz: hogy a szoptató nő kevésbé van kitéve az újabb teherbe esésnek – hiszen gyakorta éppen

¹⁰¹ I. m., 562.

újabb terhességük megállapítására érkeztek a doktornőhöz. Mint a 19 éves M. Lajosné: „Szoptat, de csak éjjel 1-2-szer, eleinte tisztulása havonta volt, de 3 hónap óta, vagyis novembertől kimaradt: méh megnagyobbodott. III. 27. Magzatmozgás gyengén érezhető. Valószínű terhesség a IV. hónapban. Elválasztani a kicsit, aki különben is jól tűri a 4. hét óta nyújtott tehéntejet és 1-2 piskótát.”¹⁰²

Egy másik szoptatós anya szorongását az újabb terhességet és annak következményeit illetően még a szüksézáú orvosi napló is rögzíti: „Februariusban lesz 1 éves a fia, szoptatja folyton, 9-ik hóban megjött a tisztulása, de nem jött újra, fél a terhességtől, mert férje beteg, keresetképtelen.” Sajnos a doktornő nem nyugtathatta meg az asszonyt: „méh mell felé megnagyobbodott, gyöngye gyanú terhességre. Nyugodjon bele. Fiacskáját válassza el, adjon kövér tejet neki.”¹⁰³

Amellett, hogy igyekeztek kedvet csinálni a saját gyerek szoptatásához azzal, hogy fogamzásgátló hatást tulajdonítottak neki és dicsérték az anyatej előnyeit, a szoptatásért folytatott kampány másik vonulatát a rémisztgetés jelentette. Igyekeztek nyomatékosítani, hogy a gyermek elkaphatja a dajka esetleges nemi betegségét, különös tekintettel a szifiliszre, tüdőbaját vagy más fertőző betegségét. Felhívták a figyelmet a dajkatartással járó kényelmetlenségekre, és reménykedtek benne, hogy aki mindezt egyszer már a saját kárán tapasztalta meg, másodjára önként feladja ez irányú törekvését.

Azok az asszonyok, akik az akkor még fennálló társadalmi nyomás helyett inkább az egészségvédők érveinek engedtek, esetleg amúgy is rettegetek a dajkatartás bonyodalmaitól, vagy meg sem engedhették volna maguknak a dajkát – maguk szoptatták újszülöttjüket. Ehhez minden forrás szerint a legfontosabb felkészülés a mellbimbók edzése volt. Hugonnai doktornő például egyik betegét, aki azt panaszolja, hogy 6 hónap óta nem volt tisztulása, szédül,

¹⁰² Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 1. kötet, 1899. március 8. (M. Lajosné)

¹⁰³ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 5. kötet, 1900. január 10. (44.)

Gyermekágyas étrend

Első nap: Tej és üres leves.

Második nap: beöntés, tej és üres leves.

Harmadik nap: Hunyady keserűvíz (reggel gyenge kávé), délben leves és csirke-becsinált, délután tej és este leves.

Negyedik nap: reggel kávé és fél kifli, 10-kor egy lágytojás, délben sült csirke, befőtt gyümölccsel, du. tej, este leves.

Ötödik nap: kávé, kifli, tojás, borjúszelet és befőtt, fél pohár bor, leves. Ricinus a székeléshez.

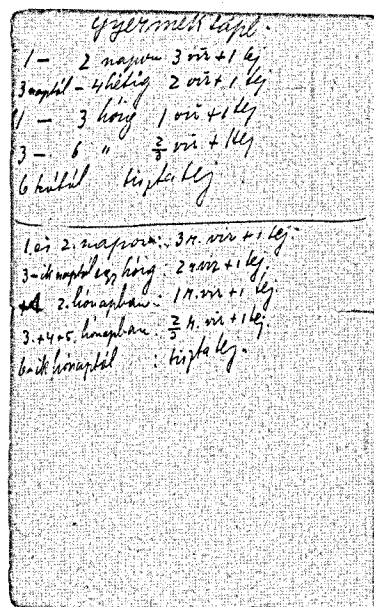
Prégely Ferencné pesti bába¹⁰⁴

elájul, hasmenése van és hasa kényelmetlenül feszül, azzal a hírrel lepi meg, hogy semmiféle orvosságra nincs szükség, mindez azért történik, mert terhessége hetedik hónapjában jár, a magzatmozgás tisztán érzékelhető. Viszont a bimbók kicsinysége miatt az egyedüli teendője ebben a helyzetben a bimbók edzése a szoptatáshoz.¹⁰⁵ Az edzés a mellbimbók napi kétszeri átdörzsölését vagy átkéféleszt, szesszel való bekenését jelentette, hogy ne gyulladjanak be és repedezzenek ki a szoptatás jelentette igénybevételtől. A gyermekágy alatt külön diétát javasoltak a tejtermelődés serkentésére. A 20. század elejére – legalábbis az orvosi tájékoztatókban – már nem propagálták az alkoholt, például a sör fogyasztását, de arra természetesen kitérnek, hogy lehetőleg minél több folyadékot kell fogyasztani (vizet, szörpöt, limonádét, kakaót); a táplálék pedig könnyű tejes, tojásos, húsos ételekből álljon, kevés, lehetőleg főtt gyümölccsel és zöldséggel, minimális tésztával és kenyérrel.

Azoknak az asszonyoknak, akik arra vártak, hogy elapadjon a tejük, mert szoptatós dajkának adták át táplálásra a csecsemőjü-

¹⁰⁴ Közlemények a bábapraaxisból. Prégely Ferencné: Egy rendes szülés és gyermekágy lefolyásáról. *Bába-Kalauz*, 1894. I. 36–40.

¹⁰⁵ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 5. kötet, 1900. január 21. (93.)

Anyatej hiányában leggyakrabban hígított tehéntejet adtak a csecsemőknek, a korabeli kézírásos cetli szerint az adagolás 3:1 arányú felvizezéssel indult, és a baba hat hónapos korától kaphatott teljes tejet. Azonban sok kisded emésztőrendszerét megviselte ez a táplálék, a komplikációk egyes esetekben akár halálosak is lehettek.

ket, ezzel ellentétesen azt ajánlották, hogy pár napig kevesebbet, kevésbé tápanyagdúsan táplálkozzanak, és ne fogyasszanak nagy mennyiségű folyadékot.

A mesterséges táplálás állati tej – elsősorban a könnyen hozzáférhető tehén-, ritkábban kecske- vagy szamártej – alkalmazását jelentette. Ezeket a könnyebb emészthetőség érdekében vízzel hígították, és sokszor cukrot is adtak hozzá. Dr. Temesváry különféle növényi tejeket, tejszínkonzerveket és zablisztból vagy tejporból készült tápszerkeket említ a fél évnél idősebb gyerekek táplálására, tehát a piac igyekezett kielégíteni a meglévő igényeket, az más kérdés, hogy mennyire birkózott meg a korabeli tápszerekkel a kicsik emésztőrendszere: „NÄGELI-féle tej, SCHERFF-féle tej, Löfflund-féle tejszínkonserv, Swiss Dairy Comp.-tej, a BOLLE-féle tejszín, továbbá a RIETH-féle és a HAUSER-féle albumose-tej, a melyekben az albumin van túlsúlyban a casein felett, a LAHMANN-féle növény-tej, a protogén és a somatosetej, a melyeknél casein helyett

izomfehérje van, a LIEBIG-féle leves, KELLER-féle malátaleves, s végül a gyermeklisztek, mint a milyen a régebben rendkívüli elterjedésnek örvendett NESTLE-féle liszt stb.”¹⁰⁶

Ezekről a pótszerekről sokan éppen úgy ódzkodtak, mint az ellenőrizhetetlen háttérű dajkáktól – hiszen előfordult, hogy egy csecsemő a tej vagy tápszer kiváltotta emésztési nehézségek áldozata lett. Maga Hugonnai Vilma, aki második házasságában, negyvenegy évesen adott életet Vilma lányának 1888-ban, saját köreiből szokatlanul hosszú ideig szoptatott: „A gyermeket 13 ½ hónapig emlőn tartottam, azon túl tej és gyümölcs volt a tápláléka, nagyrítkán piskótát adtam kezébe.”¹⁰⁷ A kor távolságtartóbb elvei mellett a „modern anyaságot” a felsőbb osztályok számára ez jelentette: a test felkínálása. Míg egyesek a terhességüket az utolsó pillanatig rejtgetve szültek meg és bízták másokra gyermekük táplálását és nevelését, az orvosi és erkölcsi elvek által támogatott „jó anya” a századfordulón már az, aki testét szülés után is a gyermeke szolgálatába állítja. Mint az a regénybeli fiatal anya, aki szülése után így ír barátnőjének: „Tíz kilóval meghíztam, derékbohság hetvenöt centiméter, tokám nőtt, és mindehhez Cléo de Merode frizurát viselek, mert ez megy a leghamarább és az uramnak is tetszik. Gondoltam rá, hogyha a babát elválasztom, majd lesoványítom magam, de az uram azzal biztat, hogy nem érdemes hozzáfogni már, mielőtt a fiú is meg nem érkezik.”¹⁰⁸

¹⁰⁶ Dr. Temesváry Rezső: *A tejelválasztás és szoptatás élet- és kórtanának kézikönyve*, 617.

¹⁰⁷ Dr. Hugonnai Vilma: *A gyümölcs mint tápszer és orvosság* [előadás vázlata, datálás nélkül]. SOM Levéltár.

¹⁰⁸ Ritoók Emma: *Egyenes úton – egyedül*, 123. Cléo de Merode francia táncosnő volt a századfordulón, hosszú, sötét haját közepén elválasztva, nyakszirtjén megtűzött kontyban hordta, ami eltért az akkor divatozó feltornyozott, fület szabadon hagyó frizurától.

4.

Test és lélek

Hétköznapi szenvedések

Pszichés problémák és kezelésük

Soldos Sárinak látszólag könnyű és szép leánykora lehetett. „Amikor Blaha Lujza a Népszínházban játszik, a jobboldal negyedik földszinti páholyában mindig ott ül egy csinos fehérruhás Backfis, aki le nem veszi a szemét a színpadról. Ez a kis Soldos Sárika, Blaha Lujza leánya, aki az édes anyja művészetének egyik legnagyobb bámulója. Még egy év előtt, amikor Blaháné valami szentimentálisabb szerepet játszott, Sárika okvetlenül sírva fakadt a páholyban. A művésznőnek egész felvonásköz alatt vigasztalnia kellett a kis Zirzen-kisasszonyt.

– De ne zokogj, hiszen ez csak mese!...

Sárika ma már nagylány és a jövő évre megkezdí a bálozást.”

A későbbi események fényében szinte értetlenül olvassuk ezt az idilli képet, hogy vajon hol és mi romolhatott el? Hiszen alig pár éven belül hirtelen kisíklott a fehér ruhás lányka élete.

Miért ne lett volna Soldos Sárinak könnyű és szép leánykora? Az országszerte ünnevelt énekesnő, Blaha Lujza lányaként született

¹ Pesti Napló, 1893. március 1.

1876-ban, ráadásul a művésznő gyermekei közül egyedülként házasságban. Ellentétben bátyjával, Sándorral, aki két évvel korábban Máday Sándor képviselőtől, házasságon kívül jött világra. Blaha Lujza – aki egyszer már megözvegyült, Blaha János karmester volt az első férje – 1875-ben hozzáment Soldos Sándor földbirtokoshoz. Az énekesnő tisztában volt vele, milyen hátránnyal indul első gyermeke az életben, ezért a továbbiakban életrajzaiban igyekezett úgy „tömöríteni” az eseményeket, mintha mindkét gyerek ebből a házasságból származna. Vagy esetleg Sándor még az első frigyből. Akkor még álmában sem gondolta volna, hogy majdan Sárinak is „kétféle” gyermeke lesz: egy törvényes és egy törvénytelen. Pedig ő Sárít úrikisasszonynak nevelte, aki nem botlik úgy el, ahogyan a magafajta színésznők szoktak. Még az Erzsébet Nőiskolába, a „Zirzen”-be is beadta. Ezzel az anyának bizonyára semmi különösebb szándéka nem volt, csak annyi, hogy Sári hasonszőrű leányok között, értelmesen töltsen el az időt a férjhez menésig.

Nyilván azt remélte, hogy Sárinak jobb élete lesz, mint neki, aki kislány kora óta színházban dolgozott. Először gyerekszereplőként, majd kellemes külsejének, színjátzó és énektehetségének köszönhetően egyre feljebb lépdelt a színházi ranglétrán, vándorló trupptól a debreceni társulaton át egészen a fővárosi színházakig, ahol az első számú csillagok egyike lett. Világéletében dolgozó nőként talán azt kívánta a lányának, hogy belőle makulátlan erkölcsű, napjait semmittevéssel töltő úriasszony legyen. Ez a remény még akkor is élhetett benne, amikor négy évvel később, 1897. január 17-én a Kálvin téri református templom felé vitte a kocsit a húszesztendős Sárít, ahol Beöthy László újságíróval, későbbi színigazgatóval, a Szent Család² ifjú titánjával eskették össze. Bár saját bevallása szerint már oda is rossz előérzettel gyötörte, betegesen ment, mintha érezte volna, hogy lánya ezután elindul a lejtőn.

² Rákosi Jenő újságírót és testvéreit nevezték így, akiknek a keze a korabeli közéletben bárhová elért. Közülük Beöthy Zsolt írodalmár és Rákosi Szidi színésznő fia volt Beöthy László (1873–1931) újságíró, színigazgató.

Blaha Lujzának a hevesi földbirtokossal, Soldos Sándorral kötött viharos második házasságából született lánya, Sári szerette volna édesanyja nyomdokait követni. Miközben Blaha Lujza ismertsége kezdetben előnyöket biztosított neki, később az összehasonlítás súlyos teherként nehezedett rá. Ez kívülről is látszott – de hogy mi minden vitte Sárít a szenvedélybetegségbe, az a család titka maradt.

Nem jöttek többé jó hírek Sáriról. Ami Blaha Lujza memoárjának végén fennmaradt róla, az legfőképpen az anya csalódását rögzíti. A férjről és a férj befolyásos családjáról készült regényes emlékirat pedig kifejezetten befeketíti, kezdve annak megemlékezésével, hogy Soldos Sáriról már házasságkötése előtt „mindenfélét” pletykáltak, és intették tőle a vőlegényt: „Azt mesélték, hogy a lány iszákos, és még sok minden mást.” A „sok minden más” nyilván mindarra vonatkozott, ami egy alkoholos kábulatban lévő emberrel történhet – esetleg arra, hogy mások visszaéltek az állapotával. Pedig a kor viszonyainak ismeretében egy középosztálybeli fiatal lány számára nem volt magától értetődő alkoholhoz jutni, hiszen az illem nem engedte, hogy nyilvános helyen iszogasson. Ugyanakkor ez az az időszak, amikor Soldos Sári Blaha Sárként énekes szerepekben lépett fel, a színház világában pedig sokkal inkább elképzelhető, hogy olyan helyzetekbe került, ahol fogyasztathatott alkoholt. Talán az ital enyhítette a szorongását, ami bizonyára gyötörte, hiszen ugyanabban a műfajban próbálta ki magát, ahol az édesanyja

elő legendaként uralkodott – és nem találták ugyanolyan tehetségesnek. Már első színpadra lépéseikor felhánytorgatták mindezt, egyesek „herbertizmusra” gyanakodtak – vagyis arra, amikor valaki kiváltságos szülő gyermekeként jut lehetőséghez –,³ mondván, ha a Nemzeti Színház a kiválasztottak gyülekezőhelye, akkor miképpen lehetséges, hogy oda elég beleszületni vagy beházasodni.

Blaha Lujza talán megpróbálta védeni a csalódástól, de nem tudta visszatartani a színpadtól, Sári oda vágyott: „Nagyon helyesen beszél a mama, felelte Sárika csintalan mosollyal, – én nem beszélem le, sőt biztatom, hogy mondjon le és helyette majd én fogok énekelni. De azt meg ő nem akarja... Pedig beh szeretek énekelni!”⁴ Soldos Sári, vagyis Blaha Sári, mert ez lett a színpadi neve, Debrecenben debütált, ahol az édesanyja pályája is elindult. Kezdeti sikeréről semmiképpen sem lehetett leválasztani az édesanyja hírnevét. Amellett, hogy élt az anyai befolyással, a dolognak megvolt az a hátulütője, hogy minden megjelenése alkalmával folyton hozzá hasonlították: „Blaha Sárika különben is gyönyörű színpadi jelenség. Valamivel magasabb az anyjánál. Arca hasonlít reá, de a haja gesztenyeszínű. A hangja inkább kedves csicsergés. Egyénisége szubrettszerű. Nem igen tud paraszt lenni, sokkal disztíngváltabban az operett felé hajlik a tehetsége. Az édesanyjától valami természetes, megigéző bájt örökölt; ismerik azt azok, akik Blahánét ismerik. Nem lesz talán fenomenális jelensége a magyar színpadnak, mert olyan Isten kegyelméből megteremtett művésznők, amilyen az édes anyja, nem teremnek minden borkorban, de bizonyára sok nagy sikere lesz. Erre lehet következtetni a mai sikerének abból a részéből, amit az ő javára kell írni és nem az édes anyjára.”⁵ Cukros mázzal borított keserű pirula lehetett Sárinak, hogy hiába közölt róla a címlapján képet egy lap, mikor ott helyben a címlapon deklarálta,

³ Herbertek a színpadon. *A Hét*, 1896. március 15.

⁴ Blaháné. *Pesti Napló*, 1895. szeptember 24., 262. szám.

⁵ Blaha Sárika a színpadon. *Pesti Napló*, 1896. március 15., 74. szám.

hogy akármilyen szép a híres anya lánya, a játékból hiányzik az élet.⁶

Talán éppen ezek a momentumok vették rá Sárít, hogy gyorsan igent mondjon a belehabarodó Beöthy Lászlónak, aki hírlapíróként kezdte, de családja befolyásának ismeretében ez csak átmeneti állapot lehetett. A két szép, családjaik prezstízsétől előrelódított fiatal szövetsége csak jóhoz vezethet, gondolta mindenki, de hónapokon belül kiderült, hogy a házasság nem működik. Az eseményeket Beöthy szempontjából elbeszélő életrajz úgy meséli, hogy a szerelmes férj igyekezett tudomást sem venni az aggasztó jelekről, a rosszat suttogókról, mígnem maga szembesült a helyzettel: „Egy délután a feleségét delíriumos állapotban találta. Házasságuk negyedik hónapjában Sári minden ok nélkül eladta az ékszereit. Férje felelősségre vonta, ő vállrándítással átment a másik szobába. Az utcán véletlenül találkoztak, az asszony viháncolva csimpaszkodott leánykori udvarlójába. Józan pillanatában javulást ígért, Laci már kezdett hinni neki, de egy hét sem telt el, s Sárít az utcán szedték föl – teljesen elkenődve, krétafehér arccal feküdt a kövezeten, csuklott és ordítózott. Férje hallgatott, nem panaszkodott, még anyjának sem, szégyellte magát. A lefogyott, karikás szemű, álmatlan ember összezárva élt egy néemberrel, rettegett, mi lesz másnap – csendőrködött a felesége mellett, a személyzettel szövetségben ügyelt a szerencsétlen, kárhozott lény minden lépésére.”⁷

A korabeli források alapján Sári a házasságkötése után is súlyos alkoholfüggőséggel küzdött, és ha ivott, igen kínos helyzetekbe hozta tiszteletre méltó családtagjait, ebben az időszakban legfőképpen a férjét. Soldos Sári olyan anya lányának született és olyan családba házasodott be, hogy botrányos viselkedése érzékenyebben érintette hozzátartozóit, akikre jobban figyeltek az emberek. Ami azonban a fenti helyzetjellemzésből nem derül ki: maga Beöthy

⁶ Blaha Lujza és Sárika. *Ország-Világ*, 1898. december 11., 50. szám.

⁷ Kellér Andor: *Bal négyes páholy*, 29–30.

orvosi praxist folytató, szülésznőként és nőgyógyászként is tapasztalatot szerző Hugonnai Vilma bizonyára éppen olyan eszköztelennek érezte magát a pszichés problémákkal hozzá forduló páciensek esetében, mint házi orvos kollégái. Ezek a betegek rendszerint semmilyen ismert módon kezelhető testi tünetet nem mutattak, nem kecsegtették az orvost a sikeres gyógyítás örömével, és elégedetlenül, panasszal telve folyton visszatértek. A diagnózis a női betegek esetében jobb híján a „hysteria” volt – az előző évtizedek során ez vált azon ismeretlen eredetű, változékony tünetek gyűjtőnévévé, amelyeket nem lehetett konkrét testi betegséghez sorolni – ideértve például a testszerte jelentkező különféle kellemetlen érzéseket, fájdalmakat, bénulásokat, görcsöket, de egyszersmind bármiféle társadalmilag elfogadhatatlan, deviánsnak tartott viselkedést is.

A hisztéria látványos testi tünetekkel járó betegségként jutott el „karrierje” csúcsára a 19. század 70-es, 80-as éveiben. Valóságosan is látványosságnak számítottak a betegek, hiszen Jean-Martin Charcot (1825–1893) francia elmeorvos a hatalmas párizsi Salpêtrière Kórház korlátlan hatalmú uraként szabadon rendelkezett az ott kezelt szegényebb sorsú betegek felett. Így hát amikor az 1870-es évektől 1893-ig nyilvános előadásokon tárta a kíváncsi tömeg szeme elé hisztériás nőbetegeit, sem a kiszolgáltatott páciensek, sem a hozzátartozók nem emeltek kifogást a mai szemmel roppant megalázó, kínzásnak beillő demonstrációk ellen. A műsor még látványosabb lett, amikor az orvos hipnotikus állapotban produkáltatta az alanyt. A kíváncsi kollégák mindenhol ösztönöztek ezekre az előadásokra, hogy tanulmányozzák a hisztériát, amit Charcot szervi betegségnek tartott.

A bécsi orvos, Sigmund Freud 1885-ben kereste fel Charcot kórházát, és hazatérve maga is hisztériás betegekkel kezdett el foglalkozni, akkor még hipnózist alkalmazva. Ő végül valami egészen mással állt elő a panaszoktól gyötört nők számára. Az idegeket megnyugtató kísérleti módszerekben nem volt hiány, Freud is ismerte az amerikai Weir Mitchell, aki kiötlötte a pihenőkúrát (*rest cure*),

A párizsi Charcot doktor valóságos cirkuszt tartott fenn kórházában a hisztériás betegek „előadásai-val”, a képsorozaton egyik páciense látható a rohama különböző stációiban.

és már kezdte azt a szerepet felvenni a betegeivel, mint a későbbi pszichiáterek. Legfőképpen a gazdag neuraszténiások gyógyultak az európai szanatóriumokban hamar elterjedő pihenőkúrán, aminek a kezelést megtapasztaló Charlotte Perkins Gilman feminista író nő állít örök emléket *A sárga tapéta* (*The Yellow Wallpaper*, 1892) című novellában. Itt a teljes tétlenségre ítélt hős nő – mert a kúra még az olvasás szellemi izgalmát sem engedélyezte, csak ágynyugalmat és bő étkezést – az extrém testi-szellemi passzivitásban végül a pszichózisig jut.

De nem a kényszerű ágynyugalom, a kalóriadús hizlalókúra vagy a drasztikus elektromos kezelés volt a fáradt idegek legkegyetlenebb kezelése. A nők „viselkedészavarait”, ami legtöbbször a társadalmi normák valamiféle megszegését jelentette, egyes hisztériaspecialisták a méh, a petefészkek vagy esetenként a csikló műtéti eltávolításával orvosolták. Már az ókor óta úgy tartották, hogy a nők szaporítószerveik uralma alatt állnak, és legfőképpen az anyaméh (görögül *hysteria*) felelős idegrendszeri zavaraiért – melyek tehát összefüggésben állnak a ciklikus működéssel: a menstruációval, terhességgel, szüléssel. Ezt a népszerű nézetet a magyar ideg orvosok is osztották.

Schwartzer Ferenc, az 1858-as első hazai elmekórtani tankönyv szerzője még nem használja a hisztéria kifejezést a nőket érintő panaszokról szólva – de az 1888-as kiadásban Moravcsik Ernő már igen.¹⁰

Az első petefészkek-eltávolítást éppen a hisztéria nevében végezte el dr. Tauffer Vilmos, ugyanis úgy találta, hogy a tudomány állása szerint a nem menstruáló, a coitustól rettegő, havonta rátörő rohamoktól szenvedő huszonöt éves, férjezett nőbeteg állapotán ez segítené.¹¹ Ezt további kísérleti műtétek követték, számottevő sikerek nélkül – ha az operáció sikerült is, a beteg állapota, érthető módon, nem feltétlenül javult. Közben az elmekórtani klinikán három orvos – Laufenauer Károly, Hőgyes Endre és Schaffer Károly – hipnózissal kísérletezett olyan betegeken, akiknél a hisztéria súlyos, epileptikus tünetekkel járt. A magyar elmegógyintézetekben is külön csoportot képeztek a hisztéria címkéjével felvett, főképpen női betegek. A lipótmezei tébolydát meglátogató Justh Zsigmond leírásából arról értesülünk, hogy ő a hisztériásokban azt a rendszeresen „produkáltatott” betegcsoportot látja, akik az orvosi figyelem fókuszpontjában állnak: „Egy más osztályba megyünk, benn az épületben a hysterikus asszonyokhoz, azokhoz a szerencsétlen teremtésekhez, kiknek delejes álmát annyi orvos tanulmányozza, kiknek ez állapotát naponta előidézük – azért hogy tanuljanak, hogy a »világ haladjon«, egy fokkal többet tudjunk – egy szenvedésről többet mindenesetre!”¹²

A századfordulóra a hisztéria „mainstream” diagnózis és gyújtófogalom lett. Hugonnai Vilma egyaránt hisztériásnak nevezi azt a hipochondert, aki mindenféle testi tünet nélkül visszatérően megjelenik rendelésén, de a hörghuruttal érkező, folyton kellemetlenkedő vénkisasszonyt is, és ezt a diagnózist használja a különféle

¹⁰ Lafferton Emese: Hisztériakutatás Magyarországon. In: Scull, Andrew: *A hisztéria felkavaró története*, 148–149.

¹¹ Tauffer Vilmos: *A nők castratioja – egy gyógyult eset bemutatásával*. Khór és Wein, Budapest, 1878.

¹² Justh Zsigmond naplója, 365.

szexuális problémáktól szenvedő pácienseknél is. Hisztériás az a harminchárom éves katonatiszt-feleség, aki tíz éve férjezett, menstruációs zavaroktól szenved, méhe kicsiny, férjével pedig nem akar érintkezni, és hisztériás a huszonkilenc éves asszony, aki „közösüléstől irtózik”. Ez utóbbit „hysteria hymenalis”-nak nevezi, a szűzhártya latin nevéből (*hymen*).

Hisztéria a diagnózis a búskomorságtól vagy nyugtalanító gondolatoktól szenvedők esetében is. Egy ötvenegy éves asszony, O. Júlia például, aki húsz éve nem élt már a férjével, hanem egy másik férfival, attól szenvedett, hogy gyónás közben a pap ráijesztett: ezért el fog kárhozni.¹³ Hiába írt fel neki a doktornő napi háromszori Valeriana cseppeket, hiába utasította, hogy tízóraira és vacsorára almát fogyasszon, a sört, bort, pálinkát kerülje, az asszonyt három hónap múlva is ugyanúgy gyötörték a rossz gondolatok – s mivel később visszatért a rendelésre, továbbra is valami vigaszt vagy megoldást várt volna. A lelki gondozását végző paptól erre szemlátomást nem számíthatott, a vadházasság halál utáni következményei mindenesetre nem hagyták nyugodni.

Vagy kihez fordulhatott volna a „Teleky téri closett gondozója”, mint egy olyan orvoshoz, aki szegényebb emberektől nem fogadott el honoráriumot. A fiatal nő, R. Anna négy év házasság után özvegyült meg, és már három éve szenvedett idegbajban – hasonlóan azokhoz, akiknek módjukban állt ideges remegésüket, búskomorságukat egy fürdőhelyre tett utazással kúrálni. Annának azonban csak arra volt lehetősége, hogy felkeresse a tisztviselőtelepi orvosi rendelőt, ahol Hugonnai doktornő ingyen látta el a rászoruló pácienseket. A javallat ezúttal is a napi háromszor 15 csepp Valeriana volt, valamint tejből, tejes ételekből, gyümölcsből és kifliből álló étrend – remélhetőleg ennyit egy köztéri illemhely gondozója is megengedhetett magának, aki szanatóriumba nem mehetett.¹⁴

¹³ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. I. kötet, 1899. január 24. (90.)

¹⁴ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. I. kötet, 1898. november 26. (1.)

A hisztéria gyűjtőnévvé válását mutatja egy háztartási lapban megjelent kérdés, amit a bevált süteményreceptek, takarítási praktikák és dióhéj kiáztatásával készült hajfestő szerek között tesz fel egy olvasó a társnőinek: „Hugom, ki fiatal asszony 8 hónap előtt egy bajba esett. Az orvos állítása szerint hisztérikus. Segíteni nem tud a baján, annyit mondott, hogy ezt csak az idő gyógyítja meg. Talán volt előfizetőtársnőim közül valaki ebben a bajban? Ha igen, úgy kegyeskednének azt tudatni, vajjon mégis mi segítene a legjobban? Talán hidegvíz-kúra? Vagy legalább a rohamok csillapítására volna valami szer. Hizláló kúrát is ajánlottak, de semmi étvágya sincs. Így igazán nem tudjuk már, mihez fogjunk, hogy állapotán javítsunk.”¹⁵ Nem tudni, vajon miből állt a „baj”, mit jelentettek a „rohamok”, de az bizonyos, hogy a család aggodalmát felkeltették, viszont az orvos tanácsalannak bizonyult. Az olvasótársak azonban pontosan tudták, s a következő számban meg is írták, mi kell: pihenőkúra egy fürdőn és idegorvos, hiszen „hisztériát csak megbízható szakorvos gyógyíthat”.¹⁶

Gyógyvizek és diéták

Kúrák a test és lélek egészségéért

A legjobban bizonyára azok a jómódú páciensek jártak, akik konkrét testi tünetekben tudták kinyilvánítani lelki szenvedésüket, hiszen akkor végtelen (és sokszor haszontalan) kúrákkal, különféle fürdőhelyekre tett utazásokkal üthették el az időt. Beöthy Zsolt irodalomtudós – történetesen éppen Soldos Sári apósa a Beöthy Lászlóval kötött röpké házasság idejére – rendszeresen írt rosszabbodó vagy javuló testi tüneteiről „fürdőismerőseinek”, Konek Idának és Konek Emmának, akiket egy közös rohitschi (ma Szlovénia) kúra alkalmával ismert meg 1888-ban. A fürdői ismeretség és levelezés kis híján két évtizeden át tartott, és a fő téma mindvégig a testi és lelki egészség maradt, noha Beöthy szemérmesen kerüli a részleteket, hogy végtére is mi teszi üzőtté, mi roppantja össze testi vagy mentális egészségét: „Nem beszélhetek el dolgokat, melyek egyáltalán nem elbeszélni valók – de hát ezen fordul meg a bizalom? Ugye nem fog kérdezni semmit, hanem gondol néha barátjára.”¹⁷ Ugyan-

¹⁵ Olvasói kérdés „Hisztéria” jelígre. *Háztartás*, 1901. március 20., 9. szám.

¹⁶ Válaszok a „Hisztéria” kérdésre. *Háztartás*, 1901. április 1., 10. szám.

¹⁷ Beöthy Zsolt levele Konek Idának, Budapest, 1889. március 4.

akkor a testi tüneteket és az arra kapott kúrát, az egészségéért folytatott „szakadatlan és nehéz küzdelmét” mindig szívesen részletezi leveleiben. Beszél az idegességről, gyöngeségről, fulladásról, álmatlanságról és rossz gyomorról, még arról is, hogy milyen kúrákat vett a felsorolt szimptómák enyhítésére. Ám a tünetek hátterében álló esetleges lelki szenvedésről, szakmai vagy családi válságokról, szorongató anyagi gondokról nem mesél. Sokkal indiszkrétebbnek találta volna – különösen levélben – lelki és magánügyeit megosztani a hölgyekkel, mint testi betegségeit, amelyekről fesztelenebbül ír. Ez is jól szemlélteti, hogy amennyiben a kor embere olyan, ma leginkább pánikbetegségnek titulált tünetegyüttest észlelt magán, mint Beöthy, akkor csak a testi tüneteket akarta orvosolni, mégpedig mindig ugyanazzal a módszerrel: fürdőkúrával.

A vízkúra Sigmund Hahn (1696–1773), Vincenz Priessnitz (1799–1851), majd Sebastian Kneipp (1821–1897) munkásságán alapult, és a hideg víz, a természetben való testmozgás és a puritán táplálkozás gyógyerejét hasznosította szinte a létező összes betegség gyógyításában. Az évszázadok óta kedvelt, különféle hatású gyógyvizekkel rendelkező fürdők látogatottsága új lendületet nyert a vízkúra népszerűsége által, ez lett a 19. század meghatározó gyógymódja. A fürdőhelyi élet általános napirendjében állandó elem volt a korán kelés, a helyi zenekar taktusaira történő gyógyvízfogyasztás, a séta, a hideg vízben való megmerítkezés és a mezítláb járás. Az erdélyi Buziásfürdő programját így foglalja össze egy beszámoló: „A fürdőélet reggel hat órakor kezdődött. Ekkor megszólalt a zene, és a fürdőközönség ivókúrára ment és sétált a parkban nyolcig. A buziási szénsavas vizet itták a betegek. Nagyon kellemes savanyú víz borral keverve. (...) Volt a fürdőnek egy szénsavas, hideg fürdőmedencéje (9 Celsius) melybe csak kevesen merészkedtek, és öt percnél tovább nem is bírták ki. Én több ízben próbáltam. A vízben úszva, lubickolva a hideg nem volt annyira érezhető, annyira csipkedte a bőrt a szénsavas víz: pirosra csípte. De remegve, elkétkülten hagytuk el, és utána a forró napon futká-

Amint a képen látható, Marienbad aligha volt olyan hely, ahol a beteg magába szállhatott. Az eleinte gyógyászati célból felkeresett fürdők legnépszerűbbjei idővel sokkal inkább társasági gyülekezőhelyekké váltak, így született meg az egészségügyi célú zárandoklatból a modern turizmus.

rozva csak nehezen tudtunk felmelegedni. Állítólag nagyon jót tett az egészségnek.”¹⁸ A hidegvíz-kúrák mellett persze léteztek meleg források mellett kiépített fürdők, kénes, szénsavas és lápfürdők is – idővel inkább ezek lettek népszerűek.

Minden betegségnek megvolt a megfelelő gyógyhelye, és az orvostudomány ezen új ágára – a balneológiára, azaz gyógyfürdőtanra – szakosodott orvosok a különböző helyszínek adottságainak vélt vagy valós hatékonysága alapján irányították a legjobb helyre a pácienseket. Léteztek fürdők tüdőbetegeknek, idegbetegeknek, reumatikusoknak, női bajoktól szenvedőknek, emésztési zavarokkal küszködőknek, fogyókúrázóknak és így tovább. A népszerű Marienbadról (ma Mariánské Lázně, Csehország) kiadott magyar tájékoztató szerint a lápfürdőjéről nevezetesen monarchiabeli település a következő bajok mindegyikére enyhülést kínált:

¹⁸ M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt*, 76–77.

1. vérszegénység, cukorbetegség, elhízás, mirigydaganatok
2. gyomorhurut, gyomorfekély, székrekedés
3. májbetegségek, epekő
4. vesebántalmak, Bright-kór
5. hólyaghurut, vándorvese
6. női betegségek: méh helyzetváltozásai, havibaj zavarai, klimakterium
7. idült reumatizmus és köszvény
8. szívbántalmak
9. súlyos idegbántalmak
10. gége-, légcső-, tüdőhurut¹⁹

Erről a listáról bizonyára a fürdőre induló család minden tagja talált olyan betegséget, amellyel rendelkezett. A szinte a teljes arzenál csupán a tuberkulózist és a szifiliszt zárta ki, mint amire nem hat a gyógyvíz, valamint a fertőző és gyulladásos betegségeket, amelyeket szintén nem lett volna bölcs ilyen módon kezelni.

Karlsbad (a mai csehországi Karlovy Vary) volt a fürdőváros-univerzum egyik drága és zsúfolt „metropolisza”. Beöthy Zsolt szinte mindig viszolygással ír róla leveleiben, mintha valami nagyon keserű pirulát kellene lenyelnie azzal, hogy az orvosa rendelőnyére ott tölti a szabadságát: „A természet csöndjéből és szabadságából semmi, a zsvaj és füst elől nincs menekülés.” A már régóta ismert meleg vizes fürdő a 19. században olyan ütemben fejlődött, hogy a század végére aligha nyújtotta idilli gyógyhely képét, sőt minden kellemetlenséggel rendelkezett, amellyel egy nagyváros: „A szép Rohitsch után ez a lármás, füstös, zsúfolt, kietlen város úgy hat, mintha Petőfi után egy szótárt vennék elő olvasni. Igaz, hogy ez is hasznos olvasmány s talán Karlsbad is megteszi a magáét. Még eddig folytonos fejfájás gyötör, pedig már holnap a negyedik pohár víznél leszek. Ismerősöm elég van (Salamonék is végképp itt reked-

¹⁹ Dr. Tuszka Ödön: *Marienbad világfürdő*, 6.

tek) de ebben a környezetben nemhogy fölmelegednék az ember kedélye, hanem mit ide hozott, az is elsorvad.”²⁰

A beszámolóból az is kiderül, hogy az eredeti, még a fürdőkúra-apostolok által meghatározott cél az lett volna, hogy a beteg megszo-kott környezetéből kiszakadva, idilli tájban, korán kelve, természetben járva, reggelenként növekvő mennyiségű gyógyvizet fogyasztva szabadul meg kínjaitól. A század végére azonban egyes fürdőhelyek egészen „cliparosodtak”: „Legnehezebben viselem az élet kedélytelen-ségét. Van itt a városon kívül hegy elég, de odáig utazni kell, mégpe-dig esőben. Így szűkebb falak közt, füstösebb levegőben, nagyobb és izgatottabb tolongásban nyaralok, mint Pesten. Félegyházi rokonok is vannak – meg annyi, de annyi ismerősöm (...) de az összes társasá-gok mégis úgy néznek ki, mint a megtelt légyapírosok: ázunk, evic-kélünk, vergődünk, de nem sok élet és köszönet van benne.” A zsú-foltság, zsvaj és füst mellé még az időjárásra is panasza van: „Köd, eső, hideg – egész Karlsbadban semmi sem meleg, csak a Sprudel vize. Többnyire szakadó esőben ébredünk, téli kabátban járunk, kelleetlen koplalunk és a jövőben reménykedünk. Mert a helyett, hogy a víznek eddig hasznát érezném, inkább minden elfeledett és emlékezetemben lévő bajomat nyakamra hozta. A gyakran félőrai libasor után megközelíthető kút olyan, mint valami gyóntatószék, a hol az embernek minden régi bűne a nyakára visszaidéztetik. Nem mondhatom, hogy beteg lennék, de annyi áll, hogy legalábbis olyan távol vagyok az egészségtől, mint ide Salzburg.”²¹

A 19. század második felére a legnépszerűbb fürdőhelyeken nyilvánvalóan nem a gyógyulás állt a fókuszpontban, hanem a tár-sasági élet. A közönség igényeit kiszolgáló a települések úgy fejlesztették ki szezonális infrastruktúrájukat, hogy az a legkénye-sebb igényeknek is megfeleljen. „Herkulesfürdőtől el voltam ragad-tatva (...). A Cserna zúg-búg, az erdős, magas hegyektől körülvelt

²⁰ Beöthy Zsolt levele Konec Idának, Karlsbad, 1888. július 3.

²¹ Beöthy Zsolt levele Konec Idának, Karlsbad, 1888. július 8.

A mai Románia területén található Herkulesfürdő csodatévő gyógyvize, különleges mikroklímája és szép fekvése miatt lett az egyik első számú fürdőhely a Monarchiában. Számos híresség mellett Erzsébet császárné is megfordult itt. A korabeli celebritások megjelenése mindig feljebb strófolta a sokszor magánvállalkozásként üzemelő fürdőhelyek árfolyamát.

szűk völgyben a pompás fürdőházak, elegáns palotaszállók; fényes Kursalon, ahol esténként táncoltak; a fényes boltok stb. Nagyjából bécsi kereskedők vonulnak be az idényre gyönyörű árucikkkel, ékszereszek, masamódok, dísz tárgykereskedők stb.”²² – írta Hrabovszky Júlia, aki a fürdő egyik üzemeltetőjének – hiszen a fürdők többnyire magánvállalkozásként működtek – lányát tanító nevelőnőként vendégeskedett a fényűző erdélyi Herkulesfürdőn – amit amúgy nem engedhetett volna meg magának. A kisebb és olcsóbb fürdők sokkal inkább biztosítani tudták a regenerálódáshoz szükséges figyelmet és nyugalmat, ám kevesebb szórakozási lehetőséget biztosítottak és kisebb társaságot vonzottak. Tutsek Anna kamasz lány hőse, Cilike például azon méltatlankodik, hogy édesanyja kúrája miatt a csendes Balatonlelén kell nyaralnia, ahol nem

²² M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt*, 65.

viselheti a korábban kisírt selyemblúzt, hiszen az ottani szerény társasági élet nem kedvez a flancolásnak. Amikor mégis felveszi, csak nevetség tárgya lesz.

A gyógyítás/gyógyulás háttérbe szorulásának egyik ékes bizonyítéka, amit egy fürdőorvos a szintén nagyon divatos, nemzetközi hírű Marienbadról ír, ahol a szigorú délelőtti kúrát követően délután „zsúfolásig megtelnek a cukrászok helyiségei, különösen Ruppert-é, hova »tilosba« járnak az édességtől eltöltött »erősek«, különösen a gyenge nemből”.²³ Tehát hiába kínozták szigorú diétával a túlsúlyos hölgyeket (és urakat), ha azok süteményekkel vigasztalták magukat a promenádon. Feleslegesen propagálták a puritán, „sportos” életmódot a gyógyulás zálogaként, ha a fürdő kiépülése azzal járt, hogy minden civilizációs átkot garantált az azok elől menekülőknél.

A diéta sok mindent jelenthetett; az idézett fürdőorvos például Marienbad kapcsán megjegyzi, hogy a „Téplí rend”²⁴ tehenészete „gyógytejet”, „gyógyvaját”, kefir és joghurtot szolgáltat az ottani betegek tejkúráihoz – amely tejtermékek azért voltak különlegeseek, mert az akkor újdonságnak számító pasztörözött tejből készültek. Beöthy Zsolt pedig azt írja karlsbadi kúrájáról, hogy az orvos arra kéri, „csak koplaljak kitartóan (délben egy rostbeef és szilva, este egy kis sonka) s igyam a vizet, melyből már öt pohárral temetek magamba reggelenként. Azután majd, azzal biztat, menjek valami hegyes helyre, ahol hidegben fürödhetek, majd meglátom!”²⁵ A meglehetősen egyoldalú, csak húst, szilvát és nagy mennyiségű gyógyvizet tartalmazó kúrától bizonyára lefogyott néhány kilót. A zsíros, tápláló tejterméket fogyasztó betegek pedig feltehetően híztak, ezeken a kalóriadús kúrákon még a súlyosabb betegek is kikerekedhettek rövid időre. De már az ennél kidolgozottabb diétáknak is akadtak apostolai és követői.

²³ Dr. Tuszkai Ödön: *Marienbad világfürdő*, 102.

²⁴ A Marienbad közelében található Tepl (ma Teplá, Csehország) premontrei apátságának szerzetesei tartottak fenn tehenészetet.

²⁵ Beöthy Zsolt levele Konek Idának, Karlsbad, 1888. július 8.

Szliács (ma Sliač Szlovákiában) meleg gyógyforrásait már évszázadok óta látogatták a gyógyulásra vágyók, de a fürdőzők igazi tömegei a 19. században vették birtokba. Azon monarchiabeli fürdőhelyek közé tartozott, amelyek látogatását meddőség és egyéb nőgyógyászati problémák esetén tanácsolták.

Hugonnai Vilma az 1870-es években svájci tanulmányai során ismerkedett meg a vegetarizizmussal, amelynek híve, majd orvosként maga is propagálója lett. Gyümölcs, kenyér és tej maradt a fő tápláléka 1882-ig, amikor is egy betegségből való lábadozása alatt az orvosa azt indítványozta, hogy térjen vissza a vegyes étrendre. Irataiból és orvosi naplójából ítélve a doktornő továbbra is rendszeresen ajánlotta és alkalmazta a gyümölcskúrát gyógyászati célokra. „Nincs fontosabb tényező az ember egészségének fenntartására, a betegségek bizonyos határig történő leküzdésére, sőt az élet meghosszabbítására, mint a megfelelő táplálék. (...) A sejt az ő működésének legfontosabb tényezőjét, a táplálóanyagát az őtet környező közegből vesz magához, de ha ezen közegben közömbös avagy kártékony anyag van, úgy a sejt ezt is magához vesz”²⁶ – írja a gyümölcskúráról

²⁶ Dr. Hugonnai Vilma: *A gyümölcs mint tápszer és orvosság* [előadás vázlata, datálás nélkül]. SOM Levéltár.

szóló vázlatában, amelynek tanúsága szerint háromféle megbetegedéshez javallotta pácienseinek a gyümölcsdiétát: gyomorpanaszoknál, egyes mozgásszervi bajok és bizonyos pszichés(nek vélt) problémák esetén, amelyeket neurasthéniaiként vagy hisztériaként diagnosztizált. Mivel György fiára huszonhat évesként és Vilma lányára négyévesként utal, a vázlatot 1892-ben kezdhetette el írni, és nyilvánvalóan az egyik legnyomósabb érvnek szánta, hogy saját gyermekeit is hatékonyan gyógyította gyümölcskúrával.

Leírása szerint az első házasságából született fiát, Szilassy Györgyöt tifuszból kezeli ki minden táplálék megvonásával, kizárólag cseresznye adagolásával. A kis Vilma pedig, akit édesanyja több mint egyéves koráig szoptatott, majd később sem etet mással, mint a korábban általa is követett gyümölcs-tej-kenyér étrenddel, a Központi tejszarnok tisztviselőtelepi fióküzletéből kapott tejtől betegszik meg. A négyéves kislány hetek óta szenved már a gyomorhuruttól, amikor végre hozzá lehet jutni primőr gyümölcshöz: „május 21-én a legjobb fajta cseresznyéből, ami csak kapható volt hozzattam és délben 8 szemet jóízűen megevett, utána sem csikarás, sem hasmenés nem állt be, hanem 1 órai jó alvás. Délután szokott utoljára enni gyermekem, most is akkor adtam 10 szem cseresznyét. Megette, többet nem kért, nem is adtam. 8-kor este elaludt és reggelig fel sem ébredt. 22-én csakis cseresznyét kapott, ugyanezen a napon értesített a Központi tejszarnok fióküzletének tejhamisításáról.”²⁷

Gyomorpanaszok miatt lett a beteg Schuller Alajos vegyész, műegyetemi tanár, a férje kollégája. Esetében hangsúlyozta, hogy a tartós emésztési problémák nem oldhatók meg néhány hetes kúrával – a tanár ugyanis visszaesett, mikor a kúrát négy hét után feladta, és visszatért a vegyes étrendhez. Másfél év után azonban minden panása megszűnt, egészséges, és meg is szokta az új étkezési rendet.

Hugonnai saját sokízületi gyulladására is használt gyümölcskúrát – „táplálék narancs és alma, ital friss citromból készült

²⁷ I. m.

limonádé". Egy arthritis deformanstól szenvedő negyvenkét éves betegének gyümölcskúrával történő kezelését úgy vállalja el, ha három évet kap a teljes gyógyulás elérésére. „5 év óta beteg, eleinte Rheumája volt, ami nem akart szűnni noha fürdőkbe járt, Mehavián (?), Pöstyénen és más fürdőkön heteket töltött, alkalmaztak belső-külső gyógyszereket. De a baj tovább fejlődött, míg 2 évvel ezelőtt ágyba került, végtagjai elferdültek és a legnagyobb fájdalmak között tehetetlenül tengeti életét.”²⁸

A „jól táplált kövér szép nő”-ként említett harmincöt éves K. Jánosné vegyes panaszait idegi eredetűnek véli, „histeriát” állapít meg nála, amelynek szintén a gyümölcskúra a kezelési módja. A következő „diétát” írja fel neki: „reggel és uzsonnára kakaó tejjel kenyérrel, délben, este gyümölcs kenyérrel, kétnaponként egy teljes fürdő 1 kl sóval. 6 órakor reggel keljen fel, napközben ne aludjék, ne dülöngjön, hanem végezze házi teendőit, este 10-kor feküdjék le.”²⁹ A mindenféle, akkoriban „izgatószernek” tartott élelmiszer, mint a hús vagy a fűszerek kiiktatása, a rendszeresség, az ülőfürdő, korai kelés és lefekvés bizonyára valamelyest kiegyensúlyozottabbá tette az asszonyt, de nem tudni, milyen fokúak voltak idegi panaszai, s hogy egy diéta segíthetett-e enyhítésükben.

A vegetarianizmus mindazonáltal nem csupán gyógymódként, de életmódként, táplálkozási választásként is kezdett követőkre találni. Weixlgärtner Vince főgimnáziumi tanár 1897-ben alapította meg az első magyarországi vegetáriánus egyesületet, és később vegetáriánus szakácskönyv is megjelent az Erzsébet Nőiskola zenetanárnőjének, Mokry Lenkének a tollából. A néprajzkutatók szerint az alsóbb osztályok amúgy is alig fogyasztottak húst, ám a középosztálybeli étkezés elképzelhetetlen volt bőséges, „erőt adó” húsadagok nélkül. Ezért ért fel szinte csendes lázadással a gödöllői kivonulás, amikor a századfordulón képzőművészek egy csoportja maga

²⁸ I. m.

²⁹ I. m.

mögött hagyta a várost és a polgári létet. A puritán, húsmentes ételek, amelyeket magukhoz vettek, úgy viszonyultak a Monarchia Magyarországnak osztrák, magyar és francia hatásokat ötvöző dús étkeihez, ahogy a gödöllői művészek letisztult alkotásai a milennium korának sokszor bornírt történelmi és szalonfestészetéhez. Nagy Sándor, a művésztelep egyik oszlopos tagja 1902-ben még fel is kereste a szellemi példaképüknek tekintett, idős korában szinte vallásalapító szerepében tetszelgő – szintén vegetáriánus – Tolsztojt Oroszországban.³⁰

³⁰ Gellér Katalin – Keserü Katalin: *A gödöllői művésztelep*. Céger Könyvkiadó, 1994, 13. és Wilson, A. N.: *Tolstoy*. Penguin, London, 1988, 492.

„Elég tör járkál a testekben”

Szanatóriumok és elmegyógyintézetek

Bródy Sándort már foglalkoztatta egy ideje az öngyilkosság gondolata, mikor a semmeringi Ballmann-féle szanatóriumba megérkezett. Itthoni kezelőorvosa, dr. Ferenczi Sándor akkoriban még csak egy különleges témák iránt érdeklődő ideg orvos volt, de rövidesen Freud követője és a pszichoanalízis hazai úttörője lett. Ferenczi szerint az író csupán „kisfokú neuraszténiától” szenvedett, és némi pihenés és nyugalom rendbe hozta volna, de az lett a rögeszméje, hogy halálos betegségét eltitkolják előle az orvosok. Semmeringből írt leveleiben „fájdalom, szenvedés, életuntság volt érezhető”, de a szanatóriumi kezelés alatt mintha javulni látszott volna a kedélyállapota. „Vasárnap egész nap jó kedve volt és élénken társalgott a hölgyekkel, akik különben is meleg szeretettel figyelték a geniális író lelkiállapotát” – számolt be a tragédiát megelőző eseményekről egy korabeli újság. Az író másnap azonban komoran ébredt fel, kiment a kertbe, leült egy padra, és szóltanul meredt maga elé. Majd egyszer csak felugrott, beviharzott a szobájába, ahonnan kisvártatva dörrenés hallatszott.

„Ötvenöt esztendeje ennek a jelenetnek. De nem felejttem el a hatást, amit rám gyakorolt. Elképzelni sem lehet akkora tökélyét a férfiszépségnek, a sártnak, a közvetlen és hódító varázsnak, ami benne volt. A teremtés ha minden száz évben egyszer szánja rá magát arra, hogy ilyen ragyogó férfiszépséget alkosson. Gyönyörű hangja belefolyt az ereimbe, mint a méz” – írta Bródy Sándorral való találkozásáról Erdős Renée az egyik visszaemlékezésében.

Az ajtót betörő segédorvost és az őt riasztó másik pácienszt a következő látvány fogadta: „Bródy a pamlagon ült ingben és szürke nadrágban és halotthalványan visszahanyatlott. Mellette a revolver. Melléből patakzott a vér.”³¹ A fiatal költőnővel, Erdős Renée-vel való szakítása miatt elkövetett öngyilkossági kísérlete után az író a bécsi Krankenhaus sebészetén lábadozott, és ha a revolverlövés okozta sebből fel is gyógyult, az ideg-sanatóriumoknak továbbra is állandó vendége maradt. Számos írásában festi le a környezetet és a betegtársakat – főképpen nőket. Egy másik férfi beteg szájába adja a panaszt, aki úgy érzi, „belebetegszik ebbe a sok beteg asszonyba”.³²

Miközben a 19. század elején még gyógyintézetként létrejövő fürdők fokozatosan inkább a szórakozás és a társasági élet szín-

³¹ Bródy Sándor tragédiája. *Független Magyarország*, 1905. július 5.

³² Bródy Sándor: *Az orosz. Új Idők*, 1906. november 25., 48. szám.

helyeivé lettek, a század végére a szanatóriumok vették át a gyógyítás szerepét. A Bródy által emlegetett nők sokféle panasszal érkezhettek az idegszanatóriumokba, de egyvalami mégis összefűzte őket: legalább középosztálybeli, de akár nagypolgári vagy arisztokrata származásúak is lehettek, így megengedhették maguknak, hogy ne csupán súlyos testi betegségüket gyógyíttassák valahol, hanem az idegeiket is. A 19. század végén és a 20. század elején a magánfenntartású idegszanatóriumok erre alapozták praxisukat. Népszerűségüket legfőképpen annak köszönhették, hogy a betegek az örökletesnek és gyógyíthatatlannak hitt „őrültség” bélyege helyett megnyugtatónak találták, ha idegeik működési zavarai vagy fáradtság, kimerültség miatt kezelik őket.³³

A pszichoterápia megjelenése, majd elfogadottá válása előtt a fizetőképes középosztály lelki kínjainak enyhítésére szükség volt egy olyan jellegű betegséfgalomra, ami nem fenyegette őket azzal – mint a szifiliszből kialakuló elmezavarok esetében –, hogy a „szülők bűne” a gyerekek életére is kihat, ezáltal kevésbé stigmatizálta a beteget. A neuraszténia nem volt olyan fenyegető kifejezés, mint a korábban használtak, nem volt szó megbomlott elméről, csak megfáradt idegekről. Így hát a pisztollyal lövöldöző, életunt író az öngyilkossági kísérletről beszámoló tudósítás sem mutatja dühöngő elmeháborodottnak – sokkal inkább úgy hat, mintha tette az idegkimerültség szélsőséges kifejeződése volna.

Az öngyilkosság egyébként is már-már társadalmilag elfogadott konfliktusrendezési stratégia volt, legfőképpen a férfiak számára. Ezt diktálta „a becsület” minden lelkiismereti konfliktusba vagy anyagi csődbe kerülő férfi számára. Wohl Stefánia *Aranyfűst* című regényében a főhős, Szerényi, miután elhagyta első feleségét, második, csalfa neje elszökik tőle és a családi vagyont is elverte, illő módon föbe lövi magát, családja nőtagjaira hagyva az utána maradó káosz rendezését.

³³ Shorter, Edward: *A History of Psychiatry*, 113.

A Bródy által leírt nők gyakran szintén női szerepeikben valott kudarcaik miatt kerülnek idegszanatóriumba. Palamaya hercegnő például egyszerűen túl sok energiával és képességgel rendelkezik, hogy tétlen életet élő gazdag örökösne legyen. Az *elűzött királynő* hősnője pedig feleségszerepében bizonyul rossznak, mikor megcsalja a férjét.

„Már a tudomány minden módszerét igénybe vette állítólagos idegbaja ellen; aludttejet vacsorált, mezítláb sétált a nedves fűben, vizes lepedőt öltött királyi palástként a vállaira; megpróbálkozott a villamosozás csodáival és reggeli előtt a svéd gimnasztika édes gyönyörűségeit élvezte”³⁴ – írja egy idegszanatóriumban játszódtó tárcsa. De igazság szerint az idegszanatóriumok ezeknél az ártalmatlan módszereknél radikálisabbakat is alkalmaztak. Újdonságnak számított a már említett, amerikai Weir Mitchell-féle pihenőkúra, ami erőltetett pihenést és kalóriadús, tejalapú étrendet foglalt magában, elektroterápiával és masszázssal az izomtónus fenntartásáért. Az öreg kontinensen inkább tejkúrának (*Mastkur*) nevezett hizlalókúrát több európai szanatórium is felvette a módszerei közé a hisztéria és neuraszténia kezelésére. Erre utal egy hírlapi tárcsa is, amely ugyan kitalált történet, de módszertana vélhetőleg nem is áll olyan távol a valóságtól: ebben a szanatórium orvosa az idegi bántalmaktól szenvedő beteget akkor tekinti gyógyultnak, ha az nyolc kilót magára szedett (más kérdés, hogy a doktor saját készítésű mérleggel manipulálja a mérési eredményeket).

Ugyanakkor az orvosok egyre gyakrabban nyúltak a gyógyszeres kezeléshez, mivel úgy látták, hogy a kemikáliák egyes holtpontra jutott helyzetekben változást hoznak, vagy legalábbis lenyugtadják a zaklatott beteget. A gyógyszerészeti fejlesztéseknek köszönhetően egyre többféle szer állt rendelkezésükre. „Két esztendeje hurcolnak – az apám és anyám – szanatóriumból szanatóriumba – meséli Bródy Sándor novellájában a tönkrement házassága miatt gyógyít-

³⁴ Szomaházy István: Kuncz doktor mérlege. *Pesti Napló*, 1897. július 4., 184. szám.

hatalatlanul búskomor nőbeteg. – Apám a télen abbahagyta az üzletet, hogy velem tölthesse az időt Nizzában. Tavasszal Egyiptomban voltunk, odahaza minden ideggyógyászt idegessé tettünk. A testem tele van kis tűszúrásokkal, arzén, morfium, real, peul, minden van bennem. Két esztendeje, hogy a dolog történt, egy pillanatig sincs jókedvem. Egy darab fa vagyok, semmit sem érzek, még a bánatot sem igazán. Nincsen reményem, nem hiszek a jövőben, nem akarok meghalni és nem tudok élni. Enni csak ezért eszem, hogy az orvosok és a szüleim ne veszekedjenek.”³⁵

A gyógyszerek terjedése természetesen azt is magával hozta, hogy a szerfüggőség önálló problémává nője ki magát. Az egyik tárcában esküvőt ünnepelnek az idegszanatórium lakói, és a mulatság nem csupán az alkohol szabad élvezetét jelenti, mint a „kinti” világban, hanem a gyógyszerekét is: „Az orvosok – kivételesen – engedélyezték a pezsgőt, főképpen a maguk kedvéért és éjjelre annyi és olyan altatószert kaptunk, amennyit akartunk. A morfinistákra – négy is volt – nem ügyelt senki, összetörten, boldogtalanul kiszaladtak és visszatértek nyugalmasan, életörömmel teli.”³⁶

Az idegszanatóriumok lakói valószínűleg nem csupán a társadalomból, a „normális emberek” világából érezték magukat kirekesztve, hanem a „normális betegek” közül is, hiszen nem rendelkeztek konkrét testi tünetekkel, és nem gyógyultak az évi egyszer-kétszeri fürdőkúrától sem. Bizonyára ebből fakadt az a sajátos szanatóriumi közösségi élmény, amit Bródy a novelláiban többször is hangsúlyoz: „Itt a legrejtettebb titkaikat az ösmeretség első órájában elárulják egymásnak az emberek, nyíltak, közvetlenek; a nyárs, amit kint a polgári életben nyelünk, amikor ismeretlenül állunk egymással szemben, itt ismeretlen szerszám, így is elég tör járkal a testekben, keresztülkasul.”³⁷ Az idegszanatóriumok mikrokozmoszában mindenki bátran megnyílik, elmeséli élete történetét, és felhagy

³⁵ Bródy Sándor: Az előzőtt királynő In: *Húsevők*. II., 163.

³⁶ Bródy Sándor: Palamaya hercegnő. *Új Idők*, 1907. március 17., 12. szám.

³⁷ Bródy Sándor: Az orosz. *Új Idők*, 1906. november 25., 48. szám.

az értelmetlennek érzett formaságokkal: „Ezekben a szanatóriumokban a nyomorúságon keresztül a legtartózkodóbb emberek is összeölelkeznek, és titkos tanácsosok merev gerince összeér – és testvéresül a gabonaalkusz elgömbült gerincével. Ó be szép is, amint a gyáva szenvedés összezsúkolódik, és a különböző, sőt ellenséges fajták és rangok meleg részvétellel kérlik egymástól: – Hogy aludt?”³⁸ A kérdés ráadásul nem pusztán üres társalgási fordulat, hiszen a többnyire álmatlanságtól gyötört páciensek számára alig van fontosabb kérdés annál, hogy hogyan telt az éjszaka.

A hasonló lelki szenvedéseik miatt „összeölelkező” betegeket tömörítő idegszanatóriumoknál sokkal rémisztőbb és embertelenebb helyek voltak az elmegyógyintézetek. Az állami és privát tébolydák száma a 19. század során egyre csak növekedett, ezek elvileg nem csupán az elkülönítés és őrzés, hanem a terápia funkcióját is ellátták – természetesen az azokat működtető orvosok ambíciójától függően.

Furcsa jelenség, amit Justh Zsigmond a naplójában leír: az 1880-as évek végén egy kis társasággal afféle kirándulásként keresik fel a lipótmezei tébolydát – a csapatban „szakmai kíváncsiságtól” vezérelt színésznők is vannak, többek közt a híres tragika, Jászai Mari, akik bizonyára szerepeik örülsi jeleneteihez kerestek inspirációt. Az elmegyógyintézetek természetesen nem álltak nyitva minden látogató számára, de érdeklődő orvosok és kíváncsi vendégek külön engedéllyel felkereshették. A társaság végiglátogatja a „hülyék osztályát” (korabeli szóhasználat az értelmi sérülteket), a „dühös bolondokat” (a súlyosabb állapotú pszichotikus betegeket), valamint a „hysterikus asszonyokat” – itt „a színésznők kíváncsi szemmel veszik körül az ágyakat, egyik Ophelia szerepére gondol, a másik valami modern darabra”.³⁹ Őket már nem engedik be az orvosok a „dühös nők” közé, de előtte elkerülnek az „első

³⁸ Bródy Sándor: Az előzőtt királyné. In: *Húsevők*. II., 165.

³⁹ Justh Zsigmond naplója, 365.

osztályú” (rangjuk vagy pénzük miatt külön kezelt, mondhatni, VIP-) betegek szárnyába, ahol Justh egy gyerekkori ismerősével, egy fiatal arisztokratával találkozik össze. Justh mintha arra tenne utalásokat a férfi egykori kicsapongó életét emlegetve, hogy a szifiliszből kialakult paralízis okozta volna elmebetegségét, ami az orvos szerint gyógyíthatatlan.

A 19. század végén a szifilisz végfázisában a progresszív paralízistől, azaz teljes elbutulástól szenvedő páciensek tették ki az elmeógyógyintézetek ápoltságainak a zömét, és ez még 1912-ben is így volt, amikor már nem a régi kórformák – „butaság”, „búkór”, „dühösség” stb. – szerint listázták a betegeket. Hanem – mint az Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet nyilvántartása szerint – a következő diagnózisok léteztek: *mania*, *melancholia*, *schizophrenia*, *paranoia*, *epilepsia*, *hysteria*, *neurasthenia*, *imbecillitas*, *encephalopathica*, *dementia arteriosclerosis*, *lues cerebri*, *paralysis progressiva*, *tabes*, *dementia senilis*, *amentia*, *alcoholismus*, *morphinismus*, valamint „egyéb”. Innen az is kiderül, hogy a nők aránya a férfiakénál magasabb a *hysteria* és *amentia* diagnózisában, melyek közül az utóbbi olyan elmezavart jelentett, ami valamiféle megrázkódtatás hatására következik be „különösen terhesség, gyermekágy, szoptatás idején”.⁴⁰ Az alkoholizmus és a neuraszténia terén kisebb volt a nők aránya; ugyanakkor több nő került intézetbe öregkori demencia miatt, mint férfi – ez utóbbi annak tudható be, hogy a nők inkább ápolják otthon demens férjüket, míg a rendszerint idősebb férfiak erre nem képesek, amikor feleségük megbetegszik. Mindazonáltal a kategóriák nagyon eltérő jellegű betegségeket mutatnak; ezek némelyike visszafordíthatatlan, testi eredetű leromlás, amelyen – különösen akkoriban – nem lehetett segíteni. Másfelől az alkohol- vagy morfiumpfűgőségnél, esetleg valami életválság miatt kialakult neuraszténiánál eredményesebbek lehettek volna az enyhébb terápiás eszközök és a környezetváltozás, mint az intézeti bezártság.

⁴⁰ A Budapesti Angyalföldi Ideg- és Elmeógyógyintézet Emlékkönyve, 127.

Egy fiatal lány Miska nevű ismerősének kálváriáját írja le hosszasan a naplójában, aki valószínűleg egy lelki krízis miatti súlyos depressziótól szenvedett, mikor a Schwarczer-szanatóriumba került. Itt aztán fokról fokra eszkalálódtak az események, és magától a gyógy módnak szánt elzárástól lett egyre rosszabb a beteg állapota. A búskomorság és a kényszeres gondolatok mellett felerősödtek a fiatal férfi önpusztító szándékai is: „Rögeszméje, hogy nem akar enni, el akarja magát emészteni. Az első öngyilkossági kísérlete balul ütött ki. Betörte a szobája ablakát és föl akarta vágni az ereit. Nem sikerült neki. Fölfedezték szándékát és a dühöngők közé csukták. Kilenc hónapon át a legbrutálisabb bánásmódban részesült. Nyilvánvaló volt, hogy éhen akar halni.”⁴¹ Az egyre romló állapotú, a sanatóriumból kikerülő, majd családja által visszavitetett férfi végül több sikertelen kísérlet után öngyilkos lesz. A naplóban az esetet részletesen leíró lányt, Kóbor Noémit bizonyára azért is foglalkoztatták a hasonló történetek, mert az ő édesanyja is hosszú ideje elmeógyógyintézetbe volt elzárva.

Kóbor Tamás hírlapíró és regényíró az 1890-es évek elején alapított családot Erdei Rózsával. Először egy kisfiuk született, aki kiskorában elhunyt, aztán 1896-ban a lányuk, Noémi. Az asszony betegsége miatt hosszabb időszakokra intézeti gondozásba került, noha férje időről időre hazahozatta, ahogyan az lányuk kamaszkori naplójából kiderül. Amikor az anya távol van, a lány barátnőinél vagy szerelmi ábrándokban keres vigaszt, és hiányolja az anyafigurát az életéből; de ha az anyja éppen otthon tartózkodik, rádöbben, hogy idegenné változott számára, már nem az, akit kisgyermekkorában úgy szeretett: „Most itthon vagyok, elégedett vagyok, de hallom alattam anyám kiáltását, és – micsoda rettenetes tréfája a sorsnak – a szomszédban Bárdi Gabi⁴² énekel. Valamikor anyám is így énekelt. Már nem szeretek kicsi mamát írni. Ez a szó csupa bol-

⁴¹ Kóbor Noémi naplója. PIM Levéltár, 1912. június 27.

⁴² Bárdi vagy Bárdy Gabi (1876–1965) énekes-táncos színésznő, operettprimadonna.

dog emlék, és ha úgy kell öt szárazon »kicsi mamá«-nak szólítani és lélektelenül mosolyogni rá, oh micsoda fájdalmas ellentét az a múlt és jelen »kicsi mamá«-ja között. Már nem anyára vágyom, most már várok türelmetlenül mohón a saját gyermekemre. Az nem lesz ilyen szerencsétlen, mint én, mert annak lesz anyja.⁴³

A kamasz Noémi azt a módszert választja az egész családot megnyomorító szenvedés enyhítésére, hogy gondolatban leválasztja édesanyját az egységükről, inkább egy jövőbeli, boldogabb családi életre vágyódik saját gyermekkel, sőt egy másik bejegyzésében édesapjának is új élettársat kíván, akivel boldogan élhet. Abban nem reménykedett, hogy az állapot javítható: „Nahát, higgyen az ember felgyógyulásnak, mikor tisztára ideges embert nem tudnak az orvosok gyógyítani. (...) Renének megmondtam, hogy mit tartok anyám meggyógyulása felől és ő minduntalanul (talán vigasztalni akart) kijavított, hogy anyám idegbajos, és nem örült. Édes istenem, tudom mit tartsak az ilyen idegbaj felől.”⁴⁴

A tébolydák és idegstanatóriumok egyes betegei között óriási különbségek lehettek az esetek jellegét és súlyosságát tekintve. A 19. század végén egyre nagyobb igyekezet mutatkozott, hogy a különféle mentális problémákat megkülönböztessék. Érdekében állt ez az orvosoknak is, akik gyógyítható, hatásos terápiákba bevonható betegekre vágytak, és a pácienseknek is, akik enyhülést kívántak pszichés problémáikra az „örökletes elmebaj” és a „dühöngő örült” bélyege nélkül. Ugyanakkor az elmeógyógyintézet az a hely is volt, ahol elzárva tarthatták a társadalomra veszélyes „elemeket”; olykor pedig azt a célt szolgálta, hogy önrendelkezési és más személyi joguktól foszson meg embereket – rendszerint a család kérésére.

A veszélyes elemek kivonására két „örült rajongóval” kapcsolatos eset is példaként szolgál. Az egyik Pálmay Ilka operettprimadonna emlékirataiban olvasható, aki elmeógyógyintézetbe zárat

⁴³ Kóbor Noémi naplója. PIM Levéltár, 1911. július 25.

⁴⁴ Kóbor Noémi naplója. PIM Levéltár, 1912. június 26-a előtti bejegyzés.

A Pesti Futár melléklete

25. szám. 1908. X. 12.

GREGUS JANKA.
A NEMZETI SZÍNHÁZ KÉT ÉVVEL KORÁBBAN

„1908. október 5-én merényletet követett el Márkus Emília ellen és kétszer magába lőtt. 1908. október 8-án megjelent a NAP-hoz intézett levele, amelyben elmondja Márkus Emíliához való szerelme történetét és tettének okát” – írta a bulvárlap Gregus Janka képe alá. Tette és sorsa jól passzolt ahhoz a korabeli elképzeléshez, hogy a nemi normától eltérő emberek eleve bűnözésre és örületre hajlanak. Végül Gregus Janka is elmeógyógyintézetben végezte.

egy érte betegesen rajongó férfit, még mielőtt súlyosabb incidens történné, pusztán azért, mert a dolog a terhére van. A másik eset komplikáltabb, mivel ott bűncselekmény is történt. 1908. október 5-én Gregus Janka, a Nemzeti Színház két évvel korábban nyugdíjazott kellékesnője saját otthonában rálőtt Márkus Emíliára, a színház művésznőjére, majd maga ellen fordította a fegyvert. Mind az elkövető, mind az áldozat túlélte a támadást. A színésznővel egyidős, öt évtizedek óta ismerő Gregus Janka azt állította Márkus Emíliáról, hogy „beteg szerelmi viszonyt” tartott fenn vele. Sőt a kellékesnő másokat is magával rántott a pletykalapok mocsarába, amikor egy bulvárlap, a *Nap* szerkesztőségéhez október 8-án eljuttatott levelében úgy festette le a Nemzeti Színházat, mint ahol a nők és férfiak szerelmi viszonyai határozzák meg az előrejutást.

A féléves huzavona során az orvos szakértők által beszámíthatónak nyilvánított kellékesnőt annak ellenére nem állították bíróság elé, hogy fegyveres merényletet követett el. Persze akár kegyes megbocsátásnak is tekinthető, hogy a művésznő nagyvonalúan közbenjárt azért, aki az életére tört, majd a botránytól irtózva futni hagyta. Ezzel azonban nem ért véget a történet. Az ügyről

nyilvánosan fellelhető utolsó dokumentum egy 1909. április 26-ára keltezett leltár: ez a korábban beszámíthatónak mondott, szabadon engedése után azonban kisvártatva mégis elmebetegnek nyilvánított, gondnokság alá vett Gregus Janka ingóságairól szól.

Hogyan is engedhették volna, hogy szabadon járkáljon vagy bíróság elé álljon akkoriban, amikor egy lesbikus nő nem csupán deviánsnak számított, de olyasvalakinek, aki „erkölcsi elmezavarban” szenved, így teljességgel megbízhatatlan? A devianciából és erkölcsi hiteltelenségből következett, hogy szinte valóságos „született bűnözőkként” jelentek meg a társadalom szemében az azonos neműekhez vonzódnó nők. Így történt Vay Sarolta/Sándorral is, aki egy család miatt lepleződik le mint férfiruhát viselő nő, de a Budapest alvilágát jól ismerő Tábori Kornél újságíró könyveiben is prostituáltként és szélhámosként bukkannak fel a lesbikusok. A hisztéria egy korai, 1885-ös leírásában is egy férfiruhát viselő, tolvajként és csalóként ábrázolt lesbikus nővel, Ilmával találkozunk, akinek esetét dr. Laufenauer Károly jegyezte le törvényszéki orvos szakértőként.⁴⁵

Bizonyos esetekben az elmeógyógyintézetbe záratás afféle romantikus regényből vett fordulatnak hat, noha a korban számtalan példa adódik arra, hogy ha valaki olyasmire készült, ami a családjának nem tetszett, könnyen zárt intézetben találhatta magát. Legtöbbször méltatlannak tekintett házassági szándék esetében fordulhatott elő ilyesmi, nőknél és férfiaknál egyaránt. Nem véletlen, hogy a *Népszava* egy jómódú, Csudnay Emil nevű fiatalember esete kapcsán azzal vádolta a Schwartzter-szanatóriumot, hogy a család rendelkezésére személyi szabadságuktól fosztanak meg egészséges embereket. A cikkből kiderül, hogy a szanatóriumba szállítása előtt színésznő kedvesével házasságot kötni tervező Csudnay nem az egyetlen az intézményben: ugyanekkor, ugyanitt raboskodik egy másik renitens, gróf Degenfeld Imre, akinek a híres primadonna, Fedák Sári volt a kiszemeltje, mielőtt a család közbelépett.

⁴⁵ Lafferton Emese: *A magántérbolydától az egyetemi klinikáig*, o. n.

Van a fővárosnak egy borzalmas intézete, a Schwarzer-féle szanatórium, melynek köveihez több jajszó, sóhajítás és átok tapad, mint amennyit a Tower nyirkos fülkéiről elmondanak a legsötétebb skót balladák. Pedig nagyon előkelő fészek ez. A Kékgolyó-utca 2. száma alatt valóságos pálotaszerű épületek viselik ezt a címet: Schwarzer-szanatórium. Belül is mesésen kényelmes. Csupa fény, csupa ragyogás minden. A betegek (azaz hogy betegek nincsenek), hanem a lakói a felsőbb ezerek közül kerülnek ki. Olyanok, akiknek napi ellátása 200–600 koronába került. Sőt ha »veszedelmes beteg«, akkor többet is hoz az intézettulajdonos tudós professzor konyhájára. Ha valamelyik milliomos családnak alkalmatlan egyik-másik tagja; ha valaki hirtelen akar örökölni jámbor nagybátyja után; ha valamelyik fiatal, kiskoru, vagy esetleg nagykoru tagja az efféle családoknak a maga esze és szíve szerint akar élni: akkor abba a kellemetlen helyzetbe kerülhet, hogy a mi piszok társadalmunk nagyszakállú sarlatánjai kimondják rá a »részleges« vagy »általános« paralízist s bekerül a legmodernebb, de egyszersmind a legszörnyűbb fegyházba: a Schwarzer-féle szanatóriumba.⁴⁶

Népszava⁴⁷

„A behozatal legtöbbször csak kárt okozó csellel szokott történni” – jegyezte meg dr. Epstein László elmeorvos, aki egyaránt működött az angyalföldi és a lipótmezei tébolyda női osztályának főorvosaként, tehát számos „behozatalt” láthatott praxisa során. „Ily körülmények között azután egyszer-egyszer talán előáll, a minthogy legcomplicáltabb felvételi eljárás mellett is előállhat az eset, hogy akár jóhiszemű tévedés, akár ami sokkal kevésbé valószínű, valami családi intrigue folytán épelméjű egyén állítólagos elmebetegség gyanúja miatt elmeógyógyintézetbe kerül...”⁴⁸ – ismerete el a fennálló rendszer hibáit.

⁴⁶ A szanatóriumot Schwartzter Ferenc elmeorvos alapította, majd szintén elmeorvos fia, Babarczy Schwartzter Ottó vezette. 1921-től a Siesta szanatóriumnak adott helyet, ma a Kékgolyó utcai épületben az Országos Onkológiai Intézet működik.

⁴⁷ *Népszava*, 1905. május 23., 82. szám.

⁴⁸ Dr. Epstein László: *Az elmebetegek elhelyezése hazánkban*, 5–6.

Mindazonáltal a 19. század tébolydája, ahová mindenféle differenciálás nélkül egymás mellé kerülhetett a felelőtlenül párt választó ifjú örökös, a szülés utáni depressziótól szenvedő nő, a szifilisz szövődményeként megőrülő férfi vagy az értelmi sérült személy, egyre inkább a múlté lett a 20. század első éveiben. A középosztály pszichés problémáktól gyötört – és fizetőképes – tagjaira a különféle vízkúrák és diéták helyett új módszer várt: a pszichoanalízis. Ennek szélesebb elterjedésére még a két világháború közötti időszakig kellett várni, hiszen dr. Ferenczi Sándor, a Budapesti Iskola alapítója és vezéralakja csak 1908-ban találkozott személyesen Freuddal, és bár ettől kezdve a pszichoanalízisnek szentelte magát, az első világháború – amikor katonaorvosként szolgált – lassított valamelyest lázas tevékenységén. Noha utóbb a pszichoanalízis lett a 20. századot meghatározó irány, már annak népszerűsödését megelőzően változott a szemlélet a lélekgyógyászatban: az orvosok a testen túl a lelket is látni, vizsgálni és gyógyítani kezdték.

5.

Asszonyok teste

Asszonnyá válni

Házaselet és házas élet

Az asszonnyá válás a kor szóhasználatában nem feltétlenül a házasságkötést jelentette, hanem azt a beavatást is, amit egy lány számára a szexualitás megismerése jelentett. Ritoók Emma regényében Magda az udvarlója, Lénárd Sándor asszonyává válik azáltal, hogy hosszú és reménytelen „együttjárás” után – mivel a férfi még nem nagykorú, és csak három év múlva házasodhatna a családja jóváhagyása nélkül – a lány egy délutáni titkos randevút követően nem megy haza a nényéhez, csak reggel, a ruháiért, azzal, hogy mostantól felesége a férfinak. Nem házasodnak, csak összeköltöznek, ettől kezdve a tizennyolc éves Magdát „asszonyként” emlegetik, ha viszonyuk Lénárddal törvénytelen és ezért a világ szemében erkölcsstelen is.

A pályakezdő költő, Erdős Renée is férjezetlen még, mikor 1902-ben közreadja második verseskötetét, de mivel ebben már a nő testi vágyát ábrázolja, a kortársak szemében ezek egy asszony versei. (Ezzel szemben a három évvel korábbi debütáló versgyűjtemény címe az ártatlanságot ígérő *Leányálmok*). A hajdon Erdős Renée ekkoriban bonyolította botrányos szerelmi viszonyát Bródy Sándor-

Erdős Renée azért érkezett Budapestre, hogy színiiskolát végezzen, de aztán az irodalom szólította magához. Egy viszonylag konvencionális verseskötet után hamar kiadott egy botrányosat, amely elismerést és hírhedséget egyaránt hozott. A Bródy Sándorral folytatott viszony, majd az azt követő szakítás mindkettőjük életében nagy töréssel járt. Erdős Renée ebből felgyógyulva férjhez ment, gyermekeket szült, majd népszerű regények sikeres szerzője lett.

ral. A Casanovaként számontartott Bródy azért követte el az előző fejezetben említett öngyilkossági kísérletét, mert Erdős Renée elutasította házassági ajánlatát. Az író a viszonyról írott kulcsregényében, *Az élet királynőjében* ezekkel a szavakkal fogalmazza meg, hogy a saját magáról mintázott hős nő a törvényes köteléktől elzárkózik, de a szexuális viszonytól nem: „Értse meg, maga azért az én uram marad, mint volt eddig is, házasság nélkül.”

A norma természetesen az volt, hogy ideális esetben egy nőnek egész élete során egyetlen szexuális partnere legyen: a férje, akinek a szüzességét adja, akinek a gyermekeit szüli. A kettős mérce a férfiaknak többet engedett: szexuális beavatást egy bordélyban vagy a családnak dolgozó cselédlánnyal: „Ismertem nem éppen rossz szí-

vű és egészen erkölcsös anyákat, úri nőket, akik fiatal legényfiukat féltvén a nagyvilág zajától, igen szép, rendes, fiatal szolgálóleányokat tartottak” – írja sokat sejtetően Bródy Sándor egyik novellájának narrátora.

Másutt egy budai úriasszony beszámol férjzett lányának írott levelében (hajadonnal ilyesmit talán meg sem beszélne), hogy távollétében a fia, azaz a lány testvére igyekszik megkörménykezni a cseléd lányt. Nem írja le világosan, mi történt, csak azt, hogy a cseléd lány távozni szeretne. „Mindég azt hittem, hogy a háznak tiszta erkölce óvva van, – és íme ezentúl nem tarthatok szép szoba cicust” – panaszoja.²

A házasságkötésig semmi kivetnivaló nem akadt abban, ha a férfi prostituáltakat keresett fel vagy barátnőt tartott ki. Ha nem is volt üdvös, elnézhetőnek tekintették még azt is, ha mindez a nősülés után is így maradt – legalábbis sokkal inkább, mint ha a feleség szennyezte volna be az otthon szentségét egy szeretővel. Bár rosszallást váltott ki, ha a férfi párhuzamos háztartást vagy akár párhuzamos családot tartott fenn, mert ezzel jelentős anyagi erőforrásokat vont el törvényes házastársától és gyermekeitől, azért könnyebben szemet hunytak az ilyesmi felett.

A nők szexuális igényeit illetően dűskálhatunk a férfiak által tett zavaros kinyilatkoztatásokban. Azt, hogy a nőkben szinte csak pislálkol a szexuális vágy, nem csak az erkölcsöscsöszök jelentették ki, de a nőkről és szerelmi életükről igen sokat tudó Bródy Sándor író is. Egyik kisregényében például így jellemez egy fiatal férjes asszonyt, Hannát: „Még sohasem érezte – a mit asszonyok különben is ritkán éreznek – a vágyakozást egy férfi karjába vetni magát.”³ Ezt azzal a határozottsággal jelenti ki a nők lelki életében (a műveiben és az életben is) gyakran elmerülő író, mintha nem látná át vagy

¹ Bródy Sándor: A szolgálo. In: *Húsevők*. I., 274.

² MNL OL P 1758 2. tétel Méhely Pálné dr. Veress Endrénéhez. Idézi: Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A budapesti úri nő magánélete*, 251.

³ Bródy Sándor: *Két szőke asszony*, 47.

nem szeretne tudomást venni róla, hogy a nők a legritkább esetben élhettek meg szexuális felszabadultságot, hiszen a nemi élet számos esetben bűnnek minősült, máskor pedig életveszélyes, kockázatos vagy terhes lehetett számukra.

A *szolgáló* című novella Julis vagy Boris nevű hősnője, egy fiatal cseléd lány (az őt elcsábító narrátor nem emlékszik pontosan a nevére!) némi kedvességért meg egy ezüstgyűrűért enged a nyaggarásnak – „végre is megunta a verekedést, megszeretett” –, hiszen nem tehet mást, mint hogy behódoljon: „Jön az úr, a tekintély, és mi kell a nőszemélynek egyéb, mint tekintély. Jön a finom fiatalember, jön a vér felbuzduló áradatja, jön a pénz... csak aztán jön a katona, a szolga és a mesterlegény.”⁴ De miután a történetet elmesélő úrfi a ház lányával tartja meg eljegyzését, Julis (vagy Boris) kakasgyúfával lesz öngyilkos, ahogy a megesett vagy szerelmükben csalódott cseléd lányok szoktak. A narrátor úrikisasszony jegyese értesül a kihágásról, de azzal bocsát meg esküvőjük előtt, hogy „mindent tudok, Istenem, megbocsátok. Ez az élet, tudom.” Tehát szimbolikusan már a házasságkötés előtt elfogadja a kettős erkölcsi mércét, ami később is meghatározza majd a házasságot.

Am ha egy alsóbb osztálybeli lány keveredik kalandba, a megítélés egészen más. „Tudod-e azt, hogy ez mi?” – kérdezi keserűen a bátyja a munkáslánynak túl szép Schneider Fánit, akiről kiderül, hogy önként lett egy neki szép szavakat mondó szobrász szeretője, akibe még csak nem is szerelmes. „Tudom. Rossz, csúnya” – válaszolja engedelmesen a kalapkészítésbe máris beleunt kis masamódlány. Pedig pénzt a férfiaktól még csak ezután kezd elfogadni, miközben azt bizonygatja, hogy egy jobb élet, szép tárgyak kísértése, más lányok rábeszélése térítették le a becsület útjáról, nem a saját vágyai. A bátyja szerint így már férjhez sem mehet, hiszen „pizkosság lenne megcsalni egy tisztességes embert”.⁵

⁴ Bródy Sándor: A szolgáló. In: *Húsevők*. I., 274.

⁵ Lux Terka: *Budapest*, 32.

Az alsóbb osztályok lányait tehát az élettapasztalat, az úri-lányokat pedig a neveltetésük tanította meg ugyanarra a leckére: hogy a testi vágyak gondtalan kiélése majdhogynem lehetetlen. Számukra a nemi élet „legális élvezete” rendszerint a nászúthoz és a házasság kezdeti éveire kötődött a köztudatban – legalábbis a középosztálytól felfelé, ahol kínált ilyen kereteket az élet. Azonban éppen a többször idézett Bródy Sándor feleségének egyik novellájából kaphatunk képet arról, mennyire nehézkesen alakulhatott a korai időszakban az összehangolódás. Rosenfeld Bella (írói nevén Fehér Judit) 1890-ben kötött házasságot kétévnyi jegyesség után az íróként egyre nagyobb hírnevet szerző Bródyval. A minden kortársa szerint ellenállhatatlan férfiú nem csupán tapasztalt volt nőügyekben, de a házasságkötés előtti időkben szenvedélyes viszonyt bonyolított egy kolozsvári színésznővel, Hunyady Margittal, amelynek gyümölcse, a majdani író, Hunyady Sándor 1890. augusztus 15-én született meg Kolozsváron. Ez a szál legfeljebb annak fényében érdekes, hogy milyen előéletű férjet kapott Rosenfeld Bella, de azért nem minden házasság indult éppen így.

Viszont az már sokkal általánosabb tapasztalat lehetett, amit Fehér Judit szerzői néven 1906-ban közreadott. A *Kiábrándulás* című novellában arról ír, hogyan éli meg egy friss feleség a házasság mézesheteit: „A kicsi asszonyt sok fájdalmas meglepetés érte a házasság intimitásában; megdöbbsent, amikor feltárult előtte, hogy a férfinél a szerelem fellobbanása órákhoz vagy percekhez van kötve, és még többet szenvedett ama körülménytől, hogy a mézesheteit élő fiatal férj nem a trubadúr gyöngédségével enyhíti a testi szerelem durvaságait.”⁶ Kiderül, hogy a jegyesség alatt megszokott hosszas turbékolást, mikor egy csókért is órákig tartó udvarlás folyt, újabban gyors, heves ostromok váltják fel. Ezt követően a férfi közönyösen és mogorván nyúlik el, miközben a fiatalasszony úgy érzi magát a karjaiban, „mint a mesebeli hercegisasszony,

⁶ *Kiábrándulás*. In: Fehér Judit: *Asszonyok*, 122.

akinek a lovagját a nászéjszakán szörnyeteggé változtatta egy gonosz hatalom”.

A novella szerint a férj olyan nőtípushoz szokott hozzá, amely „asszonnyá válik egy nap alatt”, így hát őt pedig az lepi meg, hogy ifjú feleségével nem következik be mindez, hanem idegenkedve tűri, hogy a férfi szexuális tárgyként bánjon vele: „a minden előzetes ceremónia nélkül való fellobbanások az asszonyt nemcsak hogy teljesen hidegen hagyták, de azonfelül meg is alázták. A hitvesi szerelem az első hetekben valóságos robot volt a számára, épp úgy, mint azok az apró szolgálatok, amelyeket az ura tőle megkövetelt, és amelyek, egy bizonyos formában, a házások közötti viszony egyik édességét képezik. A nyakkendőcsokor megkötése, amelyért nem csókolták meg a kezét, éppúgy megalázta, mint testi és lelki mivoltának nyers birtokbavétele.”⁷ Ha a szexuális összehangolódás még egy kölcsönös szimpátián alapuló szerelmi házasságban is így zajlott – pusztán a házasság eltérő neveltetése, múltja, temperamentuma miatt –, elképzelhető, milyen nehezen alakult vagy soha meg sem történt egy olyan együttélésben, ahol nem a rokonszenv hozta össze a feleket, hanem valami személyes, családi vagy anyagi érdek.

A kezdettől fogva akadozó, kielégítővé később sem váló kapcsolatból konkrét következmények is adódhattak, például az elhálás vagy a gyermekáldás hiánya – ilyenkor legalább néha orvosolni lehetett valahogyan az áldatlan helyzetet. Némelyek egészen világos megoldásra jutottak, mint az a húszéves vidéki fiatalasszony, aki azt panaszolja Hugonnai doktornőnek, hogy egy éve és egy hónapja van férjénél, ám „férje nem szereti és nem érintette soha”.⁸ Nem is gyógykezelésre számított az orvostól, hanem igazolásra, hogy a szűzhártya ép; mert ezáltal az irat a fiatalasszony válási szándékát támogathatta a törvényszék előtt. A szexuális élet hiányából magától értetődően következett a válás igénye, és az orvos ebben az

⁷ I. m., 123.

⁸ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 7. kötet, 1901. május 1. (573.)

esetben meg is adta az igazolást, mert a szűzhártyát sértetlennek találta. Az elhálás nélküli házasság majdhogynem az egyetlen általánosan elfogadott válóok volt a különböző felekezeteknél, már a polgári házassági jog bevezetése előtt is.

Más esetekben persze éppen az asszonyok lehettek elutasítók a férjükkal szemben, különféle okok miatt. Egy fiatalasszony például azzal a panasszal fordult Hugonnai Vilmához, hogy a „közösüléstől irtózik”. Bizonyára nem véletlenül választott női orvost, hogy ezt a problémáját megossza vele, de testi tünetek hiányában a házi-orvos eszköztelennek bizonyult – még akkor is, ha a hasonló panaszok egyáltalán nem mentek ritkaságszámba. A „hysteria hymenalis” körébe sorolt állapotra gyógymódot nem javasolt, még ha szóban talán adott is tanácsot a huszonkilenc éves asszonynak. Akkoriban a hisztéria diagnózisával legfeljebb ideg- és elmeorvoshoz, esetleg nőgyógyász-specialistához fordulhatott a páciens – hiszen még Bécsben is csak ekkoriban kezdte beszédterápiáját Freud –, látványos testi tünetek nélkül a szexualitástól való idegenkedés nem számított kezelhető problémának.

Konkrétabb panasz volt, ha egy asszony azért ódzkodott a nemi élettől, mert az fájdalmakkal járt a számára. Mint annál a huszonöt esztendőes asszonynál, aki „két éve férjénél, azóta erős fájdalmak a hasban és közösülés alkalmával, *ami tehát nem történik*”? Az orvos gyanúja szerint az asszony nemi betegséget, gonorrhoeát kaphatott el a férjétől, ami nem csupán kellemetlen fájdalmakat, de a továbbiakban súlyos, maradandó következményeket, például meddőséget is okozhatott. Ez volt a kettős mérce másik következménye, amennyiben egy szexuálisan tapasztalatlan nő és egy „múlttal” rendelkező férfi kötött házasságot.

A nemi betegségeknél aligha lehetett kijelölni a fertőzés forrását, mégis volt, aki megtette. Rendszerint a prostituáltakat hibáztatták, hogy megfertőzik a férfiakat, és ezáltal tönkreteszik

⁹ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 4. kötet, 1899. augusztus 9. (N. Györgyné)

a családi életüket – mintha egyedül ezek a nők lennének felelősek a férfiak megrontásáért: „Az ilyennek gyilkos fegyvert (bárczát) ad kezébe a törvény és azt mondja neki: nesze, ezzel mehatsz vadászni nyíltan, nincs tilos föld, akárhol löheted le ifjú vagy öreg zsákmányodat, akárhol vetheted ki szemérmet gyilkoló hálódát, mit lősz vagy fogsz, mind a tied, viheted bátran a vérpadra, melyen csak igazlelkűek és tisztaszívűek véreznek el.”¹⁰

Mihez foghatott az a férfi, akit a halálos betegségeket terjesztő prostituáltakal rémisztgettek, mégis kötelezettség nélküli szenvedélyre vágyott? Ha valakinek elegendő pénze van, megvehet magának teljes egészében egy nőt? Nem alacsonyabb az aktusonként számolt költség, ha az ember hosszú távon feleséget finanszíroz? Sokak vágya volt a házasság nélkül is kizárólagosan birtokolható, „tisztá múltú” barátnő, ám az adott társadalmi környezetben, a fent vázolt gazdasági megfontolások miatt a nők sem feleségként, sem szeretőként nem adhatták magukat ingyen. A *Pesti Hírlap* „partnerkereső” apróhirdetéseiből is kiderül, hogy a férfiak vágyaiban bizonyára szexuális beavatottságuk miatt szerepeltek kíváncsú partnereként az asszonyok. Vajon teljesült a vágya annak a beszédes „Parlament” jeligével hirdető előkelő vidéki úrnak (talán országgyűlési képviselőnek), aki „fair, társaságbeli úri nővel a LEGSZIGORÚBB DISZKRÉCIO alatt” ismerkedett volna meg, és kérte, hogy félvilági nők kíméljék meg leveleiktől?

Akinek akadt némi pénze, nyilván érdeklődéssel olvasta az alábbi hirdetést: „Főúri érintetlen férjes nő, ki e rangja dacára legszerényebb és magát a legegyszerűbb természetes formájában mutatja, kérdi úri emberektől, ki hajlandó elvenni tőle azt, ami még tőle el nem vétetett? Hogy miért vagyok kénytelen ennek fejében nagy szégyen mellett havi anyagi támogatást kérni, szóval elmondom és magam megnevezem, föltétlen diszkrétio biztosításával. Ajánlatot hely, idő megjelölésével (étterem, kávéházba nem

megyek, utca sarok, vagy kapu alá) ide kérek RITKA ALKALOM. ELSŐ LÉPÉS jelige alatt.” Főrangú! Szerény igényű! Férjes, de érintetlen! Teste áruba bocsátására csak a zord körülmények által kényszerített nő! – valóban értette a korszellemet a hirdetés megfogalmazója.

Az elhanyagolt szépasszony és az anyagilag megszorult, amúgy tisztességes úrinő mellett a vén férjét felszarvazó „vígjátéki” fiatalasszonnyról álmodozott a legtöbb korabeli férfi, sőt az alábbi hirdetésben ez utóbbi típusból egyből kettő is ajánlkozott: „Két fiatal asszony barátnő, egyik karcsú barna, másik szőke, molett, elegáns megjelenésűek, csinosak és édesek, kik mogorva vén férjük oldalán az élet minden örömeitől megfosztva, vágnak egy kis szabad görbe délután és – szép ruha után. Azon jó lelkű, diszkrét, garcon lakással bíró úriember (vagy úriemberek, esetleg jó barátok), kik kisebb kölcsönnel szívesen járulnak toilett kiadásukhoz, küldjék lehetőleg teljes című leveleiket VÉN FÉRJEK SZARVVAL JÁR-NAK a kiadóhivatalba.”

Nem tudni, csalódottak voltak-e az ismeretségre vágyó úriemberek, mikor szembesültek vele, hogy némely hasonló esetben a prostitúció polipkarja nyúlt utánuk, de a hatóságot mindenesetre aggasztotta a dolog. Úgy vélték, a külön városrészekbe száműzött prostituáltakat vagy „bordélyházi rabszolgaságra vállalkozókat” még könnyű volt szemmel tartani, s a bárcás utcai kéjnéket és a bordélyok lakóit valóban igyekeztek nyilvántartásba venni. Ám az urbanizáció következtében „a prostitúció sűrűn felburjánzó képviselői” észrevétlenül lappangtak a nagyvárosban, és „a morál valamilyen a hygiéne ellen elkövetett merényleteiket álcázott formában” folytatták, ahogyan azt egy budapesti prostitúció történetéről író orvos megfogalmazza.¹¹

¹⁰ Dr. Doros Gábor és dr. Melly József 1930-ban adott ki egy kétkötetes könyvet, amely nagy terjedelemben tárgyalja a prostitúció és a nemi betegségek történetét és helyzetét Budapesten. L. Bibliográfia.

¹¹ Brichta Kálmán: *Budapestnek vesznie kell!* 6–7.

Kóbor Tamás századfordulós budapesti erkölcsöket bíráló regényében a következőképpen rajzolja fel a nők szerepét egy felsőbb osztálybeli férfi szexuális életében: Deméndy Miklós parlamenti képviselő nem jár prostituáltakhoz, hanem „saját”, „tisztá múltú” barátnője van, aki az udvarlás elején még elábrándozott róla, hogy az előkelő úr feleségül veszi. Deméndy nem gondolt ilyesmire, de később a „tisztesség kedvéért” megváltik ettől a kitartott barátnőtől, hogy feleségül vehessen egy báró lányt, akinek korábban az anyjának udvarolt. A lányt illő tudatlanságban nevelték, „az oltár előtt is azt hitte még, hogy a gyereket gólya hozza”, és természetesen „sejtelve sincs arról, amit a férfi múltjának szokás nevezni. Aki azt hiszi, hogy a szerelmet együtt találta föl az urával.” A férfi tapasztalatlan nejeire gyorsan ráunva, anyósa veszélyesnek ítélte újabb megkörményezése helyett fél év házasság után visszatér egykori szeretőjéhez. A regényíró Deméndy morfondírozásával, amelyben önmagát győzködi az afférról, nem fest túl kedvező képet a pénz, rang és hatalom kiváltságával rendelkező férfiak és a házassági hűség viszonyáról: „Mi tarthatná vissza, hogy úgy éljen, mint a többi férfi? Ha végigné a közélet férfin, nem talál egyetlenegy sem, aki több-kevesebb fesztelenséggel el nem hanyagolná a feleségét, és kedvteléseinek nem élne. A képviselőházban a vendéglős minden három hónapban köteles új büfésleányokat alkalmazni, mert a nagyságos, méltóságos és kegyelmes urak szeretik a változatosságot. Az intendánsok, mondhatni, a kaszinó tagjai számára szerződtenek színésznőket, balerinákat, a vidéki képviselők az otthon maradt feleség mellett úgyszólván városi feleséget is tartanak, a durvább viszonyokról nem is szólva. Hát mért volna ő rosszabb, mint a többi?”¹²

Deméndy azonban elszámítja magát: hiába él így „mindenki”, neki mégsem sikerül egyben tartania a játszmát. A regényben a maga módján mindhárom nő felrúgja az íratlan szabályokat, és

¹² Kóbor Tamás: *Budapest*, 116.

akár önpusztító viselkedés árán is a férfi ellen fordul. A szeretőnek kijelölt nők nem hajlandóak hallgatni, és azzal, hogy a férfi iránt érzett sértettségükben minden szennyet a tudatlan ifjú feleségre borítanak, összeroppantják. Először az anya teríti ki a kártyákat, azután az egykori kitartott nő. A fiatalasszony látszólag igyekszik blazírt, az újonnan megismert játékszabályokat mostantól betartó felsőbb osztálybeli feleségnek mutatkozni, de valójában azzal áll bosszút, hogy megtagadja a feleség és az anyaszerep teljesítését, hiszen a mély melankóliával viselt terhesség után a szülést követően meghal, és a csecsemőt is magával viszi a sírba.

A valóság persze nem mindig volt ilyen kiélezett, a helyzetek gyakrabban végződtek kompromisszumokkal vagy keserű, de hallgatólag beletörődéssel no meg egymástól való teljes elfordulással. Mint annak a harmincnégy éves asszonynak az esetében, aki tizenöt éve élt házasságban, és ebből tíz évet „kényszerült abstinenciában férjes volta daczára” – jegyzi fel Hugonnai Vilma egy hozzá forduló páciensről. „Két gyermeke közül a kisebbik 12 éves, azóta özvegyül él, mert a férje távol tartja magát tőle, pedig együtt élnek és [az asszony] nagyon szereti férjét.”¹³ Nyilván gyakran előfordult ilyen: a házasfelek egyike elhidegül, a férj másba szerelmes, szeretőt tart vagy bordélyba jár, és nem érez felelősséget a neje szexuális élete miatt. Vajon milyen konkrét panaszokkal lehet ilyenkor háziorvoshoz fordulni, hiszen a rendelésen megjelenő „beteg asszony” szemlátomást erős, egészséges? Ugyanakkor „nagyon izgatott, ki különösen tisztulás után óriási gyötrelmeket áll ki, fél a megőrüléstől”. Noha ez nem tűnt vizsgálat által kideríthető, testileg igazolható tünetnek, az orvos szemlátomást létjogosultsággal rendelkező problémának fogadta el, hogy egy szexuálisan elhanyagolt asszony valamiféle megmagyarázhatatlan feszültségtől szenved. A kezelőorvos vélekedését történetesen ismerhetjük a kérdésről, hiszen évekkel korábban így írt saját elveiről egy svájci orvos ismerősének: „a nemi

¹³ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 7. kötet, 1902. január 10. (46.)

élet a szervezet számára olyan szükséglet, mint egyéb funkciók, amelyek az életfenntartáshoz, az egészséghez, a munkaképességhez szükségesek, mint alvás, ivás, a szervezet számára használhatatlanná vált anyagok kiválasztása”.¹⁴

A probléma létének elfogadása jegyében a doktornő még erőfeszítést is tesz, hogy a „megfoghatatlan” panaszt gyógykezelje, bár nem feltétlenül olyan módon, mint elvárnánk. Hiszen amellet, hogy józan meggondolásból fakadó tanácsokat ad – próbálja meg a páciens a férje figyelmét felkelteni maga iránt, mondja el neki, mi bántja –, valamint annak az elvnek a jegyében, hogy a szervezetet bizonyos behatások csak még inkább „izgatják” –, azt tanácsolja az asszonynak, hogy mondjon le a fűszeres ételekről, diétázzon, mert így nem teng majd túl benne az életerő.

Ezt a tanácsot gyakran adták szexuális vágyak lecsendesítésére fiatal lányoknak, akik természetes késztetéseiket egyébként sem élhették ki semmi módon. Ahogyan az a tisztességes, negyvenhárom éves özvegyasszony sem, aki „nemi izgalmon megy keresztül” és „mintha férjével együtt volna, olyan érzelmei vannak”.¹⁵ A kórisme nemi izgatottság, amire van ugyan gyógyír, de ezt szemlátomást sem az orvos, sem a páciens nem tartja kivitelezhetőnek. Utóbbi főleg azért aggódik, mert tart az izgalom testi egészségére nézve káros, bár pontosan nem taglalt következményeitől. A doktornő nem tehet mást, mint erősítő vasas fürdőket ajánl, és helyesli betege szándékát, az özvegyasszony ugyanis a marienbadi lápfürdőbe készülődik, ahol már tavaly is járt. A fürdőt egyaránt javasolták idegi izgalomra és nőgyógyászati problémákra, tehát ebben az esetben ez tűnt az egyedül helyes megoldásnak.

Az érzékeket nem izgató diéta és a vasas lápfürdő különösen annak fényében látszik konstruktív megoldásnak, hogy sokan el sem ismerték a nemi vágyak kényszerítő voltát. „Merészelje ne-

kem az orvosi tudomány bizonygatni, hogy okvetlen szükséges a gyakori közösülés, én akkor megtagadom Istenemet, mert nem érdemli meg, hogy annak nevezzem, ha oly tökéletlen, nyomorult korcsot teremtett az ő képmására”¹⁶ – jelenti ki vehemensen egy erkölcskritikus, noha itt elsősorban a prostitúció virágzása kapcsán, legfőképpen a férfiak sűrű szexuális igényeit kárhoztatva. A nőkről bizonyára nem is feltételezett ilyesmit, hiszen a szexuális szolgáltatást nyújtó nőket nem elsősorban bujasággal, mint inkább gonoszszággal és pénzéhséggel vádolta.

Még egy nála jóval szélesebb látókörű, bár regényében szintén az erkölcsöket kritizáló író is úgy mutatja be a nőket, akik számára a szexualitás csupán eszköz. Egy „még mindig” szép asszonynak számító bárónő fogadónapján a vendégeskedő előkelő asszonyok a szexről beszélgetnek, természetesen illendően körülírva a dolgot. Egy őrnagy özvegye kijelenti, hogy a feleség nem állhat mindig férje rendelkezésére, különben mivel manipulálná, ha valamit meg akar szerezni? „Bizony, az én boldogult uram sokszor kunyorált a csukott ajtóm előtt, és szépen beleegyezett mindenbe, amit pedig makacsul megtagadott. Nekünk, gyöngé nőknek szükségünk van erre a fegyverre.”¹⁷

De nemcsak a nőknek voltak stratégiái, hanem a férfiaknak is. A számos kiadásban megjelent, elsősorban férfi olvasókra számító, népszerűsítő füzetke, az *Ámor és Hymen (jegyesek és fiatal házasok bibliája)* arra hívta fel a fiatal férjek figyelmét, hogy a mértékletesség a nemi életben nem csupán azért fontos, mert erőiket nem pazarolják feleslegesen – ami általános félelem tárgya volt akkoriban –, hanem azért is, mert mértékre szorítja az asszonyokat: „nőnket rászoktatjuk a gyakori kielégítésre, és mivel ebben a tekintetben *többet elbír, mint mi*, nemsokára bekövetkezik a kimerültség s feleségünk semmi ingert nem gyakorol ránk: így tönkre megy a családi élet

¹⁴ Dr. Hugonnai Vilma Aimé Humbert professzornak, 1889. június 2.

¹⁵ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 2. kötet, 1899. június 12. (801.)

¹⁶ Brichta Kálmán: *Budapestnek vesznie kell!*, 11.

¹⁷ Kóbor Tamás: *Budapest*, 126.

boldogsága, melyben erőinket idő előtt elpazaroltuk”.¹⁸ Senki sem akarhatja veszélyeztetni a családi harmóniát, így hát a nő lehetőleg semmiféle aktív szerepet ne vigyen a házasságban, ne mutasson vágyakat, hanem türelmes passzivitásban várja ki, hogy a férje időt és energiát talál erre.

„Meddő nemi érintkezés” és „gyermekrendszer”

Fogamzásgátlás és családtervezés

Ha egy nő házas volt, rendszeres szexuális életet élt a férjével és termékenynek is bizonyult, akkor a mai szemmel olyan extrém esetek is előfordultak, hogy egy egyéb panaszai miatt orvoshoz forduló negyvenöt éves asszony a következőket állíthatta magáról: tizenhét szülése után következett öt vetélés, de mindösszesen csupán öt gyermeke él a tizenhétből.¹⁹ Ami azt jelenti, hogy élete negyvenöt évéből legalább húszat töltött egyik terhességből a másikba lépve; férjezett évei gyermekei kihordásával, megszületésével, gondozásával, valamint eltemetésével teltek. Negyvenöt évesen, feltehetően nem vágyva több terhességre és gyermekre az egészségét is aláásó vetélések után, bizonyára szívesen vette volna, ha alkalmazhat valamilyen fogamzásgátló módszert a menopauza bekövetkeztéig. Ugyanis

¹⁸ Nadas Mihály: *Amor és Hymen*, 22.

¹⁹ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. I. kötet, 1899. március 22. (S. Jánosné 45 éves, Kispeszt.)

számára csak ez, vagy valamilyen, a termékenységet gátló betegség vethetett véget a terhességek szakadatlan láncolatának.

A nők többsége feltehetően nem ennyire szélsőséges helyzetben is vágyott az irányításra a termékenysége felett. Elsősorban természetesen azok, akik nem éltek törvényes házasságban, így semmiképpen nem kívántak teherbe esni: a lányok, valamint az elvált és az özvegy asszonyok. A bűnügyi krónikák és Szluháné korábban taglalt esetének fényében látható, hogy nemegyszer tiltott műtétekhez folyamodtak fogamzásgátlás gyanánt. Bár olykor a házasságban élő asszonyok is ehhez az eszökhöz nyúltak, kiszámíthatóbb házaseletükben gyakrabban helyet kaphatott a fogamzásgátlás, és egyre több család igyekezett korlátozni a vállalt gyerekek számát.

A társadalom felől nézve a népszaporulat sosem volt jelentőség nélküli. A 19. század elején még többet aggódtak Európában a túlnépesedés, mint az ellenkezője miatt, de aztán egy ponton megfordult az irány: a fejlett nyugat-európai országokban, mint Anglia vagy Franciaország, már az 1870-es években elkezdődött a népességfogyással kapcsolatos diskurzus, ami a század végére valószínűs fajongással fokozódott.

Elsősorban egyházi berkekben bélyegezték erkölcstelennek a termékenység korlátozását, de abból ítélve, amit egy tájékoztató könyvecske, a *Gyermektelen szerelem* felhoz a modern társadalomban élő ember igényei felől, aki jobb életszínvonalra, saját és gyermeke egészségére, sőt akár harmonikus párkapcsolatra vágyott, a pusztán morális érvek egyre kevesebbet nyomtak a latban: „mi erkölcstelenebb: világra hozni egy rakás gyermeket és feltolni az emberi társadalomra, hogy gondoskodják róluk, avagy a meddő nemi érintkezés? Mi erkölcstelenebb: egy szeretett nőt folytonos szülésekkel veszélyeztetni és a sír széléhez juttatni, vagy a meddő nemi érintkezés? Mi erkölcstelenebb: a férjnek jogtalan szerelmi viszonyt kötni, vagy a meddő nemi érintkezés? Mi erkölcstelenebb? Tudatosan beteg ivadékokat (a szülok betegségének öröklése folytán) létre hozni és vele az emberanyagot rosszabbá tenni, vagy a meddő nemi érintke-

Was ich für Dich im Herzen trage,
Sei bildlich heut Dir dargebracht...
Dafs pünktlich am bewußten Tage
Gevatter Storch Visite macht!

A századfordulós kártya német versikéjében Gólya úr látogatásáról esik szó, amit a korban már ismert és használt naptármódszer segítségével véltek szabályozni, noha még az orvosok sem láttak egészen tisztán a női test működését illetően. Saját testét jól ismerő, tapasztalt nő tudta csak hatékonyan alkalmazni ezt a metódust.

zés?”²⁰ Ez a könyvecske az alábbi módszereket ismerteti a fogamzás szabályozására: önmegtartóztatás, a méh elferdítése, a húgycső összeszorítása, a mag hüvelyből való kivetése, „házassági önfertőzés”, hüvelyöblítés, hüvelyszivacs használata, kininrudacska, pesszárium és óvszer. Tehát számos olyan módszert javasol, amelyek vagy a szexuális élet összehangolását igényelték, vagy amelyeket csak a nőknek, ritkábban csak a férfiaknak kellett alkalmazniuk.

„Mint hogy érett pete a nő tisztulásának ideje körül jut a petevezetőbe, fogamzás leginkább akkor várható, ha a közösülés rövid

²⁰ A könyvecskért dr. Nádas Mihály dolgozta át németből, aki más népszerű „szexológiai” művek átdolgozásában is közreműködött és maga is kompilált ilyeneket. Dr. Gerlach, H.: *Gyermektelen szerelem*, 10.

idővel tisztulás előtt vagy után történik”²¹ – írta a 20. század első éveiben többször is megjelent, dr. Mann Jakab által írott hivatalos bábakönyv, amiből arra következtethetünk, hogy még orvosok sem feltétlenül tudtak megbízható tanácsot adni a nők termékenységi görbéjét illetően, így az „önmegtartóztatásnak” is nevezett naptár-módszer nem bizonyulhatott túl sikeresnek.

A források szerint a legáltalánosabb és legelterjedtebb praktika az itt „házassági önfertőzésnek” bélyegzett *coitus interruptus* (megszakított közösülés) lehetett, azaz dr. Temesváry néprajzi gyűjtésének kifejezése szerint amikor a férfi „szánt, de nem vet”. Ami a korabeli eszközöket illeti, léteztek óvszerek, pesszáriumok és hüvelyöblítésre szolgáló irrigátorok. Eleinte csupán orvosi vagy kizárólag férfiak által olvasott lapokban (pl. a *Borsszem Jankó*ban vagy más politikai vicclapokban) reklámozták a patikusok ezeket a termékeket, és még csak nem is kellett egy üzletben, pultnál kikérni, elég volt levélben megrendelni, majd az áru – a hirdetés ígéretének megfelelően – „diszkrét csomagolásban” érkezett a megadott címre. Óvszert többféle anyagból készítettek: az akkor már néhány évtizede elérhető gumiból, esetleg „hagyományos” halhólyagból vagy birkabélből. Nyilván egyik fajta sem volt százszázalékosan biztonságos, utóbbiak különösen sérülékenyek lehettek – annál is inkább, mert még nagyon sokáig nem voltak egyszer használhatóak, elmosták és többször újra használták őket. Egy orvosi könyv szerint a kondom éppen azért bizonytalan, mert gyakran elszakad, vagy a „küzdelem hevében” elfelejtik a használatát.

Ugyanitt, egy németből fordított könyvben arról is szó esik, hogy nem csupán nemi betegségek elleni védekezéséért, alkalmi kapcsolatokban volt használatos, de a házaséletben is: „Érdekes esetem volt – meséli egy orvos. – Igen előkelő hölgy, kinek már elég sok gyermeke volt, csak condommal engedte meg a coitust. Ha éjjel elszakadt, a háziornosnak reggel azonnal méhüreg-öblítést kellett vé-

²¹ Dr. Mann Jakab: *Magyar Bábakönyv*, 35.

Gummi és halhólyag, csak valódi párisi, (az értelmetlenül ártó keszeség vállaltatik) tucizta 40 kr., 1, 2, 3, 4 frt. Női különlegességek (Safety Sponges), tucizta 1, 2, 3 frt. Pelli-Forus legújabb női óvszer, darabja 1 és 2 frt., sörvítőik darabja 1 frt 50 kr., 2 frt és 3 frt., a legjobb minőségű suspensoriumok darabja 90 kr., 1 frt 50 kr., 2 frt. Kausok ön-állóval, külön méhőrással, díja 3 frt. Klyaspump díja 4 frt. Helőrási készülék 2–3 frt. Legújabb eszközök díja 8 frt. Mindezen eszközök, valamint minden különlegességi gummi eszközöket megküd. titoktartás mellett az ország megküldése vagy utánvétel mellett. A kérdő ajánlatoktól, melyek azt hazudják, hogy Párisban saját gyárak vannak, mindenki óvatlik. **Feltel. Lipt,** Bécs, Kärntnerstrasse 63. II. egyedüli párisi képviselő Ausztria-Magyarország számára: 102

A hirdetésben felsorolt eszközök közül a „safety sponges” olyan szivacs-golyó volt, ami a spermiumok méhbe való feljutását akadályozta meg, az „ön-állóval” pedig esemény utáni hüvelyöblítésre szolgált. Még szép, hogy titoktartás mellett rendelt ilyen egy nő vagy férje/gavallérja.

gezni sublimattal. A tág, nagy méhbe könnyen be lehetett tolni az uteruskathetert. Az a kérdés már most, hogy vajon prophylaxis-e [megelőzés – A szerk.] vagy magzatelhajtás? Mindkét felfogást lehet védeni!”²² A mondott hölgy bizonyára különösen határozottan lépett fel teste kontrollálása érdekében, de akadtak olyanok is, akik nem is kívánták tudatni férjükkel, hogy nem óhajtanak teherbe esni: „Mindazonáltal némely asszony, kinek férje inkább kívánja, hogy fogamzás történjék, mintsem ellenezné, jó eredménnyel használt ily pessariumot a fogamzás megakadályozására, a nélkül, hogy a férfi csak sejtene is a pessarium jelenlétét.”²³

A gyógyszerészek hirdetéseiben az óvszerek mellett rendre ott szerepelnek a nőknek kínált különféle fogamzásgátló eszközök – „uterus spray”, „irrigátorok”, „pessariumok” –, de ezek használata aligha lehetett elterjedt körülményes beszerezhetőségük miatt. Levelezni kellett a patikussal, titkolózni a környezet előtt, és nem egyszer orvos segítségére is szükség volt. Mint annak az asszonynak az esetében, aki azzal kereste fel Hugonnai Vilma rendelését, hogy harminchárom évesen, négy gyermek után – a legkisebb két hónapos – „sterilitást óhajt”, azaz nem kíván többé teherbe esni.

²² Dr. Schwalbe, Julius: *A therápia technikája*. II. 610.

²³ I. m., 611.

A doktornő bizonyára jogos óhajnak ismerte ezt el a négygyermekes asszony esetében, és mert – ahogy egy általa átdolgozott, németből fordított orvosi könyvben is említi – a dr. Mensinga-féle védősapkát tartja minden tekintetben a legmegfelelőbbnek, pesszáriumot (pessarium occlusivum) ír fel a betegének. „Alkalmazását megtanítom”²⁴ – jegyzi be később, feltehetőleg akkor, amikor a páciens visszatért a rendelésre a beszerzett segédeszközzel.

Ismerünk olyan levelezést házastársak közt 1890-ből, amelyből kiderül, hogy a pár közös megegyezéssel alkalmazta ezt a fajta fogamzásgátlást egy darabig, majd a nő eltávolíttatta a pesszáriumot, és más módszerre tértek át.²⁵ Akármit is használtak, elővigyázatosságukat siker koronázta: összesen két gyermekük született, egy lány és egy fiú. Bár a 20. században, különösen a második felében a kétgyerekes családmodell lett a norma, ez a 19. század végén még látványosan alacsony, „tervezett” gyermekszám volt. A szóban forgó Méhely házaspár középosztálybeli elképzelések szerint jól és kényelmesen élt, de részben éppen azért tudták életszínvonalukat fenntartani, mert korlátozták a család méretét. Éppen az ilyen házaspárokat kárhoztatták leginkább a gyermekszámok csökkenése miatt háborgók: azokat, akik a jómód ellenére sem vállalnak nagyobb családot, mert féltik a kényelmet és a vagyont. Feltevésük szerint éppen ők jártak élen a „fortélyok” alkalmazásában, ők engedhették meg maguknak, hogy megismerjék az új, hatékonyabb módszereket, és áldozzanak rájuk.

A 19. században a vidéki parasztság soraiban is létezett, sőt egyes régiókban uralkodó gyakorlattá vált a gyerekek számának korlátozása. Az „egykézés” egyes baranyai falvak mellett a Sárközben terjedt el, valamint jellemző volt bizonyos etnikai csoportokban, így az erdélyi szászok, a bácskai és bánsági svábok, valamint a szerbek körében – akiket ezért többen megszólaltak. Már egy 1881-es

²⁴ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 3. kötet, 1897. augusztus 28. (123.)

²⁵ Méhely Pálné levele Méhely Pálnak, 1890. július 23. Idézi: Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete*, 126.

beszámolóban így méltatlankodott egy baranyai falu lakosa a „gyermekvesztés” gyakorlatán: „A hajadon már betanult fővel, beavattottan megy az oltár elé, hogy akkor szülessék gyermeke, midőn ő akarja, – akkor és ahány neki tetszik. Az új menyecske öt-hat évig elebb világát éli, s úgy aztán hoz e világra – »egykét« s ha ez figyermek? – akkor »nem ad az Isten neki többet!« Ha leány? – akkor kell lenni még egy fi-örökösnek; de ha ez ismét leány? – akkor már vége! – nem mondja azt a menyecske, hogy: harmadszor az igazság.”²⁶ A háborgásból az is nyilvánvaló, hogy akkoriban menynyire negatív színben tűnnek fel mindazok a testük és termékenységük felett gyakorolt irányítással kapcsolatos elvárások, amelyeket a nők a 20. század végére természetesnek tekintettek: hogy aki elkezd szexuális életét, legyen tisztában a védekezés módjaival, hogy gyermek nélkül is élhessen együtt valameddig a partnerével, illetve akkor és annyi gyereket vállaljon, amennyit szeretne.

Ezekben a falvakban a 19. század első évtizedeitől kezdődően mutatkoztak a családtervezés jelei, és egy idő után olyan erős norma lett az alacsony gyerekszám, hogy megszólaltak azokat, akik ehhez nem idomultak: „Ha esetleg itt, az anyák közül valamelyiknek háromnál a nagy számnak e netovábbján túl, még több gyermeke is talál lenni (...) azt az itteni közvélemény megbélyegzi mint fajtalan buja vért.” Az egykézők szemlátomást a fiúgyermeket preferálták – gyakorlati okokból is, hiszen a fiú jelentette a munkáskezet, ő örökölhette a földet –, és kettőnél többet senki sem vállalt azokon a környékeken, ahol az egykézés divott.

A falvakban természetesen a bábák nyújtottak segítséget, nem csupán a magzatelhajtásban, de a fogamzásgátlásban is. Dr. Temesváry Rezső nőgyógyász a 19. század végén egy bábáknak járó szaklap révén 12 000 kérdőívet küldött ki gyakorló bábáknak. Ebből tudható, hogy a vidéki településeken is ismerték a forgalomban lévő fogamzásgátló eszközöket és módszereket, amit az ada-

²⁶ B. G.: Miért fogy népünk Baranyában? *Politikai Ujdonságok*, 1881. április 6., 14. szám.

tokat összegyűjtő nőgyógyász kétségbeejtőnek talált. Látványos elterjedtségükről az egykézös közösségek demográfiai mutatói tanúskodtak, ahol egy-két nemzedéken belül sajátos szokások alakultak ki.²⁷ Megszakított közösülés, különféle tárgyak – pl. rongydarab vagy citromlébe, borecetbe mártott vatta – felhelyezése, vízzel, esetleg belekevert maró anyagokkal (kámforral vagy timsóval) való öblítés – ezek lehettek a leggyakoribb módszerek, sokszor azonban a születésszabályozást a korai terhesség megszakítása jelentette.²⁸

„Társadalmi szempontból valóságos veszély”

A meddőség és kezelése

Wohl Stefánia *Aranyfűst* című, 1887-es regényében a főszereplő, Mária grófnő szerelmi házasságot köt Szelényi Istvánnal. A szellemi összhang is megvan közöttük, olyannyira, hogy a művelt és bölcs Mária politikai tanácsokat ad parlamenti képviselő férjének. Gyermeük azonban évek múltán sem születik. „Mária könyvelt szemekkel nyujtotta oda íróasztala mellett ülő férjének a sürgönyt, melyben a tábornok diadalmasan jelentette, hogy Máriának egészséges kis keresztlánya született. A fiatal asszony boldog életének egyetlen árnya eddigi gyermektelenségük volt, és ha jó, tiszta szívéhez nem is fért az irigység, a mai örömhír mégiscsak némi keserűséget tartalmazott számára.”²⁹

A férj eleinte szemlátomást nem bánja mindezt, tréfásan azokat a politikai javaslatokat nevezi közös gyermekeiknek, amelyeknek kitalálásában a feleségével folytatott eszmecseréi segítettek. Ám amikor Szelényi egy számára izgalmas nő hálójába kerül (aki

²⁷ A „vőség” és az életforma átalakulása tanúskodik erről. L. „egyke” szócikk, *Magyar néprajzi lexikon*.

²⁸ L. A szép Szűháné c. fejezetet.

²⁹ Wohl Stefánia: *Aranyfűst*. I. 252.

történetesen éppen az említett sürgönyben szereplő ifjú anya), és hozzápártol, mit sem ér többé az érzelmek és gondolatok összhangja. A férfi önmaga megnyugtatóra és családja rosszállásának elhallgattatására a következőket nyilatkoztatja ki az őt felelősségre vonó anyjának: „Ha gyermekeink volnának, egészen másként állna a dolog és némileg igazad volna anyám. Miután Mária nem adott nekem gyermekeket, bizonyára szokott okosságával bele fog nyugodni a sorsba, mely megtagadta tőlünk azt a köteleket, mely a férfit még akkor is tűzhelyéhez fűzi, ha szerelme végképp kihalt.”³⁰

Bár a regényben ezt egy negatív szereplőnek bizonyuló, önző alak mondja, mégis joggal feltételezhetjük: a gyermektelen házasság annyira megbélyegezte a nőt, hogy a férj feljogosítva érezte magát, hogy akár házassági esküjét is semmisnek tekintse. A dolog talán nem is volt olyan ritka – Wohl Stefánia nagy sikerű regényéről legalábbis azt beszélték, hogy a felsőbb körök beavatottjai könyvedén felismerték, kiktől mintázta szereplőit és cselekményét. A regényben mindazonáltal a „világ” nem Mária gyermektelensége miatt ítélkezik szigorúbban, hanem a vetélytárs, Liza morálja felett. Ő az, aki érdekből megy férjhez, majd más férjét csábítja el, és hiába születnek minden nehézség nélkül gyermekei, tehernek érzi és unja őket. Büntetése az, hogy az egyiket gondatlansága miatt örökre elveszíti, a másikat, a Szelényitől születettet pedig a gyermektelen Mária nevelheti fel egy derék férfival közösen, miután Liza megszökik egy újabb csábítóval. A sors bosszúja, hogy ez a csábító ugyanolyan érdekvezérelt, mint ő: már van egy gazdag, de csúf örökös nő felesége, így hát soha nem fog elválni és Lizát elvenni, aki végül a megbélyegzett szerető státuszában marad.

Az orvosi szakkönyvek alapján a tudomány nem volt teljesen tisztában a nők termékenységi görbéjével. A szakemberek egy része a menstruáció idejét mondta termékeny időszaknak, de egyes századfordulós szakkönyvekben már a menstruáció vége utáni

³⁰ I. m., II. 160.

hétre teszik az ovulációt, ami többé-kevésbé helytálló. A hiányos ismeretek mellett a teherbe esés véletlenszerűen is késlekedhetett. Ám ha az első két év után nem született gyermek, akkor bizony már gyanakodva kezdtek figyelni a nőt, miért nem teljesíti legfőbb küldetését. „Magtalanak mondhatjuk a házasságot, ha abban a nő rendes házas élet mellett a 3-ik évig sem fogant. Nem éppen ritka az eset, hogy a házasságban 3 évnél hosszabb idő után jön a gyermekáldás, néha 10-15 év után is; de a valószínűség 4-5 évi házasság után mindinkább csökken” – fogalmazta meg a *Pallas lexikon* 1895-ös kiadásának szócikke, mely szerint minden tíz, gyermekkel megáldott házasságra esik egy magtalan.

Az *Aranyfűst*ben a regény cselekménye úgy alakul, hogy a termékeny, de feleség- és anyaszerepét rosszul betöltő nő elveszíti gyermekeit, és a meddő, de jólelkű és gyermekszerető szereplő veheti magához az egyik kisgyermeket. A hétköznapi életben ugyan semmi összefüggés nem állt fenn az erkölcsi érdem és a gyermekáldás között, a népi hiedelmek jó része mégis összekapcsolta ezeket, és egyfajta büntetésnek magyarázta a terméketlenséget. A paraszti társadalomban semmit sem vett körül annyi babona és kuruzslás, mint ezt az állapotot: „egy bajt sem tartottak annyira Isten által rendeltnek, mint a meddőséget. Ezért nincs is talán semmiféle betegség vagy fogyatkozás, a mely ellen oly jó sikerűnek tartanak a bűcsújárás, misézést, néhol éppen 7 mise meghallgatását, esetleg egy böjtnappal megtoldva, alamiznaosztogatást, a szűz Mária képe előtti gyertyaégetést vagy a Szűz Máriának felajánlott ajándékokat, különféle imákat stb. mint a meddőség ellen.”³¹ A Szűz Mária-kultusz mellett Szent Annától, a várandósok patrónájától is sűrűn kértek segítséget az imádkozók, emellett dívtak a különféle amulettek, teák, lemosások és kenetetések is.

Amilyen nagy bizalmat vetett a paraszttasszony Szűz Máriába vagy Szent Annába, olyan jó hatást tulajdonított a polgárosult

³¹ Orvosi Hetilap, 1899. március 5., 10. szám.

A ma Románia területén található Buziás szintén a Monarchia híres nőgyógyászati fürdőhelye volt, a reklám hangsúlyozza is a „hírneves nőgyógyász” jelenlétét és a kúrálható női betegségek természetét. Buziás volt a „magtalan”, azaz meddő párok végső menedéke is.

Buziás első rangú gyógyfürdő.
Fürdőidény:
május 15-től október 1-ig.
Világítás

lápfürdők és aczélforrások
Használt a Spa, Pymont, Schwalbach és pyramitl szulfidforrásokkal, kintő meleg és hideg vasacélfürdővel, moor- és ásványfürdőkkel, tükör-fürdővel és uszodával. 20" Illdegyiz-gyógyintézet és masszage. 7194

IVÓKÚRA
Kintő eredményes vérsegezés, idült gyomor- és bélhurut, homok-, kő- és vesekő, méh- és hüvelyhurut, vérzési rendellenességeknek, magtalan, idegbetegség, bujakór, ezú, köcsvény és fejtájásoknál stb.
Buziás gyógyfürdő vasúti állomása.
Pasar villamos világítás a 30 boldit, érzékeny pariban Katana szonokar. Előrendő könyve és kávéházi italok. A fürdőn állandó hírneves nőgyógyász van. Morsokai árak. Lamer-tesek kívánsára ingyen és készenléten szolgál a Fürdőigazgatóság BUIZÁSÚN, a bora a szobamegrendelőket kitélni kértnek

nő – vagy legalábbis az orvosa – a fürdőkúráknak. A szinte mindent gyógyító tengervíz mellett „hasznos jeles szer a hideg fürdés magtalanságnál”, mert a sok hideg fürdés után javul az ivarösztön és kielégítésének ereje, állította egy balneológiai (fürdőgyógyászati) szakmunka. A nőgyógyászok közül is sokan elfogadták, hogy egyes enyhébb elváltozásoknál segíthet a gyógyvíz: „tudvalevőleg számos fürdőhelyet is kiváló hatásúnak mondanak, így az ismertebb külföldi fürdőhelyek közül Franzensbadot, Emset az ő »Bubenquelle«-jével, stb., nálunk Szliácsot, Borszéket, stb. Ezen fürdőhelyek látogatása különben elég rationalis, mert a meddőség oka gyakran a méh hurutjában vagy a szomszédos képleteknek a gyulladásos folyamataiban rejlik, ezek ellen pedig az ú. n. női fürdőhelyek nagyon hatásosak.”³²

A külföldi célpontok mellett hazai női fürdőhelyként reklámozták a Margitszigetet vagy Balatonfüredet is, illetve a vasas fürdőket, mint Buziásfürdőt. Utóbbihoz az a babona fűződött, hogy ha a buziási ércgolya előtt valaki háromszor meghajtja magát, az teherbe esik. Sokan azonban kétségbe vonták a meddőség fürdőzéssel való gyógyítását, és a sikeres esetek kapcsán kajánul felelegettek az ifjú fürdőorvosok és az új fürdőbarátok hathatós közreműködéséért.

³² Dr. Temesváry Rezső: Mende-mondák és babonák a nő élete köréből. *Jó Egészség*, 1909. július 15., 14. szám.

Bár már műtéti beavatkozásokat is végeztek egyes megtermékenyülést akadályozó anatómiai elváltozásoknál, ám a méh helyzetének javítására a méhmasszázszt javasolták.

dését: „A marienbadi »Bubenquelle« nem egyszer vetett véget az előbb gyermektelen pár sóvárgásainak, legtöbbször persze a koromfekete hajú házaspár hajszínének legmerészebb kombinációját alkalmazva a kis »fürdóbubára«.”³³

Mivel a termékenység előidézésének egyik megközelítése az anyagcsere, a peteérés és a méhműködés stimulálása volt, ezért a korban egyre divatosabbá váló elektroterápiát is alkalmazták a meddőség kezelésére. Ugyanígy a működés ösztönzését szolgálta a masszázs. A nő mint háziorvos szerzője, Anna Fischer-Dückelmann hatékonyan írja le a Thure Brandt-masszázszt, amely szerint a méh fogantatást nehezítő előre- és hátrahajlásának orvoslására szolgált. Ezt az állapotot Hugonnai Vilma is többször diagnosztizálta a hozzá forduló gyermektelen nőknél. A masszázs lényege a méh 5-10 perces, gyakorlott kéz által végzett rendszeres masszírozása, a méhizomzat „erősítése” volt. Fischer-Dückelmann doktornő szerint „ha férfi orvos végzi, sérti a női szemérmességét”, ezért szerinte ez az eljárás is szükségessé teszi, hogy egyre több orvosnő legyen.

Már 1868-ban magyarra fordították James Marion Sims amerikai nőgyógyász *Méhbántalmak sebészete, különös tekintettel a meddőség kezelésére* című szakmunkáját, ami jelzi a terület iránti szakmai

³³ Fürdőre! *Pesti Hírlap*, 1888. július 25., 205. szám.

érdeklődést a magyar orvostársadalom részéről. A század végére a magyar sebészek is sikerrel végeztek a női nemzőszervek kisebb anatómiai elváltozásait orvosló operációkat. Hugonnai Vilmához is gyakran fordultak gyermektelenségükre gyógyírt kereső asszonyok, akiket aztán vagy ő utalt a műtéteket végző orvosokhoz, vagy már túl is estek effajta beavatkozáson. Egy asszonyról feljegyzí, hogy már több „sterilitas elleni” (azaz meddőséget elhárító) műtéten esett túl, mindaddig eredmény nélkül, mivel egyszerre küszködött méhgyulladásal, méhhátrahajlással és bélgyulladással.³⁴ Dr. Sims egyébként sok más úttörő megoldással is kísérletezett, nem éppen etikus módon, hiszen rendszeresen használt rabszolganőket kísérleti alanyként.³⁵ Már az 1860-as években fecskendő segítségével juttatta be a férj spermáját a feleség petefészkébe, nehezítettség esetén. Ugyanakkor sem ő, sem a hasonló módszerekkel próbálkozó európai kollégái nem arattak osztatlan sikert eredményeikkel szakmai körökben, ahol úgy vélték, egy orvos ilyen szemérmetlenül nem törhet be a hálószobákba. „Embernél gyakorlati haszna alig van” – szögezte le a *Pallas lexikon* a mesterséges megtermékenyítésről 1895-ben.

A 19. század végén az orvosok már mikroszkóp alatt vizsgálták az „ondószálcsákat”, és némelyek feltételezni merték, hogy néha a férfi miatt nem következik be az áhított fogamzás. A specialisták jól tudták, hogy a „titkos kórként” emlegetett nemi betegségek, például a szifilisz nemzőképtelenséget okozhatnak. Míg a világ felé többnyire a nők cipelték a vállukon a terméketlen házasság terhét, a századfordulós orvosi források arról tanúskodnak, hogy sok esetben hangsúlyosan merült fel a férfiak felelőssége. Különösen ha tovább is adták a házasságban a nemi betegséget, ami a nőknél

³⁴ „P. Mórinczné. 3 évvel ezelőtt operálta Braun sterilítas ellen. 4 hét előtt Kézmárszky méhkaparást végzett. Kórisme: sterilitas, endometritis, retroflex uteri, entritis acuta.” Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 1. kötet, 1899. március 16. (370.)

³⁵ A „modern nőgyógyászat atyjaként” tisztelt dr. J. Marion Sims-ről (1813–1883) utóbb kiderült, hogy többek közt három fekete rabszolganőn gyakorolta műteti technikáit, így szobrát 2018-ban eltávolították a New York-i Central Parkból.

meddőséget eredményezhetett. Hiába védelmezték tehát a felsőbb osztályok lányait a házasságukig a nemi élettől, ha a nemi betegséget hurcoló vagy magát esetleg gyógyultnak tartó férjük a mézeshegyekben megfertőzte őket gonorrhoeával vagy szifilisszel.

„Ily úton jut tehát igen sok nő azon szerencsétlen állapotba, hogy házasságának első napjaitól kezdve csaknem élte fogytáig kisebb-nagyobb mértékben gyengélkedik; menstruációi rendetlenek, a méh, esetleg ennek függelékei is megbetegszenek, gyakran elvetél és vagy steril marad, vagy rendszerint csak 1-2 gyermeket szül, többnyire súlyos gyermekágy által kísérve” – válaszolt fel egy orvos, dr. Feleki Hugó a helyzetet, többször nyomatékosítva, hogy „ideges, hysteriás nők tömegeiről” van szó, akik próbára teszik a szakorvosok és a gyógyfürdők kapacitását. Ugyanakkor kijelentéséből az is kiviláglik, hogy csupán egy-két gyermek születését a termékenység csökkent állapotának ítélte – és ez akkoriban valóban az átlag alatt maradt, így nem pusztán erkölcsi, de társadalmi problémaként lehetett tálnálni. „Sterilitásuk pedig társadalmi szempontból valóságos veszély, mert egész családok hálnak ki, ezáltal a népszaporulatót lényegesen befolyásolván.”³⁶

Mint az ilyen jellegű társadalmi problémáknál általában, bűnbakként az alsóbb osztálybeliek szennyes teste kínálkozott. „Fúria, fene vad, lény, undok féreg, orvgyilkos, erénygyilkos, ribancz” – íme néhány elnevezés, amellyel egy erkölcsjavító pamflet szerzője, Brichta Kálmán a budapesti prostituáltakat illeti. Budapestnek vesznie kell! – érvel szinte magánkívvül a bordélyházak betiltása mellett, és sorai alapján valóban nyomasztó kép bontakozik ki. „Hogy mily megtestesült rossz az ilyen lény, az kitetszik abból, hogy kimentti magát Istennek rendeltetése alól, anya nem lesz belőle, nemét nem szaporítja, nem dolgozik és Istent nem ismer.”³⁷ A prostituált e szerint nemi és társadalmi szerepét tekintve egy-

³⁶ A magyar orvosok és természetvizsgálók XXVI. vándorgyűlésének tárgyalásaiból. Dr. Feleki Hugó előadásából. *Orvosi Hetilap*, 1892. szeptember 25., 39. szám.

³⁷ Brichta Kálmán: *Budapestnek vesznie kell!* 6.

aránt „lógós” – nem gondoskodik és nem dolgozik, viszont parazitaként szív ki a társadalomból minden életerőt. Egyrészt egészen konkrétan a számára kifizetett pénzben, másrészt pedig a kéjért feláldozott egészségben. A szerző plasztikusan ábrázolja a prostituáltak által elkapott, az úton ártatlanul sétáló „serdülő, szűz ifjak” pusztulását, ahogyan eltűnik arcukról a rózsás pír, és kiszáradva elveszítik erejüket – nemzőerejüket is. A prostituáltakról rendszerint azt állították, hogy már csak azért sem lesz belőlük anya, mert munkahelyi ártalomként azonnal elkapják a nemi betegségeket, és ezáltal meddővé lesznek (ez nyilvánvalóan gyakorta meg is történt). De igazi elvetemült gonoszságukat abban vélték felfedezni, ahogyan a családokig juttatták „saját termékeltenségük mérgeit”.

A prostituáltakat átkozó Brichtával szemben dr. Feleki Hugó konstruktívabb irányból közelítette meg a kérdést: 1893-ban két kollégájával, Temesváry Rezsővel és Török Lajossal megalapították a Teleia Egyesületet, amely kifejezetten a szegény sorsú nemi betegek ellátására szakosodott.³⁸ Ezt követően is több kezdeményezés született ez ügyben, de az a felvetés, hogy vezessék be a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálatot, nem talált támogatásra a legfelsőbb szinteken. Mindazonáltal az orvosokat – különösen a bőrgyógyászokat és a nőgyógyászokat – rendszeres és lesújtó tapasztalataik gyakorta indították arra, hogy felszólaljanak és cselekedjenek az egész társadalmat sok szálon és tragikusan érintő területen. „Sokszor láttam, mint ásta alá e baj a házasság élet boldogságát, mint dűlta fel a családi tűzhelyet” – írta a nők társadalmi problémái iránt rendkívül elkötelezett, a lányok tornázásáért, a bábaugyért és az 1910-es években még a nők választójogáért is síkraszálló nőgyógyász, dr. Dirner Gusztáv, aki más kollégáival együtt a bordélyok higiéniai viszonyainak javításáért szólalt fel.

A bárcák kiadása már eleve egyfajta higiéniai felügyelet fenntartását szolgálta volna, de dr. Dirner az 1890-es évek elején úgy

képzelte el az eszményi helyzetet, hogy a rendőrorvosok kötelező öblögetéseket rendeljenek el a prostituáltak között a bordélyokban, legalább naponta egyszer, a közkeletű orvosi fertőtlenítőként használatos szublimáttal. Higiéniai álmképében a vendégek is szerepet kaptak: „Ha a fiatalságnak, a mely frequentálja a bordélyokat, erre [ti. a fertőtlenítő öblögetésre] már ott alkalmá volna, ha a prostituált nő kötelezve volna erre figyelmeztetni a vele közösült férfit, ha a férfi egyáltalában a gonorrhoeikus megbetegedés rájuk nézve is káros voltának egész nagyságát megismerni és méltatni tanulná és így minden erejükből védekezni ellene érdemesnek is tartaná; akkor e gonosz betegség pusztítása a nők között hirtelen csökkenne és sokkal de sokkal kevesebb fiatal asszony esnék neki áldozatul úgy a meddőséget, mint különösen a hosszas és kínos sínlődést tekintve.”³⁹ Mivel a prostitúciós szolgáltatásokat a katonák is igénybe vették, akik szerte az országból érkeztek a városi kaszárnnyákba, majd onnan visszatértek a szülőhelyükre, könnyűszerrel széthordhatták a betegségeket, így nemcsak egy ifjan bordélyokat „frequentáló” joghallgató későbbi úrilány neje, de bármelyik katonaviselt parasztfiú jövődöbélje ugyanúgy kaphatott a fertőzésből és annak következményeiből.

A fentebb idézett orvosok bizonyosan nem túloztak a probléma nagyságát illetően. Dr. Hugonnai Vilma orvosi praxisában is ott találjuk azokat a nőbetegeket, akik olyan (nemi) betegségektől szenvednek, amelyek megnehezítik a teherbe esést vagy a gyermek kihordását. Mint például P. Mihályné, aki ugyan torokhuruttal jelentkezik, de elmondja, hogy első gyermeke halva született, a második röviddel a világrajövele után meghalt, és a doktornő a vizsgálat során fel is fedezi az asszonyon a szifilisz jeleit. Egy másik, huszonöt éves asszony két éve van férjnél, és gyermeke még nem született. Ennek oka lehet az, hogy a hasfájdalmai miatt húzódozik

³⁸ Szegedi Gábor: A jó egészség a legjobb hozomány? In: *A test a társadalomban*, 246.

³⁹ Dr. Dirner Gusztáv: A nemi fertőző betegségek terjedése ellen. *Orvosi Hetilap*, 1893. február 5., 6. szám.

a nemi élettől – a mondott fájdalmat viszont okozhatja a doktornő által gyanított „gonorrhoeus infectio”, azaz hétköznapi nevén kanakó.⁴⁰ A praxis más meddőségi eseteiből kitűnik, hogy ha Hugonnai Vilma háziorvosként nem is tudta könnyedén orvosolni ezeket az eseteket, bábaként szerzett nőgyógyászati tapasztalatával azonban felismerte és osztályozta a különféle problémákat, és e szerint irányította betegeit más specialistákhoz, illetve javasolt különféle megoldásokat, a termékeny napok tudatosításától a gyümölcsdiétáig.

Legérdekesebb talán a huszonkét éves M. Ottóné esete, akinek valóságos „szexuális házi feladatot” ad. Nőgyógyászati problémáinak kikúrálását követően⁴¹ hat hétig legyen távol a férjétől, ami a korabeli felfogás szerint nem csupán a nő gyógyulására szánt idő volt, hanem afféle nemi erőgyűjtés is, ami által a férfi örökítőanyaga koncentráltabb lesz. És még valamit fontosnak talált a doktornő odajegyezni: „együttlétkor kielégülésre törekedni”. Ez a korban már több helyen szerepel mint a megtermékenyülést segítő tényező – bár nem kevesen lehettek azok a sokgyermekes asszonyok, akik úgy fogantak meg újra meg újra, hogy soha életükben nem tapasztaltak meg a férjükkel effélét.

⁴⁰ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. P. Mihályné, 1. kötet, 1899. február 21. (240.), N. Györgyné, 4. kötet, 1899. augusztus 9.

⁴¹ „Sterilitas retroflexio uteri. catarrhus levis vagin. (...) hüvelyfecskenkezés, egy évökánál alcohol egy irrigációra.” Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 3. kötet, 1897. augusztus 31. (129.)

„Leány még. Az is akar maradni”

Egyedülálló nők, szerepáthágók

„De gondolja meg, hogy én most is ott látom a rohitschi erdők padján, a leskelődő hold világánál, a világ legkedvesebb »kerek-asztala« mellett, a kávéház homályos »poets-cornerében« mindenütt, a hol még az én leányaim voltak. Igaz, hogy elutaztam, de hát azért most mindjárt »tisztelt kisasszonyokká« avanzsírozzanak és én ezzel a megszólítással szertefűjjak minden kedves, kicsiny, bájos emléket, a mely nekem olyan nagyon drága? Ugye bizony nem lehet?” – írta egy késő harmincas férfi egy kora harmincas nőnek 1887. augusztus 1-jén, röviddel azután, hogy elváltak egymástól. Vagyis inkább kettőnek szóltak a bókók, hiszen úgy diktálta az illem, hogy a még hajadon nővérek egyikét se tüntesse ki külön a figyelmével. Heteket töltöttek együtt hármában, és ahogy a levélből is kitűnik, eközben lelkileg is közel kerültek egymáshoz: hiszen volt alkalmuk hosszú sétákat tenni, feltárni gondoljaikat és örömeiket, alaposan megismerni a másikat. Persze ez a fajta intimitás olykor csak illúzió volt, ami a nyaralóhely mesterséges közegében alakult ki.

Beöthy Zsolt, a maga korában nagyon tekintélyes irodalomtudós és tisztseghalmazó (rengeteg bizottság, társaság és egyesületi státusz birtokosa) 1888-ban egy kis fürdőhelyen ismerkedett meg a két férjezetlen hölgygel, Konek Idával és Konek Emmával, akikkel ezután közel húsz éven át levelezett. A hölgyek közül feltehetően a festészettel foglalkozó Idához vonzódott jobban, hiszen neki írt kezdetben hódoló sorokat, például egy önironikus versikét önmagáról, miszerint ő „kopaszodó fejjel lány után sóhajtoz / Szóval mint a holló fölkarog a sajthoz”.⁴² Ám az illendőség kedvéért mindig mindkettőjükhöz címezte a leveleit, és látogatásai alkalmával sosem maradt kettesben egyikükkel sem, mindig udvariasan, hármásban folyt a társalgás. Másfelől, a többször elvált és újraraházasodó, többgyermekes Beöthyt bizonyára nem tartotta Ida kisasszony különösebben jó partinak.

A Konek nővérek egymás kísérőiként működtek, így egyedülálló nő létükre szabadon utazgathattak a világban, sőt egész életükben együtt éltek, hiszen sosem mentek férjhez. Így Konek Idának úrihölgy létére akkor sem volt szüksége külön gardedámra, amikor később egy firenzei festőiskolába járt. Emma nem csupán kíséretet biztosított számára, de a háztartást is vezette (Beöthy, aki felkereste őket Firenzében, Konek Emma mesteri rizottójáról emlékezik meg egyik levelében). Mondhatni, tökéletesen kiegészítették egymást, hiszen nem voltak kiszolgáltatva családtagjaiknak, mint más, pártában maradt nők, nem kényszerültek rá, hogy szegény rokonként fiútestvérük családjához csapódjanak.

Arra sem szorította őket a sorsuk, hogy szüleiket ápolják életük végéig, mint Ritoók Emma századfordulós női szerepeket számba vevő regényében, az *Egyenes úton* – egyedülben Székely Terka, aki beteg édesanyjához van láncolva: „az öreg Székelyné tehetetlenül ült kerekesszékekben, béna lábaival, már évek óta, a leánya pedig lassan, észrevétlenül öregedett meg mellette, szeretettel teljesítve

minden szeszélyét, s mosolyogva hallgatva minden célzását azokra a lányokra, akik nem mentek férjhez”.⁴³ Mikor az anya kezelőorvosa, a fiatal, emancipált doktornő némi szabadságot szeretne kivívni Terkának a zsarnokoskodó mamától, azt a választ kapja, hogy a lánynak, mivel nem ment férjhez, az anyjával szemben vannak kötelezettségei. Ha férjhez ment volna, akkor a férje és gyermekei iránt volnának. Sőt a zsarnoki mama még azt is hozzáteszi: „az én koromban nem ismerték ezt a fogalmat [ti. a nő saját életét]; az én koromban a nő kötelessége az önfeláldozás volt és remélem, hogy az én leányom legalább addig a rövid ideig, amíg én élek, nem fogja követni ezeket az önző új elveket”.⁴⁴

Konek Ida és Emma mentesült mindazon kötelezettségek alól, amelyeket az élet az egyedülálló nőkre rótt – és még csak munkába sem kellett állniuk, hogy kivívják a családjuktól való és/vagy anyagi függetlenségüket. Ugyanis szerencsére rendelkeztek azzal az anyagi tőkével, ami lehetővé tette, hogy Ida a festészetnek szentelje magát, és rendszeresen utazgassanak. Ida festőakadémiára járt, majd később kiállította és áruba is bocsátotta a képeit, többnyire idilli csendéleteket. Emmával rengeteg időt töltöttek Olaszországban, német városokban és a Monarchia különféle fürdőhelyein. A nővérek saját, műteremmel felszerelt villát építtettek maguknak az Epreskertben, ahol csak kiválasztott művészek nyertek el parcellákat az építkezéshez – ehhez nyilvánvalóan nem csupán pénzre, de családi befolyásra is szükség lehetett, amivel a Konek lányok apjuk és fiútestvérük révén rendelkeztek.

Ida és Emma élete nem volt tipikus, mindazonáltal életkora előrehaladtával egy egyedülálló nő is hozzájutott néhány, férjes asszonyokat megillető előjoghoz: „Harminczéves korban egy nő külön háztartást kezdhet, ott saját tetszése szerint tehet-vehet. Látogatásokat fogadhat vagy viszonzhat. Ekkor már nem kell törődnie a meg-

⁴² Beöthy Zsolt levele Konek Idának, Budapest, 1887. november 23.

⁴³ Ritoók Emma: *Egyenes úton* – egyedül, 117.

⁴⁴ I. m., 119.

A frivol képeslapokon gyakran látni férfiruhába öltözött, cigarettázó nőket, ezt ugyanolyan izgalmasnak tartották, mint a nadrágszerepben színpadra lépő színésznők látványát. A férfiasan viselkedő, férfitprivilegiumokra törő nőktől azonban idegenkedtek, a való életben már nem volt vonzó a fantázia.

szólásokkal, barátságot köthet magához illő korú férfiakkal; természetesen mindig egy derék, finom műveltségű nőt megillető korlátok között.⁴⁵ Mindazonáltal nagyon cizellált szabályok vonatkoztak rájuk, és a saját közegük erősen meghatározta a mozgásterüket. A kisebb közösségekben – kisvárosokban, falvakban – a szűk társaság hajlamosabb volt megszólalni a független, férjezetlen nőket: „Minden magános nő, ki a harmincz évet meghaladta, nagy városokban ugyanannyi szabadságot élvezhet, mint a férjes nő; egyedül mehet a templomba, látogatásokat tehet, bevásárolhat stb. De este már ő is kísértőt vegyen maga mellé. Ha ilyenkor is egyedül járna, az éppen olyan illetlen volna, mintha a férjes fiatal nő egyedül menne bálókba. Kis városokban a magános nőnek gyakran más családokhoz kell csatlakoznia, vagy nem egy élvezetről le kell mondania. Nagy városokban nincs meg annyira az a kasztrendszer, habár itt az illem szabályai

⁴⁵ Kalocsa Róza: *Az illem könyve*, 542.

gyakran még követelőbbek⁴⁶ – írja Kalocsa Róza számos kiadásban megjelent illemtankönyvében, ami valójában egy német kiadvány magyarítása. A nagyvárosokban bizonyára nagyobb szabadságot élhettek meg az egyedülálló nők, a kisebb, szoros közösség azonban élénk figyelemmel kísérte minden olyan nő életét, aki mellett nem állt férfi, legyen szó hajadonról, özvegyről vagy akár elváltról.

Hemzsegek az előítéletek a „vénkisasszonyokról”, az irodalomban pedig a magányos nő figurája vagy kifejezetten negatív, vagy legjobb esetben is egzaltált, bolondos teremts, nevelőnő vagy szegény rokon. Figurája sokszor összemosódik a deklaszált, szűkölködő, az őt eltartó férfi hiányában dolgozni kényszerülő nőével. Csak később, a 20. század első éveiben keletkezett, a nőemancipációt fókuszba állító regényekben találkozhatunk olyan független főhősnőkkel, mint Lux Terka *Leányok* című regényéből az orvostanhallgató, majd végzett orvos Juli vagy Ritoók Emma *Egyenes úton* – egyedüljében a szintén orvos Ágnes – akik a regény végére sem mennek férjhez, és saját maguk kívánják egyenesben tartani az életüket.

A regénybeli egyedülálló nők többsége inkább olyan, mint Tolnai Lajos regényéből Joópál Zsófi. Az életkoraként mindig más számot megjelölő, alapvetően jóindulatú vénkisasszony távirásznőként dolgozik, havi negyven forintot keres és egyedül él: „mutattam, hogy én semmiféle vőlegényre nem reflektálok, én így s úgy függetlenül akarok élni. Hát, báránycám, amikor valakit háromszor hagynak faképnél, igazában nem is hagynak, mert vallomásig csakugyan nem ment a dolog; galambom, mikor valaki negyven esztendő, és kétszer átment a tifuszon, egyszer a tüdőgyulladás, egyszer meg himlőben, egyszer végképp elvesztettem a hajamat; aranyom, akit a Jóisten így megboronál: az a vőlegényekről már nemigen álmodozik. Boldog voltam, ha fagyos lábaim nyáron nem viszkettek, s ha nyáron télire valahol egy jó léleknel erőt gyűjthettem.” De ha a kihá-

⁴⁶ I. m., 545.

zasító intézet igazgatója férjet ígér neki, ő is képes megszédülni, és elszánja magát, hogy negyvenforintos havi fizetéséből az intézetnek öt évig havi tíz forintot lecsenget, ha a közvetítés sikerrel jár. „Sok egy kicsit, de hát férjem lesz: két ágy lesz, mint minden tisztességes családnál, a szobában egymás mellett; a férjemmel reggelizem; a férjemmel ebédelek, a férjemmel vacsorálok; a férjemmel...”⁴⁷

Hugonnai Vilmának a női szerepekről szólva rendszerint az a véleménye, hogy a nő élete ne korlátozódjon az otthonra. Mégis, az egyik pácienséről, aki a hörghurut tüneteivel érkezik, de dől belőle az „örökös panasz, elégedetlenség”, sommásan állapítja meg: „Idő előtt megvénült histeriás hajadon.”⁴⁸ Az egyedülálló nőkkel kapcsolatos előítélete nyilvánvalóan azzal a meggyőződésével függött össze, amit egy svájci professzornak írott levelében is hangoztat: „Minden nő és sok férfi is belátja, hogy az életben igazi boldogságot csak jó házasságban lehet találni.”⁴⁹ [Kiemelés: Sz. N.] Ezek szerint még egy felvilágosult, tanult, dolgozó nő is úgy vélekedett, hogy a negyvenes éveiben járó páciensének az torzította el a személyiségét, hogy nem tudott megfelelni női szerepeinek: nem lett belőle feleség és anya. Másrészt persze a praxisában nyilvánvalóan gyakran szembesülhetett azzal a szélsőséggel is, amikor egy nőnek éppenséggel a feleség vagy anya szerepében adódó egészségi problémája okozott visszatérő (testi) szenvedést vagy akár súlyos tragédiát – bizonyára ezért is nyomatékos nála a „jó házasság” kifejezés.

Miközben számtalan nőgyógyászati problémától szenvedhetett egy férjzett nő a férfitől elkapott nemi betegségtől egészen a szülés közben elszennvedett maradandó károsodásig, a közvélemény mégis a férjzetlenség és gyermektelenség női testre gyakorolt hatása miatt aggódott.⁵⁰ Amikor egy évtizeddel később dr. Tauffer Vilmos népes és „előkelő hölgyközönség” előtt tartott előadást két népszerű

⁴⁷ Tolnai Lajos: *Új föld, új szerencse*, 102–103.

⁴⁸ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 6. kötet, 1899. november 3. (1509.)

⁴⁹ Levél Aimé Humbert-nek. 1889. június 2. Dr. Hugonnai Vilma fondja, SOM Levéltár.

⁵⁰ Jeffreys, Sheila: *The Spinster and Her Enemies*, 96.

Öreg lány

Az olyan lányra mondják, hogy öreg lány aki a három ikset elhaladja. Régen, a 60-as években, aki 19–20 évét otthon érte, már vén lány volt. Általánosságban úgy tartják, hogy a csúnyák és a testi hibában levők maradnak öreg lánynak, azonban a szépek közül is lányként vénülnek elég gyakran. Többféle oka van annak, hogy a lányok otthon vénülnek meg.

a) Nem az évek száma teszi öreggé, hanem a belső lelki tulajdonsága és magatartása, a magáramaradottság. Nem kérte, akit szeretett volna, vagy ha megkérte, szülei nem adták annak. Csalódott szerelmes, akit hitegettek, faképnél hagytak, férjhezmenésről tehát hallani se akar.

b) Vagyoni körülmények is előidézhetik.

c) Válogatós, nagyravágyó volt. Szépsége tudatában finnyásán kikoszorázta a legényeket s addig válogatott, míg az idő eljárt rajta. Mikor már a régi kérők helyét sokkal alábbiak váltották fel, nem áll kötélnek. Ha mégis rászánta magát, nem kellett senkinek. Van olyan is, aki ok nélkül csúnyának tartja magát.

d) Vannak nagyon szép, kedves lányok, de senki se meri megkérni, azt gondolják, hogy mivel mindenkihez nyájas modorúak, leereszkedők: viszonyuk volt valakivel.

e) A testi hibában szenvedőket (púpos, sánta, kacska, nyomorék) a csúnyákat (rücskös, himlőhelyes), meg a gyengeelméjű szerencsétlen lányokról természetesnek veszik, ha nem mennek férjhez, otthon vénülnek meg.

f) Vannak végül olyan lányok is, akik azért nem mennek férjhez sohasem, mert nem hagyják el szüleiket. Mi lenne velük öregségükben. Ezeket ápolják, gondozzák, ők meg eljárnak dolgozni, újabban gyárba.

Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*⁵¹

témáról, a nászútról és a pártában maradt nők egészségtanáról, részben cáfolta, részben igazolta Hugonnai vélekedését: „kijelentette, hogy a nők cölibátusa semmiféle befolyást nem gyakorol az egészségre. A férjhez nem ment nőket nem a szerelem, hanem az anyaság hiánya teszi lelki beteggé. A tudomány bebizonyította, hogy a nők sokkal kevésbé érzékeny lények, mint a férfiak. A pártában maradt nőket

⁵¹ Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*, 121.

azonban a sértett hiúság érzete is keseríti, mert a társadalom a hajadon maradt nőt gúnyolódás célpontjául teszi ki.⁵² A tekintélyes nőgyógyász megerősítette a sztereotípiát, hogy a nőket nem mozgatják testi vágyak, és személyiségüket eltorzíthatja, ha nem válhatnak anyává, ugyanakkor arra is biznyságul szolgálnak a szavai, hogy a férjezetlen nők még az 1910-es években is kíméletlen csipkelődés és rosszsallás célkeresztjében álltak. Rendszerint őket okolták helyzetükért, és a vélt hibák, feltételezett rossz stratégiák alig különböztek a társadalmi osztályok között. Legalábbis egy, a Hódmezővásárhely környéki falusi és mezővárosi nők életét bemutató néprajzi munka okfejtése ugyanúgy alkalmazható a nagyvárosi, magasabb osztálybeli lányokra is: e szerint testi hibák, a szépség hiánya, gög és nagyravágyás, szerelmi csalódás, titkos viszony, kedvezőtlen vagyoni körülmények vagy a szülők gondozása állhat a pártában maradás hátterében.

De vajon akadt-e olyan egyedülálló nő, aki nem saját ilyen-olyan hibája vagy sorsa büntetéseként fogta fel helyzetét, hanem eleve nem is vágyott férjhez menni? Lux Terka *Leányok* című regényében rengeteg független nőt láthatunk, akik szinte mind vágnak a házasságra, de egytől egyig pórul járnak; viszonylagos boldogságban csak addig van részük, amíg egyedül, pontosabban egymást segítő női közösségben élnek. A regény állítása szerint az erősek tanulnak a gyengék hibáiból, így hát egyedül marad az elszánt Juli, aki orvosi hivatásából meg tud élni, és a hűséges cseléd, Rebi is, aki szintén képes eltartani magát.

Háztartási alkalmazottakkal szemben természetesen alapvető elvárás volt, hogy ne menjenek férjhez és ne alapítsanak családot, hiszen akkor nem tudták volna ellátni a bennlakást és állandó készenlétet igénylő szolgálatukat. Sok lány a kelengyéhez szükséges pénzt összegyűjtve visszatért falujába, mások egész életükben szolgálatról szolgálatra vándorolva egyedülállóak maradtak, és legfeljebb szeretőt tartottak, mint a regénybeli Rebi.

⁵² A nászút. Tauffer Vilmos előadása. *Jó Egészség*, 1911. április 1., 7. szám.

Ami a való világot illeti, Hrabovszky Júlia a megözvegyülése vagy Jászai Mari a válása után egyedülálló maradt. Bár lett volna lehetőségük újból férjhez menni, nyilvánvalóan egyre nehezebbnek tűnt feladniuk a megszokott és megszeretett függetlenséget. A festőművészként élő – alkotó, utazgató – Konek Ida életét is sokkal több kötöttség szabályozta volna feleségként, viszont jómódú „vénkisasszonyként” kizárólag kedvteléseinek élhetett.

A hagyományos házasság elutasítása nem mindig jelentette egyúttal mindenfajta párkapcsolat elutasítását – legfeljebb látszólag. A hírlapíróként tevékenykedő Vay Sarolta/Sándor esetében⁵³ a férfiszerep megjelenítéséhez kifejezetten hozzátartozott az akkoriban egyedüli normának tartott, a „férfras” és „nőies” szerepeket elkülönítő házasság iránti vágy. A lánynak született Vay grófnő fiúvá válása bizonyára összefüggött azzal, hogy mennyire kíváncsúnak látta a férfiak aktív szerepét a párkapcsolatok alakításában. Felnőtként férfiruhát öltött és mindig hódítani akart: megszöktetett egy vidéki színésznőt, akivel álpap előtt megesküdt, majd tőle „elválva” egy klagénfurti tanítónőbe szeretett bele, akit szintén feleségül vett, míg 1889-ben egy csalás miatt a letartóztatáskor fény nem derült a biológiai nemére. Kétségtelen, hogy a nőkhöz vonzó nőként a heteroszexuális férfi szerepében élhette meg kevesebb ütközéssel a párkapcsolatot,⁵⁴ ugyanakkor ezekben a helyzetekben az is felszabadító lehetett számára, ami a korabeli nő számára elképzelhetetlen volt a házassági piac árujaként: hogy ő kezdeményezte az ismeretségeket, és a házasság létrejöttéről ő hozta meg a döntést. Amikor 1918-ban meghalt, jogilag egy férjezetlen ötvenkilenc éves nő hunyt el egy többször házasodó, szerelmi viszonyokba keveredő férfi testében.

⁵³ A férfiruhás grófnő Krafft-Ebing szexológiai művében szereplő példaként lett „világhírű eset”. Életéről bővebben: Borgos Anna: Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-átjárgó a múlt századfordulón. In: Borgos Anna: *Nemek között*. Noran Libro, Budapest, 2013.

⁵⁴ I. m., 177.

Unokatestvére, a vénkisasszonyként elkönyvelt Czóbel Minka (1855–1947) költőnő sosem ment férjhez, noha Justh Zsigmondot – akivel művészi barátságot ápolt – ismerősei rendszeresen kérdeztették arról, hogy mikor veszi el az anarcsi birtok elvonultságában élő irodalmi barátnőjét. Minka azonban más vizeken evez: az 1890-es évek elején szintén művészi alapon köt szoros barátságot a félig magyar származású német festőnővel, Büttner Helénnel. Helén, akit Minka leveleiben Piepnek vagy Bobnak szólít, szintén a szerepáthágók közé tartozott. Egy másik korabeli festőnőhöz, a francia Rose Bonheurhöz hasonlóan ő is előszeretettel viselt férfiruhát – ami részint betudható annak is, hogy szabadtéri (sport, állat) témájú festményeket festett, és a kényelmesebb öltözetben könnyebb volt dolgoznia. 1895–96 körül Czóbel Minkának udvarlója akad, és ez féltékenységet ébreszt Bobban, az anarcsiak sem fogadják olyan szívélyesen a gyakran és hosszú időkre odalátogató barátnőt.

Azonban Czóbel Minka mégsem megy férjhez, sőt édesanyja halála után utazgat Bobbal, majd 1908-ban meghívja, hogy éljen a vendégeként az anarcsi birtokán. A festőnő itt hal meg 1947-ben.⁵⁵ Mivel két nő együttélése sokkal inkább elfogadott volt, mint két férfié, amennyiben szoros érzelmi kapcsolatuk valójában párkapcsolati jellegű volt, úgy a nők ezt ebben a formában megélhették – mindeközben a világ „két vénkisasszonyként” tekintett rájuk.

Ez a fajta együttélés talán nem is volt olyan ritka, mint gondolnánk. Egy tüzeset kapcsán például az egyik bulvárlap hasonló helyzetet mutat be, vagyis annak a felbomlását. Az eset főhőse egy gyárigazgató lánya, Radocza Janka, aki „harminczhét éves, szemüveges, erőteljes, energikus, nagy ambíciójú, és rendkívüli ügyességű teremts. Leány még. Az is akar maradni. Utálja a férfit.”⁵⁶ Janka még tizennyolc évesen esett szerelembe a családjánál dolgozó, nála hat évvel idősebb nevelőnővel, és kívárta, míg eléri a nagykorú-

⁵⁵ Tólas Anikó: Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága. <http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/249-262.pdf> (letöltés időpontja: 2019. január 20.).

⁵⁶ A Kovald-gyár tündére. *Pesti Futár*, 1908. július 16., 12. szám.

Czóbel Minka költőnő azok közé tartozott, aki a világ előtt magára vette a vénlányoknak járó megbélyegzést, de mégsem élt magányos életet, hiszen Büttner Helén személyében testi-lelki társra lelt, miközben a társadalom nőket sújtó normáin kívül mindketten szabadon alkothattak. A statisztikák szerint egyébként más országokhoz mérten Magyarországon igen alacsony volt a férjezetlen nők aránya a századforduló környékén.

ságot, majd „megszökött vele”, vagyis közös háztartást és élettársi kapcsolatot létesítettek. Ekkor az egykori nevelőnő, Bruckner Júlia már a Kovald-gyárnál dolgozott, Radocza Jankának pedig segített képzettséget szerezni, hogy a gyárnál szintén állásba kerülhessen. „A Szövetség-utca 35. száma alatt közös lakásban laktak és úgy éltek – a saját szavaik szerint – mint két galamb.” Mindez megmaradt volna a környezetük pletykálkodásának szintjén, ha a kapcsolat felbomlása – Janka beleszeretett a gyártulajdonos feleségébe – közvetve nem vezet egy olyan tüzesethez, ami a bulvárlap hírei közé kerül. Mindenesetre a hír háttereként vázolt élethelyzet is mutatja, hogy a társadalom által vénkisasszonynak tekintett férjezetlen nők nem minden esetben voltak egyedülállóak, csupán normaszegésük láttatta őket annak.

Sebtapasz vagy emlémtét?

Nőgyógyászati betegségek és gyógyításuk

Wohl Janka és Wohl Stefánia éppen úgy éltek együtt, mint a Konek nővérek: egymást erősítve, kísérve és támogatva. Wohl Sándor budai orvos lányait úgy nevelték, hogy gyermekkoruktól művészi ambíciókat tűzzenek maguk elé. Ez az irány még fiúknál is példátlan volt, a lányoknál pedig az amatőr művészkedés csupán a szép lélek megnyilvánulásának számított. A Wohl nővérek számára azonban a műveltség és a művészeti tevékenység idővel hivatássá emelkedett. Az 1843-ban született Janka kiválóan zongorázott, a három évvel fiatalabb Stefánia⁵⁷ pedig tizenhét évesen már meséket jelentetett meg. Később mindketten több irodalmi és újságírói műfajban is alkottak. Egyikük sem ment férjhez, azonban a Konek lányoktól eltérően nem gazdálkodhattak olyan örökséggel, ami lehetővé tette volna a gondtalan életet. Így megélhetésüket elsősorban egy női lap,

⁵⁷ Bár születési dátumukként több verzió is szerepel a lexikonokban, a Deák téri evangélikus templom anyakönyvei szerint Josephine Salome Margaretha (Janka) 1843. február 26-án született, Stefánia Flóra Ludovica pedig 1846. március 24-én. L. Török Zsuzsa: A Wohl-nővérek keresztvíz alatt. *Századvég*, 68. szám, 2013/2.

Wohl Stefánia éppen bontakozó regényírói karrierjét egy halálosnak bizonyuló betegség szakította félbe. Halála után nővére, Janka ápolta az emléket, de íróként így is feledésbe merült.

a *Magyar Bazar* biztosította, amelynek kiadási jogát megvásárolva édesapjuk halála után is talpon maradtak, sőt tisztes úri kulisszák között még szalont is tartottak fenn, francia mintára. A divat és a lakberendezés iránti érdeklődésükkel, az angol és francia kultúra, valamint a művészet minden formája iránti rajongásukkal alaposan kilógtak környezetükből.

Férjeztelenségük és gyermektelenségük annyira meghatározta, ahogyan rájuk tekintettek, hogy még Mikszáth Kálmánt is akadályozta abban, hogy komolyan vegye őket. Stefánia legnagyobb vállalkozásához, az *Aranyfűst* című regény újrakiadásához Mikszáth írt előszót, s ebben mint „sziami ikrekről” szól az életüket mindvégig közös háztartásban töltő, pártában maradt nőkről. Bár Mikszáth hajlamos volt a csipkelődésre, mégiscsak árulkodó, hogy a hölgyekre a „hervadás” szót használja, még ha meg is jegyzi, hogy életük azért mégsem volt teljesen „meddő”. Egy biztos, a Wohl nővérek úttörő szellemi tevékenységét felülírta, hogy nem látták el a nők számára kötelező feladatokat. Alakjuk bizonyára sokkal kevésbé válhatott volna a gúny céltáblájává, ha sikerült volna bevezetniük a házasság révébe és gyerekeket szülniük.

„A két öreg lány” – Stefánia negyvenhárom, Janka negyvenhat éves volt ekkor – közös életének utolsó szakaszát így villantja fel a velük jobban szimpatizáló Justh Zsigmond író a naplójában: „Szegény

Stefanie napról napra rosszabbul. Valóban e két szegény leány sorsa a lehető megghatóbb. Éveken és éveken át küzdenek egyedül ketten, jóban rosszban támogatva egymást, átszenvedve szüleik lassú halálát, az élet ezer küzdelmét, most végre, midőn Janka Párisban van és Stefanie-nak Németországban megjelent könyve szép sikert arat, midőn már nyugodtabban élhetnének, Stefanie, a fiatalabb, gyógyíthatatlan bajba esik: mellrákot kap, sanatorium, kettőjük élete a legkínosabb, legirtózatosabb szenvedés.⁵⁸ Justh maga is gyógyíthatatlan betegségtől, tüdőbajtól szenvedett, így megértéssel, sőt megrendüléssel szemlélte a szenvedőt. Wohl Stefániától eltérően vagyoni helyzete lehetővé tette, hogy a leggazdagabbak számára elérhető klimatikus gyógyhelyeken teleljen, kitérve a hideg, párás, tüdőgyilkos közép-európai telek elől. Kúrálta magát Indiában, Egyiptomban, Olaszországban és Franciaországban is. A Wohl lányok számára, anyagi helyzetük jóval ingatagabb lévén, bizonyára nehézkes volt előteremteni a pénzt Stefánia szanatóriumi költségeire. A betegséggel járó fájdalmak csillapításához egyedül hozzáférhető szer önmagában is nagy terhet rótt a gyenge szervezetre, ahogyan azt Justh valamivel később egy látogatása alkalmával konstata: „Wohléknál, szegény Stephanie fenn, de bizony alig eszmél, annyira odáig van. Azt hiszem, nemcsak a baj, hanem a morphin is aláásta úgyis gyenge szervezetét.”⁵⁹

Stefánia néhány hónappal később elhunyt. Ha felgyógyul, talán morfiumfüggőként élte volna le a hátralévő életét, mint sokan azok közül, akik valamely súlyos betegség következtében megismerték ezt az erős opiátot, és utána képtelenek voltak lemondani róla. A súlyos fájdalmakra egyedül hatásos fájdalomcsillapítót 1806-ban vonták ki először az ópiumból, és kezdetben cseppek formájában lehetett szedni. Használatának új szakasza kezdődött 1855-től, mikor már injekcióban is adták.⁶⁰ A véráramba juttatható, azon-

⁵⁸ 1889. március 26-i bejegyzés. *Justh Zsigmond naplója*, 316.

⁵⁹ I. m., 367.

⁶⁰ Egy edinburghi orvos, Alexander Wood kezdte így adni, és a gyakorlatot az 1860-as évek elején vették át máshol is. Shorter, Edward: *A History of Psychiatry*, 197.

nal ható szer széles körben elterjedt mint olyan fájdalomcsillapító, amely megnyugtatta és el is altatta a testi kínoktól megfáradt beteget. De az is hamar kiderült róla, hogy kétségtelen előnyei ellenére függőséget okoz. A testi szenvedés megszüntetésére tett törekvés azzal járt, hogy immár a szerfüggés is külön kezelést kívánt meg, és maga a morfiumfüggő is megjelent a szanatóriumi betegek között.

Az ún. női betegségek terén is érezte hatását az az orvostudományi forradalom, amely a 19. század során az altatás és a fertőtlenítés alkalmazásának köszönhetően lezajlott. A páciens ébrenléte mellett, fájdalomcsillapítás nélkül végzett, szörnyű kínokat jelentő műtétek kora véget ért, és kevésbé kellett tartani a fertőzések szövődményeitől is. Ugyanakkor megvoltak a korlátai a sebészeti eljárásoknak, és egyes esetekben az orvos sem javasolhatott mást, mint a rendszeres fájdalomcsillapítást. Egy negyvenhat éves asszony, H. Jánosné az erdélyi Lippáról érkezett, hogy budapesti orvosokkal nézesse meg magát. Hosszú évek óta szenvedett már a daganatával: „8 év előtt észrevette, hogy keményedés van a hasában, tisztulása gyakori lett és három évig folytonosan vérzése volt. Maros-Újváron sósfürdőt 32-öt használt, 2 hó múlva erős hasgörcsök álltak be. 2 napig gyötörték, melyek időnként fellépnek, a daganat állítólag kisebbedett azóta. Volt Tauffernél és sok más orvosnál, operálásra nem tartották alkalmasnak. Ismeri az Ergotint, a secale cornutumot, az opiumot és morphiumot.”

Az asszony a kor szokása szerint először a fürdőkúrában keresett gyógyírt, és csak azután fordult orvosokhoz – többek közt a kiváló sebész dr. Tauffer Vilmoshoz –, ám azok nem kecsegtettek, ahogyan az őt vizsgáló Hugonnai Vilma sem. A doktornő így értékelte az esetet: „Operálásra nem alkalmas daganat, műhiba volna operálást ajánlani, ami életét megrövidítené, így azonban évekig is élélhet, persze időnként fellépő görcsszerű fájdalmakkal. Utóbbi esetben morphium vagy opium...”⁶¹ A fentebb említett *secale*

⁶¹ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 6. kötet, 1899. november 19. (1587.)

cornutum, azaz vadrozs, az Ergotin kivonásához használt, homeopátiában is ismert szer volt. Később, a 20. században a hippikorszak jellegzetes tudatmódosító anyagát, az LSD-t vonták ki belőle, de különféle gyógyszerek alapanyagául is szolgál. Akkor is alkalmazták a nőgyógyászatban, például szüléskor a méhösszehúzódnások fokozására, gyermekágyban vérzéscsillapításra, de a magzatelhajtással vádolt bábák háziszerei között is szerepelt.

Egy operálhatatlan esetben nyilvánvalóan az ópiumot és morfiút tartották az egyedüli megoldásnak, ugyanakkor a műtétet sem végezték olyan hatékonysággal, hogy az emberek megbízzanak a gyógyítás ezen módszerében. Dr. Tauffer Vilmosnak 1887-ben például a rettegő Blaha Lujzát kellett meggyőznie arról, hogy nőgyógyászati betegségére nincs más megoldás, mint a műtét. A színesznő az emlékirataiban nem nevezi meg, de más forrásból tudható, hogy petefészekciszta volt. Az orvos saját beszámolója szerint a manipulációtól sem riadt vissza, hogy rávegye a vonakodó beteget a beleegyezésre: „Helyes, ne hagyja magát operálni, minék is az; hát van olyan lelketlen ember, aki Blaha Lujza szép testébe késével belevágni merészelne, stb, stb... valának egyetértő szavaim. – Végre is báróném, *kegyednél nem is az a fontos, hogy karcsú-e vagy az ellenkezője*, – kegyednél a termete stb. *a külsőség mellékes*, a hangszalagok meg egyéniségének a búbája, az a lényeg...”⁶²

Nem tudni, vajon a petefészekcisztánál szokásosnak mondott, deréktáji hízás emlegetése hatott-e nyomatékosan a harminchét éves színesznőre, aki javában játszott még fiatal lány szerepeket, valamint ún. nadrágszerepeket, amelyekben az alakjára tapadó jelmez derekát, csípőjét és combját is megmutatta a színpadon. Mindenestre végül beleegyezett, hogy megoperálják, ha az két napon belül megtörténik, hogy meg ne gondolja magát. A műtétet megelőző két napon úgy járt-kelt, írja emlékirataiban, „mintha siralomházban lett volna”, a halálra készülődött, magában elbúcsúzott szerettei-

⁶² Fekete Sándor: *Tauffer Vilmos*, 48.

től. Ahogyan akkoriban szokás volt, az olyan betegeknek, akik körülmenyei ezt megengedték, a beavatkozást a lakáson végezték el. A kórházban nem lehetett volna olyan helyzetet teremteni, ami egy ilyen neves művésznőnek kijárt, és a kórházak hírét tekintve biztonság Blaha is saját otthonában érezte nagyobb biztonságban magát.

Dr. Tauffer szeptember 30-án szemlét tartott Blaha Lujza lakásán a terep felmérése végett, kijelölte a megfelelő helyet (az ebédlőben), és tisztasági utasításokat adott a személyzetnek. Öt nappal később, október 5-én reggel kilenckor érkezett, elaltatta a színesznőt, és megoperálta. A művésznő a háromnegyed órás műtét után könnyedén ébredt, és tizenhárom nap fekvés után – amelyből három napig háziorvosa, dr. Boytha folytonosan mellette volt – felkelhetett. Körülbelül másfél hónap múlva ismét színpadra állt.

A Tauffer doktor vezette kórházban nehéz is lett volna elképzelni a körülrajongott primadonnát. 1881-től 1898-ig, az Üllői úti új klinika megnyitásáig a „szülészeti kóroda” a Bodzafa (ma Somogyi Béla) utca 31. alatt működött egy egyemeletes palotában, amelyhez a korábbi tulajdonos igényei szerint lóartásra szolgáló melléképületek is tartoztak. Az istállóból lett az orvostanhallgatók és bábatanoncok számára a tanterem, a nyereg- és szerszámoskamrákból a szülőszobák. Az épület tehát nem kórháznak készült, hanem minden, a szülészeti és „nőbeteg”-osztály céljaira szolgáló kórtermet a palota, a lóartásra szolgáló épületek és az udvari kislakások helyiségeiből alakítottak át. Maga Tauffer így írta le a viszonyokat 1896-ban, amikor a kórház már tizenöt éve működött:

„A szülészeti kóroda rendelkezésére áll 2 szülőszoba három-három ágygal és 4 gyermekágyi szoba húsz ágygal; 1 szoba terhesek részére, hogy négy ágyon – miután több nem fér be – és két-három lócán, továbbá a földre helyezett matracokon 6-10 terhes töltsi az éjjelt. Az emeleten 2 szoba és egy fülke, a földszinten 3 szoba, összesen tizenöt ágygal, a nőbeteg-osztályt képezi; ezenkívül 2 földszinti udvari sötét egyablakos szobácska 3-4 hólyag-hüvely sipolyos és rákos beteg elhelyezésére ad szükségből helyet. A felállítható ágyak

maximális száma az egész intézetben: 43. Az intézetben évenként 450-500 szülés történik és 120-140 nőbeteg vétetik fel. (...) A rendelő szoba egy elég tágas, jól világított, utcai kétablakos helység, hol évente átlag 1600-1700 járóbeteg fordul meg sok ezer rendelés és helyi kezelés végett; ugyane helyiség foglalja magában a műszertár szekrényeit, továbbá a terjedelmes irattár és a kézi sterilisatorok, azonkívül a kézi gyógszertárt is; itt tartja a tanár a vizsgálatait és conferentiáit az orvosi személyzettel, és itt végeztetnek csaknem az összes műtétek, kivéve a hasmetszési eseteket, melyek többnyire egyik-másik emeleti kórteremben hajtathatnak végre.”⁶³

A maximális helykihasználás miatt a járóbetegek várótermének nem tudtak külön helyiséget kialakítani: ők a kapualjban vagy az utcán várakoztak. A pincében helyezték el a mosókonyhát és a szárítót, a tiszta fehérneműt pedig a termekben szétszórva elhelyezett szekrényekben. Emellett több, itt-ott nyíló szobácskában és fürkében biztosítottak bennlakást a tanársegédeknek, a főbábának és a portásnak. De kellett tartózkodási helyet szorítani a napos orvosnak és a gyakorlaton lévő bábatanoncoknak is...

Ilyen helyre az olyan betegeket küldték műtetre, mint például K. Örzi, aki dadaként szolgált egy úri családnál. Saját pontos korát sem tudta megmondani (Hugonnai Vilma 65-70 évesnek becsülte), és súlyos nőgyógyászati betegségtől szenvedett.⁶⁴ A zsúfoltság, az utcán várakozók zaja, jövés-menése és a nehezen fenntartható higiénia mellett érthető, hogy a jobb módú betegek vagy magánrendelésén keresték fel az orvosokat (Tauffer doktor a kórodától nem messzire eső lakásán, a mai Bródy Sándor utca 10. alatt rendelt), vagy az otthonukba hívták, akár műtét elvégzésére is.

Pálmay Ilka operettprimadonna Blaha Lujzához hasonlóan rettegő hangnemben emlékezik meg egy nőgyógyászati műtétről, amit ő dr. Krobachnál, „Bécs leghíresebb nőgyógyászánál” végeztet

⁶³ Tauffer Vilmos: Második számú szülészeti klinika. Idézi: Fekete Sándor: *Tauffer Vilmos*, 38.

⁶⁴ Dr. Hugonnai Vilma orvosi napló. I. kötet, 1899. február 4. (K. Örzi). „Korát nem tudja. Carcinoma uteri et vaginae. Tessék kórházba küldeni az úrnőnek.”

Pálmay Ilka a korabeli normák szerint „sikeres nő” volt, hiszen másodjára egy valódi osztrák gróffal, Eugen von Kinskyvel kötött házasságot. Ugyanakkor mai szemmel is karriert csinált, hiszen osztrák, német, angol színpadokon lépett fel. Emlékirataiban rendkívüli lámpalázzról számol be, amikor angolul kellett szerepet betanulnia, pedig az akkoriban népszerű angol szerzőpáros, Gilbert és Sullivan külön neki írt egy szerepet a *The Grand Duke*-ban, amit Pálmay a londoni Savoyban számos alkalommal el is játszott, sokat küszködve a kiejtéssel. Inkább visszatért az osztrák és magyar színpadokra, és egészen 1928-ig fel is lépett.

el anyósa, az idősebb Kinsky grófné tanácsára. Ez valamivel később történt, és Ausztriában ekkor már jelentős konjunktúrája volt a fizetőképes betegek számára nyitott magánintézeteknek, szanatóriumoknak. A műtetre a Löw Szanatóriumot jelölik ki. Érdekes részlet, hogy az orvos ragaszkodik hozzá, hogy a távol lévő férj is jelenjen meg, hiszen egy asszonyt csak a férj beleegyezésével operálhatnak meg.⁶⁵ Pálmay szintén a távozó szemével nézi a világot a műtét előtti napokban, és búcsúzkodó leveleket ad át a komornájának, hogy halála után adja át a címzeteknek.

A pontosan meg nem nevezett nőgyógyászati műtét a primadonna esetében is sikerrel járt. Sokan azonban olyannyira nem tudták túltenni magukat szorongásaikon, hogy teljesen elutasították az ilyen radikális beavatkozást. Ezt a gyanakvást lovagolták meg az ellenőrizetlen csodaszerek gyártói, különösen olyan betegségek esetében, ahol vagy a probléma volt túl kényes, intim természetű (például nemi betegségek), vagy pedig gyógyíthatatlannak, illetve a gyógy módját kockázatosnak tartották.⁶⁶ Erre bizonyosság például a dr. Forti-féle sebtapasz készítőjének reklámja, aki azt állítja, hogy „sok nő már csírában volt emlőráktól – a különben *elkerülhetetlen életveszélyes sebészi műtét* mellőzésével – egyedül ezen jeles sebtapasz használata által menekült meg”.⁶⁷ Kecsegtető ígért lehetett egyetlen sebtapasz felhelyezésével elérni azt, amit az egyébként valóban életveszélyes, mégis elkerülhetetlen beavatkozás sem garantált.

Hugonnai Vilma praxisában nemegyszer előfordult, hogy egy beteg kizárólag tünetei elsorolása alapján várta a diagnózist és a gyógy módot, és megvizsgálni sem hagyta magát. A kényesnek tartott, az emlők és a nemi szervek vizsgálatát megkívánó panaszok mellett a páciensek egy része kapva kapott a lehetőségen, hogy öndiagnózist felállítva diszkréten megrendeljen egy tapaszt, ami

⁶⁵ Pálmay Ilka: *Emlékirataim*, 199.

⁶⁶ Egy orvos által írott, sarlatánokat leleplező füzetke többek közt a rák gyógyítását ígérő szereket is megemlíti: *Philaletes*. L. Bibliográfia.

⁶⁷ A dr. Forti-féle sebtapasz hirdetése. *Vasárnapi Ujság*, 1887. január 16., 3. szám.

súlyos baját meggyógyítja. Ha pedig a kúra nem sikerült, még mindig mondhatta a gyártó, hogy a betegség már nem „csírában” volt.

Egy hasonlóképpen gyanakvó beteg sorsa történetesen a diagnózistól a végkifejletig követhető. „Operációt ajánlottam, de erről hallani sem akar, tehát próbálja meg az alkoholos borogatást az emlőn és a kimaródás elkerülése végett bőrkenőcs” – jegyezte fel Hugonnai Vilma egy hetvenegy éves betege kapcsán, akinél a kezdődő mellrák tüneteit fedezi fel. „4-5 hét óta keményedést vett észre jobb emlőjében, a bimbő behúzódtott, piros, gyulladt volt. Melle fáj, időnként nehéz légzése van.” A páciens azonban nem bízott a doktornőben, és valószínűleg a diagnózist is kétségbe vonta. Vagy egyszerűen csak nem akarta hallani, hogy az állapota ennyire súlyos, és komoly beavatkozást igényel. Hugonnai Vilma legközelebb a beteg lányától értesül, hogy orvost váltottak. „Miután dr. Korányi⁶⁸ kezeli ezentúl anyját, ne menjek többé hozzá. Örömmel!”⁶⁹ – jegyzi meg a doktornő kissé sértődötten.

Az orvoscsere azonban nem segített, a híres és tekintélyes Korányi doktor kezelése sem hozott eredményt, és a következő év nyarán Hugonnai Vilma is olvashatta a lapokban a gyász hírt kölcssei Kende Kanutné született nagy-kállói Kállay Ida „hosszas szenvedés után történt gyászos elhunytáról”.⁷⁰ A beavatkozások elutasítása még a kórházakban is előfordult, a statisztikákban feltüntetették a diagnosztizált, de műtetre nem vállalkozó betegeket. Másrészt természetesen az operáció sem jelentett garanciát a gyógyulásra. Ugyanakkor sok esetben sikeres műtét után távozhattak a nők, és a kezdetleges kezelési módszerek mellett is előfordult, hogy a (már akkor is) rettegett, rosszindulatú daganat nem újult ki. Ennek egyik példája Jászai Mari, aki emlékirataiban így emlegeti a traumát:

⁶⁸ Bizonyára dr. Korányi Frigyes (1827–1913) belgyógyászlól van szó, és nem fiáról, dr. Korányi Sándorról (1866–1944), aki az idegrendszer megbetegedéseire specializálódott.

⁶⁹ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói. 6. kötet, 1899. december 3. (1644.)

⁷⁰ Gyász hírt. *Szatmár és Vidéke*, 1900. július 10., 28. szám.

„az én két operációm, mikor a mellemet kétszerre levágták”⁷¹ Elismeri, hogy mindez nagy kínokkal járt, de felgyógyult belőle, és még hosszú évtizedekig élt teljes életet a kór kiújulása nélkül.

„Talán jön idő, midőn a közönségben oly szellem fog elterjedni, hogy csekély panaszoknál is eltűri az orvosi vizsgálatot. Látjuk manapság az emlőráknál, a mit már egyszer példának felemlíték, hogy intelligens és figyelmes nők sokkal korábban keresnek a baj ellen orvoslást”⁷² – emelte ki a szűrés és az önvizsgálat jelentőségét a 19. század végén egy, a kórházi gyógyítás eredményeit ismertető cikk. Az „intelligens beteg” a kor orvosi nyelvezetében azt a páciens-t jelentette, aki kellően test- és egészségtudatos ahhoz, hogy korán felismerje az esetleges betegségtüneteket, ugyanakkor megbízik az orvostudományban. A daganatos nőgyógyászati betegségek kapcsán *A magyar család aranykönyvének* szakértője, dr. Jakab Lászlóné dr. Rácz Hanna megjegyzi, hogy bár a nagyközönség úgy tudja, egyre inkább terjedőben van a rák, azonban az igazság az, hogy csak több eset kerül orvosi észlelés alá, mint régebben. Az orvosoktól és a műtétől rettegőket azzal győzködték, hogy a korán felismert betegség véglegesen gyógyítható. „A rák gyógyításának titka annak korai felismerésében rejlik” – szögezte le már 1909-ben a nőgyógyászok.

⁷¹ Jászai Mari emlékiratai, 131. A másik példa későbbi, de az 1920-as években M. Hrabovszky Júlia már meggyógyul egy, a hatvanas éveiben időben diagnosztizált és megműtött emlőrák után. M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt*, 458.

⁷² Kiss Gyula: Közlemény Herczel Manó dr. egyetemi m. tanár sztt. István kórházbéli sebészeti osztályáról és sanatoriumáról. *Orvosi Hetilap*, 1896. március 15., 11. szám.

„Rendbe szedve, beszorítva, leesztergályozva”

Hogyan prezentálható az asszonyi test?

Kaffka Margit regényében egy középkorú vidéki asszony, Pórtelky Magda visszaemlékszik egy régi budapesti rokonlátogatásra, amikor is megfigyelhette, ahogy a városban élő, férjezett nagynénje „kiöltözik” egy korzózáshoz. Mariska tánti odahaza középkorúnak számító, de a nagyvárosi módi szerint, az ott engedélyezett és elérhető eszközöket használva képes a teljes átváltozásra: „Nagyot néztem, hogy milyen szépen ki tudta pimpózni magát. Ahogy számítottam, harmincnyolc éves volt akkor, egyidős Zimán Ilkával, az unokatestvérével; de sokkal fiatalabbá tudott összeszedődni. Egy kis patikai porcelántégely fenekét bekormozta égő gyufával, aztán egy ócska fogkefére dörzsölte a kormot, és kihúzta vele a szemöldökét; a puder alá gyengén vazelint kent, és a szája szélének is volt valami piros kenőcske egy tubusban. Nevetett, hogy bámultam, mikor jó, hátratartó páncélmiderbe fogta a kis lankadt formáit, s a fűző szalagjai egész térdéig lenyúltak, a harisnyába kapcsolódtak, és

tömötté fogták a csípőit. Mutató, szép szemű, harmincesztendő menyecskének látszott.”⁷³

A regény elbeszélője, az ifjúságára visszatekintő ötvenéves Magda már öregasszonyként határozza meg magát, aki számára kétszeres megözvegyülése után, négy gyermeke felnövekedésével véget ért a (női) élet. Amúgy is vidéki, márpedig nagy különbség, hogy miképpen prezentálja magát egy ugyanolyan idős asszony a fővárosban és odalent, a „végeken”. A gyerekkori emlék idejére a divatos „Vecséra-konty” feltűnéséből következtethetünk, amit Mariska készít Magdának színházba indulás előtt (bár nem áll jól, ezért inkább kibontja). A Marie von Vetsera bárónőről elnevezett konty az 1889-es mayerlingi tragédia (a Rudolf trónörökösrel való affér és kettős haláleset) után jött divatba, miután sok helyen közölték a bárónő arcképét ezzel a hajviselettel. Mariska az 1890-es évek elején már sok különféle módszert használ, hogy fiatalítsa magát. A fűző, amire a fiatal lányok azért vágnak, hogy általa nagylánnyá avanszálganak, a regényben arra kell a harmincnyolc éves asszonynak, hogy egyben tartsa „lankadt formáit”: ami korábban felnőtté tette a lányt, most fiatalítja a középkorú nőt.

Lux Terka *Leányok* című regényében a városba tanulni érkező fiatal lányok szemével látjuk a kora harmincas nőket – méghozzá rendszerint nagyon közelről, mert az asszonyok és lányok együtt laknak, étkeznek, mosakodnak, alszanak, öltözködnek. A lányok szállásadónőjüket, a kövérek, széles vállú, nagy mellű, szabálytalan arcú, de gyönyörű szájú Flesch Johannát otthoni öltözkéke alapján egyáltalán nem találják vonzónak: „A leányok nem tudták hányszor vannak vele. Nem találták szépnek, de csúnyának se és nem volt róla sejtelmük, hogy ha befűzi magát és felöltözik, fess asszony lehet. Most egy gyűrött, sárga batiszt pongyola volt rajta s vöröses, göndör haja, egy ágba fonva csüngött le a fejről.”⁷⁴

⁷³ Színek és évek. In: *Kaffka Margit regényei*, 138–139.

⁷⁴ Lux Terka: *Leányok*, o. n.

Amikor azonban ő is, akárcsak Pórtelky Magda néneje, magára ölti a szükséges asszonyi kellékeket, megteremti a reprezentáláshoz szükséges testet: „Johanna felöltözve állt az asztalnál s a kesztyűjét húzta. Csinos szabású fekete posztóruha volt rajta, a dereka erősen befűzve és érvényre juttatva jó formáinak minden egyes vonala. Így rendbe szedve, beszorítva, leesztergályozva, nagyon fess asszony volt s aki nem ismerte, valami kereskedőnének, vagy nagyvendéglősnének nézhette, aki együtt dolgozik az urával és erélyes tekintetével vezénnyel, féken tart és ellenőriz egy egész gárda személyzetet.”⁷⁵

A jó szabású ruhához tartozó fűző tehát a nőiség uniformisa, amit a nők nem a valós alakjukhoz, hanem a vágyott sziluetthez képest választottak meg – ahogy dr. Thanhoffer Lajos, a fűzés egyik kritikusá állította, a lányok-asszonyok centiket tagadtak le, amikor megadták a szükséges méreteket a fűzőkészítőjüknek. Hiába akarták orvosok és ruhareformerek felszabadítani a fűző elnyomása alól a nőket, ha az érintettek zöme úgy érezte, hogy öltözködéséhez elengedhetetlen ez a kellék: „a jó fűző nemcsak hogy nem káros, hanem inkább szükséges. A soványnak azért, hogy valami szilárd támpontja legyen ruhájának, a testesebbnek pedig azért, hogy összetartsa rengő termetét, a serdülő leányoknak, ha másért nem is, de megátalkodott rossz szokásuk miatt, hogy kivétel nélkül mindegyik előre görbül, föltétlenül viselniök kell egyenestartót.”⁷⁶

A középkorú Jászai Mari szavai arról tanúskodnak, hogy az önkínzástól sem riadt vissza, amikor egy vágyott derékméretet mindenáron meg akart őrizni, hiszen: „még csak az kéne, hogy nekieresszem a hájamat, mint szegény Csillag Terka (az egyik pályatársnője). De annak legalább a feje szép.” Jászai az évek előrehaladtával úgy érezte, kemény, férfias arca lett, ezt sokszor próbálta is eltakarni, például fátyollal, ami néha még a 20. század elején is olyasféle funkciót töltött be a nők öltözködésében, mint

⁷⁵ I. m.

⁷⁶ Volarichné Bello Vilma: *A fűző. Háztartás*, 1902. június 10., 17. szám.

Jászai Mari mint Iréne császárné Herczeg Ferenc *Bizánc* című színművében. A tragika küldetéstudata és tehetsége révén sikeres pályát futott be, magánéletében mindig bátran vette az akadályokat és engedett vágyainak. Feljegyzései tanúsága szerint azonban sokat tipródott múltó ifjúsága, változó külseje, a világgal gyakran konfliktusba kerülő, olykor nyers személyisége miatt.

a napszemüveg: stílusos kiegészítőként szolgált, amennyiben nem szerették volna az arcukat mutatni, mondjuk mert gyászoltak (ki-sírt szemük miatt), vagy szerették volna, ha nem ismerik fel őket, esetleg a ráncaik miatt aggódtak. Élete utolsó éveiben Erzsébet császárné is ragaszkodott a fátyol viseléséhez, amikor emberek közé ment – miután 1889-ben elvesztette a fiát, a trónörökös, és napjait a gyász, saját öregedése és betegségei miatti aggodalom töltötte ki.

Míg a „mesebeli” császárné, a saját verseiben magát Titánia tündérkirálynőhöz hasonlító Erzsébet fénykorában ötvencentisre fűzte derekát, a sokkal inkább valóságos nők méreteivel rendelkező Jászai számára a nyolcvan centiméteres derék volt az ideális, ami a nőiesség megőrzését jelentette. De még ezért is meg kellett küzdenie: „Szorosabbra rántom a miderem madzagját minden nagyobb étkezés után, pedig hát ez igazi tortúra. Nem is szólva arról a kínról, ami a hosszú mider megszokásával jár, mikor fél esztendeig a véres bőrömbe ragadt mindennap az ingem az oldalamon, mert nem tűrtem, hogy nyolcvan centiméteren túl szétterüljek. Ezt bennem mások nagy akaraterőnek nevezik, én formaérzéknek, hiúságnak.”⁷⁷

A *Leányok* című regényben Baba, a tizenöt éves színinövendék elbüszkélkedik társnőinek szép mamájával, aki bizonyára alig valamivel később ment férjhez, mint a lányka aktuális életkora (nem mellékesen már a serdülő Baba is a férjhez menést tekinti elsődleges célnak). A harminchárom éves anya már nem fiatal, legfeljebb fiatalos, hiszen az asszonyi lét tapasztalatai nyomor hagytak az arcán: „gyönyörű termetű, harminchárom év körüli asszony volt, festett hajjal, festett arccal, anélkül, hogy erre szüksége lett volna. Fiatalos, üde arca volt, csak szép kék szeme körül ültek azok a titokzatos, finom kis redők, amelyek minden asszonyi arcon más-más titokról regélnek. Bánatról, álmatlan éjszakák szenvedéseiről, betegségről és titkos gyönyörűségek perceiről.”⁷⁸

⁷⁷ Péchy Blanka: *Jászai Mari*, 64.

⁷⁸ Lux Terka: *Leányok*, o. n.

Az asszonyoknál egyre elfogadottabb lett a szépítőszer használata, míg a lányoknál még jó ideig tabu maradt – náluk majd csak az 1920-as évektől jön divatba a rúzs és egyéb sminkeszközök, és még akkor is sokakat megbotránkoztat. Baba édesanyja a regény elején nőként még látható – egyik lány bátyja hevesen udvarol is neki –, de aztán az anyagi gondok és családi tragédiák következtében néhány év leforgása alatt elveszti asszonyi szépségét (amit ilyen korban már amúgy is nagyon illékonyan tartottak), és negyvenévesen ősz hajú öregasszony lesz. Ugyanakkor ha egy nőnek megvoltak az adottságai, az anyagi körülményei és az elszántsága, egy darabig még fenntarthatta a neki nőként járó figyelmet.

Molnár Ferenc korai regényében, *Az éhes város*ban gúnyosan írja le a hamvas fiatal leány és a virágzó fiatalasszony után következő életszakaszt: „[A kegyelmes asszony] így éjjel olyan csúnya és öreg volt, mintha anyja volna a nappali kegyelmes asszonynak. Senki sem ismerte volna meg benne a nagy bálók lady patronessét, akiről a nagyon fiatal urak olyankor ezt mondták:

Még mindig szép asszony.

Ami szép maradt benne: a termete és a szeme ragyogása, az nem érvényesült az ágyban. Az arca fényes volt valami kenőcstől, s a keze régi kesztyűben volt, mert beglicerinezte lefekvés előtt.”⁷⁹

A „még mindig szép asszony” az a nő volt, akitől életkorilag már nem várták el, hogy rendelkezzen azzal a testi bájjal, ami a nőt a világ szemében vonzóvá teszi. Az a nő, aki akár még erőfeszítéseket is tesz, hogy ne váljon láthatatlanná. Molnár csúnyának és öregnek mutatja be az intrikáló politikusfeleséget, aki többek közt azért akarja férjét rávenni, hogy megszerezze egy jól nősült újdonsült milliomos pénzét, hogy még ragyoghasson, noha már lejárt az ideje. Ha úgy-ahogy tudja is kendőzni magát, akkor is legfeljebb csak a „nagyon fiatal” – tehát a nők dolgában még tapasztalatlan – férfiak tekintik „még mindig”, tehát viszonyított értelemben, a korához ké-

⁷⁹ Molnár Ferenc: *Az éhes város*, 82.

A Földes-féle Margit creme már a patikákban és drogériákban forgalmazott, rendszeresen reklámozott szépségápolási termékek közé tartozott.

pest szépnek. Ez a leírás is mutatja, milyen nehéz volt egy bizonyos életkor után megőrizni azt a tisztet, amit egy asszony a külsejével korábban kivívhatott. Hervadó külsejével és a fiatalsáért tett erőfeszítésével egyaránt nevetségessé válhatott.

De milyen erőfeszítéseket tett és tehetett egy nő, amennyiben vágyott rá, hogy „még mindig” észrevegyék? A házilagos praktikákon túl a korban egyre nagyobb igény mutatkozott az intézményesített szépségápolásra, és a fizetőképes kereslet bővülésével a kozmetikai ipar robbanásszerű fejlődésen ment keresztül.

Az újságok hátsó oldalai megteltek különféle csodaszerek hirdetéseivel, amelyek kevésbé a megoldások forrásainak, mint inkább az igények újrafogalmazásának tűnnek. Ebből is kitetszik, hogy az emberek karcsú termetre, de telt kebelre, dús hajzatra, tömött bajuszra, valamint makulátlan, ráncatlan és hófehér bőrre vágyakoztak. A forgalmazott termékek bizonyára nem orvosolták maradéktalanul az esztétikai problémákat (hiszen némelyikük

manapság sem oldható meg por, pirula vagy kenőcs segítségével). Lehetett köztük sötét lyukban, hatástalan vagy káros alapanyagokból összegyúrt termék vagy esetleg valóban hasznos szer is, amit orvosi vagy vegyész tapasztalatra, esetleg egy régtől fogva ismert összetevőre támaszkodva kísérleteztek ki. Az 1880-as években még csak elvétve, de később egyre nagyobb számban ismert márkák is megjelentek. Utóbbiak jelentették a jövőt a kozmetikai iparban, de az emberek zöme még ellenőrizetlen eredetű és összetételű szert vásárolt, amivel vagy szerencséje volt, vagy nem. Nem csoda, ha a vevők egy-egy súlyosabb felsülés után inkább a házi készítésű vagy a patikákban kikevertetett szerekre hagyatkoztak.

Bródy Sándor egyik novellájában a nagyravágyó színinövendéket, Genie-t idős édesanyja különféle kozmetikumok kotyvasztásából tartja el. Mivel a lakás nagyszobáját albérlőnek adják ki, a konyha az éjjeli és nappali szobájuk, a mama ott főz, és ott készíti a termékeit. Ezeket az újságban hirdetik, a vevők pedig vagy levélben rendelnek, vagy házhoz mennek az áruért:

„Ninon«-szappan kell. De jó helyen jár-e? A nagyságos-e az, aki hirdeti magát az újságban?

A mama adott a hölgynek egy darab sztaniolba burkolt szappant s egy nagy névjegyet, amelynek írását a hölgy nyomban hangosan olvasta:

»Paulus Sidonie, 'orvos' leánya, szépítőszerke feltalálója, 'Ninon' szappan, nagy raktár szépítő- és illatszerekből.« – Ez az, helyes!

A szappanért érkező asszonyág átveszi az árut, de mielőtt fizetne, megkérdezi, hogy nem svindli áldozata-e. Elmondja, hogy ő már feljelentést is tett egyszer, mert átverték: egy bécsi gyártó drágán sózott rá kőport szépítőszerként.⁸⁰

A nyomorúságos budapesti lakásviszonyokat jól ismerő Bródy Sándor máshol is megjeleníti a különféle kozmetikai szereket készítő embereket, egyrészt tapasztalatból szólva, másrészt nyilván

annak a kontrasztnak a megjelenítésére, hogy a termékeket, amelyekhez a szépség, tisztaság és ápoltság képzeje társul, valójában sötét, koszos, rendetlen odvakban kotyvasztják nyomorgó emberek a legelképzelhetetlenebb alapanyagokból. A *Nyomor* című, legelső novelláskötetében például az egymással rivalizáló ágybérlok közül Taragovics Tódor a lakótársára, egy különféle szépsészeti eszközöket gyártó úriemberre tesz panaszt: „Tódor ki is jelentette a házaszszonynak, hogy a »csodapomádét« készítő úr immár tűrhetetlen; a pomádéjához tartozó velőt meg hagyja bűdösödni, hogy az ember majd megfúl.”⁸¹

Más esetekben olyan vegyi anyagokat tartalmaztak a szerek, hogy ha egyszer-egyszer hatásosnak is bizonyultak, hosszú távon komolyan károsíthatták az egészséget: „hogy e mellett a borszeszt és higanyt tartalmazó különféle drága szépségvizek is megteszik a magokét az arczporral együtt az arczbőr tönkretételére, azt, úgy hisszük, mondani is felesleges”. A különféle szépítőszerke összetételéről legtöbbször a használatuk elleni intésekből következtethetünk: „kerülni kell azonban minden áron a festőszerkeket, melyek közül különösen a fehéreknek zink- és ólomfehér, bismut és higany-tartalma a bőrre nézve felette ártalmassá lehet”.⁸² Nem véletlen, hogy egyes reklámok a korban külön kikötik, hogy az adott termék sem ólmot, sem higanyt nem tartalmaz.

Egy önmagát megnevezni nem kívánó, álnév mögé rejtő orvos még egy füzetkét is kiadott a különféle „titkos-, csoda- és népszerek” leleplezésére, amelyben elsősorban a hatástalan vagy káros gyógyszerek forgalmazóit támadja, de kitér a hamis ígéretekkel és hangzatos nevekkel operáló kozmetikai iparosokra is, akik különféle marketingstratégiákkal igyekeztek megcélolni a vásárlót. Elsősorban természetesen szüntelenül hirdetnek, másrészt mindenre fogadkoznak, hogy a termékük hatásos, minden bizonnyal fiktív

⁸⁰ A dicsőség felé (1889). In: Bródy Sándor: *Húsevők*. I., 245.

⁸¹ Taragovics Tógyerek (1884). In: Bródy Sándor: *Húsevők*. I., 101.

⁸² Budapesti divatlevél. *Vasárnapi Újság*, 1887. október 25., 44. szám.

Ha valami biztos jele volt annak, hogy egy személy szépségideál, akkor az, hogy szépségápolási cikket neveztek el róla. A századfordulón a színésznők és a főrangú nők szabták meg a normát a szépség és a divat területén, de míg az utóbbiakat nem vonhatták be a reklámozásba, a színésznőket annál inkább.

hálálkodó leveleket idézve a hirdetéseikben. A névválasztás is sokat számított, a márkanevek vagy a fejlett francia kozmetikai ipart, a szépségpraktikákban járatos francia nőket idézi meg: Pasta Pompadour, Eau de Lys, Poudre de Adonis; vagy valami évezredekén átívelő hagyományra és tudományos szakértelemre utaló latin–görög kifejezések. Adtak a kozmetikai szereknek női neveket is – ilyen volt az Ilona kézkrém vagy a Margit krém –, és akadt olyan gyártó, aki valamelyik híresen szép színésznő nimbuszára apellált, ahogyan a Blaha Lujzáról elnevezett púder és krém. A termékek presztízst két csoport biztosította: „a legmagasabb hölgykörök” és „az elsőrangú művésznők”. Amit az arisztokrácia nőtagjai és a színpadi dívák használtak, azt akarta használni mindenki más is.

Dr. Jutassy József bőrgyógyász az 1890-es évek elején kezdte meg a szakmát mint „kosmetiqueur” orvos az Egyetem tér 5. alatt, és hosszú évtizedekig megmaradt a piacon szolgáltatásaival és saját fejlesztésű termékeivel, amelyek száma folyamatosan bővült, és egyre több helyen lehetett őket megvásárolni. Azzal a szlogennel hirdette magát, hogy „a kozmetika alapja az egészségtan és orvostudomány”, azaz tudományos háttérrel ígért a hozzá fordulóknak – és

számítása bevált, hatalmas vagyonra tett szert. Egészen az 1930-as évekig fennálló, más-más helyeken működő Orvosi Kozmetikai Intézetének koronkénti hirdetéseiből pontosan követhetőek az egyes időszakokban rendelkezésre álló lehetőségek és a szépségápolási divatok. 1906-os termékkatalógusából képet alkothatunk arról, mit jelentett a század elején a „modern” szépségápolás. Jutassy már fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a termékei biztonságosak: „a nagy konkurencia folytán minél gyorsabban ható és minél olcsóbb szerek előállítására a cél, amelynek érdekében erősen maró, sőt mérges anyagokat kevernek össze. A hatás egyre-másra tiltja be őket, a közönség pedig elrontott arccal fizeti meg a bizalmat.”⁸³

Sok gyártó nem tudott ellenállni az ólom „legszebb, legjobban tapadó és legkevésbé feltűnő finom porának”, és ezt rakta púderébe – dr. Jutassy szerint főképpen a híres francia márkák gyártói tesznek így, pedig az ilyen arcpor migrént, rosszullétet, arcbőrvizketést, ráncosodást okozhat. Másfelől, az ártalmatlan rizsliszt vagy keményítő meg nem tapad jól, és az arcon csirizesedik. De az ásványi anyagok, a krétapor, a velencei agyag és a kaolin, valamint a cink, a bizmut és a magnézium pora sem tökéletes a célra, mert ezek szárítják a bőrt és eltömik a pórusokat.

Miből keverte ki dr. Jutassy a saját púderét? Elmondása szerint porított rózsszasiromból és „animál-anyagokból”. Bár az ezredfordulón a kozmetikai ipar radikálisan átalakult e tekintetben, a 20. század elején az állati eredetű összetevők használatában még senki nem talált kivétlivalót. A doktor úgy vélekedett, hogy „az állatok zsírja, faggyúja, veleje, vére, zsíros váladéka (tej és tejtermékek), szőre, bőre stb. tartalmazzák azokat az anyagokat, melyek az emberek bőrébe teljesen beivódnak; az élő bőr szinte megemészti őket, tehát kitöltik azokat a hiányokat, pótolják azokat a hibákat, miket az évek és a viszontagságok ütöttek rajta.”⁸⁴ Így tehát az állati

⁸³ Dr. Jutassy József: *Szépségápolás*, 21.

⁸⁴ I. m., 21.

eredetű anyagok képezték az alapját az „animálkenőcsöknek” és az „animálszappanoknak”, amelyeket a bőr tisztításához és hidratálásához árult.

A dr. Jutassy-féle kozmetikai szappant a száraz és érett bőrre, a gyógyszerappant a zsíros bőrű klienseknek ajánlotta a cég, ahogyan az állati zsírokból, növényi olajokból és ásványi zsíradékokból kikevert arckrémeknek is többféle változata létezett. A száraz és zsíros bőr eltérő problémáit felismerve készített cold creamet (ezt például a színésznők használták a színpadi festék eltávolítására), lanolin crème-et, glycerin crème-et és crème celeste-et – amit Kaffka Margit *Színek és évek* című regényében az ifjú Pórtelky Magda majdnem elfelejt felkenni. Utóbbi nagyon finom és illatos krémfajta lehetett, ami fehér (méh)viaszt és cetfaggyút (ez volt benne a két „animál” összetevő), valamint édesmandula- és rózsajarat tartalmazott. A kendőzésben, vagyis a bőrhibák és ráncok elfedésében is változott a divat. Egyes asszonyok ragaszkodtak a zománc (email), egy sűrű, fénylő bevonatot képező krém használatához, amelynek alkalmazását dr. Jutassy nem helyeselte, ám termékkatalógusa szerint gyártotta és árusította a kereslet kedvéért. Meglehetősen feltűnő szer lehetett, mesterséges fényhez való, aki természetesebb fedésre vágyott, inkább csak könnyebb púdert használt.

A doktor igyekezett mindig a tudomány legfrissebb vívmányait alkalmazni, például pályája elején a bőrbetegségekre, többek között ekcémára az 1895-ben felfedezett röntgensugarat alkalmazta. A szóbeszéd szerint az „emberkísérletek” sem álltak tőle távol, cselemlányokat fizetett meg azért, hogy engedjék magukat kezelten.⁸⁵ De ebben az időben általában is jellemző volt az orvostudományra, hogy vakmerőbben kísérleteztek a betegeken egy-egy orvosi áttörés, a hatásosabb eljárások vagy módszerek kipróbálása kedvéért. Dr. Jutassynak a bőr alá fecskendezett paraffininjekciót hirdető

⁸⁵ <http://www.remeka.hu/index.php/magazinxszakmai-frissxm/single-column-blog-190/kozmetikus-szemmel/579-dr-jutassy-jozsef-szeretek>.

Dr. Jutassy az idők szavát meghallva alapította kozmetikai intézetét. Kliensei bizalmát orvosi szakértelmével nyerte meg, figyelte a külföldi újdonságokat és maga is vadul kísérletezett a termékeket és szolgáltatásokat illetően, így hatalmas vagyont szerzett a 20. század első évtizedeiben.

képén látható is, hogy nem egy ráncatlan arcra vágyó dámát (aki nyilván nem is mutogatta volna magát), hanem egy egyszerűbb aszszonyt fizethetett meg azért, hogy hagyja a bőre alá injekciózni a paraffint, az előtte-utána reklámkép kedvéért. Ez később nem vált elterjedtté, azonban a ráncosodás ellen léteztek kevésbé radikális, a mostanitól eltérő szemléletű módszerek. Természetesen Jutassy is a megszokott hidratálókészítményeket, arcmasszázszt, borogatást ajánlotta első körben: „evégre olyan zsíradékot adunk a bőrre, mely abba könnyen felszívódik; ilyenek az állati zsíradékok, resorbin stb. A bőr rugalmasságát edző kúrával fokozzuk, hideg lemosások, tusok, masszírozás által; a felhámot meleg borogatások (kataplasmák) által duzzasztjuk.”

Ugyanakkor érdekes módon úgy akarta a ráncos bőrt simává tenni, hogy zsírpárnát növeszt(et) alá. 1898-as összegyűjtött egészségügyi előadásai egyikében például ezt írja: „lesoványodott egyéneket jól táplálunk, vasas-arzenes szerek vagy ásványvizek által erősítünk, esetleg hízó kúrárt tartatunk velük, mikor is az általános kövéredésben az arc zsírpárnája is részt vesz, és ha ezt még arcmasszázs által fokozzuk is, a zsírpárna megvastagszik, az arc bőrét feszíti s ekkép a ráncokat simítja, eltünteti”. Némely esetben ez elfogadható lehetett, hiszen bizonyos életkor felett nem a nádszálkarcsúság, hanem az „asszonyos” teltség volt az ideál – természetesen fűzött,

formált derék mellett. Ugyanakkor éppen a ráncosodás miatt óvták a fogyókúrázástól az asszonyokat, mondván, az ember csak onnan nem fogy, ahonnan szeretne, viszont az arcbőre helyrehozhatatlan károkat szenved.

A ráncfelvarrás helyett akkoriban az arc „kipányvázását” javasolta a doktor: „Sőt a bőrt szoktatni is lehet; a ráncos részt az ujjakkal szétfeszíti, tapasszal vagy más ragasztó anyaggal ekkép órákon át fixírozva, mintegy kipányvázva tartja az ember és – persze türelemmel – kényszeríti bőrét a simaságra; ezen alapszik a párizsi nők csodaszerének, a collodiumnak magasztalt ránctelenítő hatása.”⁸⁶

Az aktuális divatnak minden időben megvannak a sajátos szabályai a szőrnövekedés kontrollálására. A századfordulón a test bizonyos részeinek szőrtelenítése még nem terjedt el annyira, mint az elkövetkezendő évtizedekben, amikor a nők akár a hétköznapiokban is megmutatták fedetlen lábszárukat és karjukat vagy a merészebb fürdőruhadivat miatt combjukat, hónaljukat is. Mindazonáltal a hosszú ruhák és csuklóig érő ruhaujjak korában is mutatkozott igény a szőrtelenítésre, és gyakran kérnek tanácsot ez ügyben a levélírók a női lapok hasábjain. „Sok nő naponként borotválkozik; mások órákat töltenek el, míg az egyes szálakat körműkel vagy kis csípőfogóval kihúzgálják, maró szerekkel – úgynevezett szőrvesztő szerekkel (depilátor) – leétezik”⁸⁷ – írta dr. Jutassy, aki többféle szolgáltatást és terméket kínált erre a problémára is. Aki nem helyben kívánta igénybe venni az elektrolysist („szőrirást villanytüvel”) vagy a Kromayer-féle szőrvésést,⁸⁸ az vásárolhattott Jutassy-féle szőrszintelenítőt vagy szőrvesztőt (epilálókrémet), mindkettő 5 koronába került.

⁸⁶ Dr. Jutassy József: *Kozmetika, a szépség egészségtana*, 43.

⁸⁷ I. m., 65.

⁸⁸ Mindkét módszer elektrolízis volt, szőrtüszőnként végzett szőrkirtás árammal. Emellett végeztek ekkoriban röntgensugárral is szőrtelenítést, de hamar kiderült, hogy ez nem veszélytelen.

Szőrvesztő

Olvaszszon meg 48 gr. fehér viaszt és 125 gr. kolofoniumot (gyantát) parázstüzön, tegyen bele diónagyságu lud- vagy marhazsirt és keverje jól el. Ha a tömeg olyan meleg, hogy ujjunkat beledugva nem égetjük meg, akkor ujjunkat olajba mártjuk, ráteszünk a tömegből egy kis mennyiséget, aztán becsepegtetjük vele sűrűn ama helyeket, ahol a szőr van, amit el akarunk távolítani. Ha a tömeg megkeményedett, leveheti az arcáról és a szőrt fájdalom nélkül eltávolíthatja. Jó sikert kíván

Vegyész

olvasói levél a *Háztartás* című lapban⁸⁹

Ennyi volt akkoriban egy hasonló kozmetikum – pl. egy hajfesték, arckrém vagy púder – ára, és ennyibe került egy új könyv is: tehát nem volt filléres tétel, de túlságosan drága sem a középosztálybeli fogyasztó számára. Nem tudni, kik és mennyit vásárolták, hiszen túlságosan intim kérdés volt ez ahhoz, hogy nyilvános felületeken részletesen megvitassák a használati szokásokat, de jellemző módon a reklámok elsősorban a kéz, a karok és az arc szőrtelené válását ígérik. Ugyanakkor dr. Jutassy egy megjegyzéséből az is kiderül, hogy némi szőrzet az ajak felett nem számított szépséghiának: „Egy kis bajusz, mely a nő felső ajkát árnyékolja, még nem is csúnya, sőt párisi ízlés szerint pikánsná, érdekessé teszi az arcot; de egy erős szakálnövés, melyet a bőkezű természet varázsol a női arcra, elcsúfítja, férfiasá, martialissá teszi azt.”⁹⁰ Mindazonáltal akármilyen széles termékválaszték várta a klienseket dr. Jutassynál vagy egyéb kozmetikai műintézményekben, bizonyára sokkal többen kotyvasztottak „szőrvesztőt” odahaza, vagy rendeltek az újságok hasábjain hirdetett hatásos vagy hatástalan szerekből.

⁸⁹ Olvasói levél Vegyész jelígre, *Háztartás*, 1901. január 20.

⁹⁰ Dr. Jutassy József: *Kozmetika, a szépség egészségtana*, 65.

Nem véletlen, hogy a kor kozmetikai és gyógyszerforgalmazásának fontos eleme volt a diszkréció. A nemi betegségekre rendelt gyógyszereknél a címzett, érthető módon, nem szeretne volna, ha faluja vagy kisvárosa postahivatalában kiderül, melyik „titkos betegségeket” gyógyító csodadoktortól érkezik számára küldemény, így azok hirdetésekben is leszögezték, hogy megfelelő óvintézkedések mellett küldik a csomagokat. Emellett azonban a kozmetikai szerek vásárlói vagy ilyen jellegű szolgáltatások igénybe vevői sem igen szerették volna, ha fény derül szépségük titkára. Dr. Jutassy József Orvosi Kozmetikai Intézetének katalógusában nyomatékkal szerepel, hogy nagy súlyt helyeznek ennek tiszteletben tartására. „Az intézet helyiségeiben a másokkal való találkozás elkerülhető”, de a kezelést végző doktor azon sem sértődik meg, ha a páciens nem a valódi nevén mutatkozik be. Ugyanígy a rendelt szerek – amennyiben előre kifizették őket – mehetek álnévre vagy postán maradó, *poste restante* küldeményként. Nagyobb, több szert vagy eszközt tartalmazó csomag esetén felajánlották a vevőnek, hogy a diszkréció érdekében az intézet helyett annak egy női alkalmazottja szerepelhet feladóként.⁹¹

Feltűnő, hogy a természetesség – amit a korabeli kozmetikai ipar mesterséges eljárásai még nehezen tudtak mímelni – olyasmiről volt, aminek legalább a látszatát szerették volna megtartani. Egyrészt eltitkolni a különféle szerek használatát, másrészt szerénykedve felemlíteni a természet adta dolgokat. „Én nem dicsekedésből említem itt meg, nekem 138 cm hosszú hajam van, aranyzőke, de soha semmit sem csinálok vele – büszkélkedtem hajkoronájával egy asszony egy népszerű háztartási lap szépségrovatában – csak rendkívül gonddal fésülöm és igen tisztán tartom. Négy-öt hétben egyszer megmosom kamillafőzetben, amelybe gliczerint és spirituszt szoktam tenni, a gliczerint azért teszem, hogy puhán tartsa a haját, a spirituszt pedig mert erősíti a fejbőrt és a korpát

⁹¹ Dr. Jutassy József: *Szépségápolás*, 76., 79.

A múltó idő megállítására irányuló vágy akkor is erős volt a nőkben, ám még csak korlátozottan álltak erre rendelkezésre módszerek, a „mesterkéeltséget” pedig igencsak megszólták.

tisztítja.”⁹² Ekkorra a korábban divatos póthaj is kiment a divatból, pedig egy időben – a dús hajzatú Erzsébet császárné fénykorában – a magasra tornyozott kontyokhoz elengedhetetlen volt némi vendégfonat.

A hajfestés ugyanakkor lassacskán (és titokban) terjedt az asszonyok között. A szépségápolási tanácsadókból ítélve nagy igény mutatkozott az információkra, és sokan legalábbis próbát tettek vele. A reklámok széles választékban kínáltak tökéletesen fedőnek és észrevehetetlennek mondott hajfestékeket. Sok helyen olvasható, hogy a külső szemlélők mennyire nevetségesnek találták a hajfestést, aminek nyilván az akkor még rendkívül természetellenes és rikító hajfestékek voltak az okai. Dr. Jutassy a következőképpen

⁹² „Hajápolás” jelisére. *Háztartás*, 1902. február 10., 5. szám.

foglalja össze a lehetőségeket: a növényi hajfestékek hatástalanok (gyorsan kikopnak), a vegyi anyagok pedig mérgezőek, és a fejbőrt is megfestik. A leghatásosabb szőkítéshez már akkor is hidrogén-peroxidot használtak, vörösré színezéshez legfőképpen hennát, a barna és fekete hajhoz pedig indigót vagy pirogalluszsavat. Az egyik gyógyszerészújság, ami több folytatásban közölte a „titkos szerek” összetételét, azt írja, hogy a fekete hajfestő szer az analízis szerint „ezüstnitrát ammonias oldata, pyrosgallussav, kevés szesz és aetheres olajok nyomai”, a gesztenyebarna pedig ugyanez, az ezüst-nitrátot és ammóniát kivéve.⁹³

Jászai Mari például feketére festette a haját ötvenöt évesen, hogy illúziókeltő legyen egy fiatal nő, Elektra szerepében – de egyébként a hétköznapiakban, alaptermészetére nézve puritán asszony volt. Saját bevallása szerint rendszerint csakis a szerepek és a színház nevében áldozott külsejének, így valószínűleg idegenkedett a festéstől, mert amikor nem volt szüksége többé szerepe miatt a sötét hajszínre, hagyta őszre válni: „A hajam elől már csupa fehér, mert egy év óta nem festem. Amióta Elektrára nem kell a fekete haj. Csak ennek az egy szerepnek kedvéért festettem, mert ezt nem játszhattam parókával.”⁹⁴ A „természetes” hajfestő szerek voltak talán a legnépszerűbb receptek a női lapok hasábjain, az őszülő haj sötétre festéséhez például a pálinkába áztatott dióhéj levét ajánlgatták egymásnak a nők. Hugonnai Vilma is ezt javasolja *A nő mint házi orvos* általa beillesztett lábjegyzetében: zöld dió ledarált héját 96 százalékos alkohollal kellett elkeverni, három hétig állni hagyni, majd leszűrni. Szerinte az ezzel a diószesszel átkévelt (sötét) haj megőrzi a színét.

Hrabovszky Júlia, aki emlékirataiban maga is hangsúlyozza, hogy ápolt külseje, házának nem indult termete és elegáns (sokszor Párizsban vásárolt) ruhái miatt hányszor nézik koránál fiatal-

⁹³ Kosmetikus gyógy- és titkos szerek analízise. *Gyógyyszerészeti Hetilap*, 1896. október 11., 42. szám.

⁹⁴ Jászai Mari emlékiratai, 129.

labbnak. Leírja egy látogatását Wohl Jankánál, aki hozzá hasonlóan rajongója a francia kultúrának és a divatos öltözködésnek, ezért a velük egykorú asszonyok közül kissé kilógnak a sorból. A látogatás során Janka rosszul lesz, de aléltága ellenére tiltakozik, hogy a vendég segítsen meglazítani a ruháját: „...le akartam a mindig rosszabbul lévő Jankát a szobaleány segítségével fektetni, de ő nem akarta segítségemet igénybe venni. Nagyon sok mesterkél volt rajta, és nem akarta előttem toilette-titkait elárulni.”⁹⁵ Csak találgatni tudunk, mi lehetett az a „sok mesterkél” Wohl Janka külsejében: talán műfogsort viselt, álhajat/parókát vagy festette a haját? Mindazonáltal divat-újságíróként éppen Wohl Janka, az etikett és az öltözködés szabályainak nagy ismerője írja le illetékes könyvében, hogyan jelenjenek meg azok, akik betöltöttek bizonyos kort: „Középkorú nők már nem viselnek rózsaszínt, azonban halvány-kéket, halvány-lilaszínt, fehérét stb. még viselhetnek. Idős nőknek pedig megmarad a sötét színek minden árnyalata, s a világosakból a lilaszín. A neutrális színek, mint a szürke, a drappszín, a crème, az ivoire stb. fiatal és idős nők, leánykák és asszonyok által egyaránt viselhetők.”⁹⁶ A fűzőviselet, a hajfestés, az arcápolás és szépítőszeres használata mellett az öltözködésnek megvoltak az életkori szabályai, még hozzá nem is íratlanok, hiszen az illetékes könyvek szerzői világosan lefektetik, hogy pontosan milyen előírások vonatkoznak a nők viseletére a szín, az anyag fajtája vagy a szabás tekintetében. Természetszerűleg a kor előrehaladtával a sötét vagy semleges színeket, a vastagabb anyagokat és a zártabb öltözeteket részesítették előnyben, a szimbolikus határt rendszerint a negyvenéves kor jelentette.

A nők nyilvánvalóan eltérő mértékben alkalmazkodtak a szabályokhoz, a korai özvegyesség sietethette a sötét, dísztelenebb ruhákra való átállást, a betegség vagy nehéz anyagi helyzet akadályozhatta a jó külső megőrzését, míg egy fiatalos megjelenésű társasági

⁹⁵ M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt*, 273.

⁹⁶ Wohl Janka: *Illem*, 88.

szépség negyvenéves kora felett is tovább ragaszkodott a feltűnőbb öltözékekhez.

A fiatalon híres bálkirálynő, Bajza Lenke első házasságát a könyvkiadó Heckenast Gusztávval, a másodikat a Pest megyei főispánságig jutó Beniczky Ferencsel kötötte, ugyanakkor saját jogán is celebritás volt, mint az egyik első számú női bestsellerszerző. Gyakran kapott felkérést bálanyaságra, azaz a bál védnökének szerepére. Külseje miatt ifjúságától fogva ünnepelték, társasági szerepe és ismertsége miatt sok figyelem irányult rá, így feltehetőleg nem gondolta, hogy középkorú nőként ne ölthetne magára feltűnő toalettet. Az újságok báli tudósításaiban is leírt alkalmi viseletei között találunk ugyan fekete bársonyruhát, amikor „anyányi” lányával, Agathéval jelent meg,⁹⁷ ugyanakkor többnyire világos vagy élénk színeket öltött ötven felett is: „A bálanya fehér selyem ruhát viselt, gazdagon hímezve a hosszú uszályt lazac-színű selyem díszítette, valamint a derekat, a hajban gyémánt solitairek ragyogtak, gyémántok vették körül a derék kivágását is.”⁹⁸ Egy udvari bálon halványkék selyemruhát viselt aranybrokáttal,⁹⁹ noha ekkor az 1839-ben született Beniczkyne Bajza Lenke már ötvenkilenc éves volt, az akkori viszonyok szerint nem is középkorú, hanem idős nő, akinek a sötét színek különféle árnyalataival kellett volna beérnie.

⁹⁷ Fekete bársonyruha csipkedíszítéssel. Farsang. Pestmegyei bál. *Fővárosi Lapok*, 1894. január 28., 28. szám.

⁹⁸ Farsang. *Budapesti Hírlap*, 1893. február 2., 33. szám.

⁹⁹ Az udvar a mentők bálján. *Pesti Napló*, 1898. február 17., 48. szám.

„Az asszonyt elnevezik ilyenkor vén boszorkánynak”

A nők és az idősödés

„Ha járok, minden tíz percben kiver az izzadság, elönt a forróság. Gyalázatos állapot és úgy kell tenni, mintha az ember egészséges volna, mert fent jár és nem fekszik ágyban. Nem mondják ezt a cudar állapotot betegségnek, csupán azért, mert a férfiak nem ismerik. Az asszonyt egyszerűen elnevezik ilyenkor vén boszorkánynak, kiállhatatlan vén banyának vagy hisztérikus vén dögnek. Ezzel le van tárgyalva az élete. A nyomorult asszony, akit senki sem sajnál, segítsen magán, ahogy tud.”¹⁰⁰

A brutális szókimondásáról ismert Jászai Mari magával szemben is kíméletlenül őszinte volt, a fenti sorokat magának jegyezte le 1904-ben, és csak halála után, 1927-ben jelentek meg emlékirata részeként. Ötvennégy éves volt ekkor, és tabukat nem ismerve mutat be egy gyötrelmes állapotot, a menopauzát. A passzív és decens női szereptől mindig nagyon szenvedő színésznőnek világéletében szúr-

¹⁰⁰ Jászai Mari emlékiratai, 124.

Míg az idősödő férfiak gyakorta a dicsőség learatásával töltötték az élet alkonyát, a nők számára a házasságkötést és a gyermekek felnevelését követően megkezdődött a láthatatlanná válás folyamata. Legalábbis örülhettek, ha átnéztek rajtuk, mert ha külsejükkel, cselekedetükkel vagy véleményükkel valami módon magukra irányították a figyelmet, akkor többnyire nevetség tárgyává váltak.

ta a szemét a férfiakkal és nőkkel szembeni kettős mérce, amellet csodált dívaként semmi kedve nem volt egyszer csak vén banyává, boszorkánnyá vagy hisztérikus vén dögge válni, még ha béketűrőbb, „civil” nőársai bele is nyugodtak a változó korból fakadó szereposztásba. Pedig bizonyára tudta, hogy a színházban a háta mögött „Mari néninek” hívják, és intik tőle a fiatal fiúkat. „Mindig azt tettem, ami jól esett és mindig az az érzésem volt, hogy helyesen cselekedtem. Amit a testem követelt, megadtam neki: de lelkem sohasem volt a testem rabszolgája. Ha csalódtam valakiben: rögtön kiadtam az útját. És feleségtől sohasem csábítottam el a férjét”¹⁰¹ – írja le szerelmi vezérelvét egy korábbi naplóbejegyzésben.

¹⁰¹ I. m., 83.

Ha ő ezt szabad és becsületes életmódnak tekintette is, mások inkább botrányosnak és nevetségesnek – különösen miután a tragika elérte azt az életkort, amikor nem őt vették szárnyuk alá az idősebb férfiak, hanem neki tetszettek meg a fiatalabbak. Például a nála hat évvel ifjabb, 1856-os születésű Feszty Árpád, az 1855-ös Reviczky Gyula vagy az 1869-es Szomory Dezső, sőt utolsó nagy szerelme, a megismerkedésükkor éppen rajeci fürdőorvosként működő dr. Plesch János (1878–1957), aki huszonnyolc évvel volt fiatalabb nála. Jászai tökéletesen átlátta, hogy amennyiben egy férfi viselkedne úgy, ahogyan ő teszi, abban a világ nem találna semmi kivetnivalót: „Mindenki észrevette, hogy elfogott a lázbetegség, hogy nem tudta levenni a szemedet arról a dalos fiúról. Ő harminc éves, én ötven. Miért kell ezt ennyire szégyenlenem? Ha férfi volnék, elvehetném és járhatnék vele a világban.”¹⁰²

Jászai Mari problémái aligha reprezentálják a klimaxtól szenvedő átlagasszony gondjait – legfeljebb a testi tünetek fűzték össze őket, a szerelmi vágy megnyilvánításához aligha vették volna a bátorságot a „hétköznapi” idősödő hölgyek. *A nő mint házi orvosban*, amely egy német orvosnő munkája, és fel nem tüntetett magyar fordítók közreműködésével, Hugonnai Vilma átdolgozásában és jegyzeteivel jelent meg magyarul, éppen ez az a pont, ahol a magyar doktornő német kollégájától eltérő véleményt jelent be. Dr. Anna Fischer-Dückelmann ugyanis megjegyzi, hogy ötvenes éveikben járó asszonyok, kiknek külseje már „matronaszerű”, havivérzésük elmúltával még mindig vágnak a nemi egyesülésre, de mivel már úgysem termékenyülhetnek meg, mindez „céltalan”. A nemi ingert nem érdemes kiélni magasabb korban, mert „se a férfiről, se a nőre nem előnyös. Tavaszuk elmúlt, tehát ne kívánjanak többet.”¹⁰³

Ezzel szemben Hugonnai a következőt állapítja meg lábjegyzetben: „A nemi életnek kettős célja van: egyik az ivadék léte-

¹⁰² I. m., 112–113.

¹⁰³ Dr. Fischer-Dückelmann Anna: *A nő mint házi orvos*, I. 240.

sítése, másik az egészség fenntartása. Nemi élet alatt nemcsak a különböző nemű egyénpár között létrejött benső érintkezés értendő, hanem főleg az érintkezést követő kielégülés, ami sajátságos izomösszehúzódadásokban nyilvánul helybelileg, onnan pedig áttérjed az egész szervezetre. Az izomösszehúzódadások férfinél ondókiömlést eredményeznek, nőnél pedig bizonyos toxinok közömbösítését.¹⁰⁴ Magyarán jelezte, hogy a termékeny évek elmúltával is élhet a nőkben a nemi vágy, amit jogukban áll megélni és kielégíteni. Orvosi naplójába furcsálkodás nélkül jegyzi fel egy ötvenhét éves nőbetege panaszát, hogy közöszlészénél erős fájdalmat tapasztal, és nem javasolja, hogy hagyjon fel a nemi élettel. A menopauzától szenvedő, hozzá forduló nők közt ott van saját nővére, Pánczély Károlyné Hugonnai Irma is (róla később kiderül, hogy panaszai súlyosabb betegséget jeleznek, a következő évben el is hunyt). Vagy egy negyvenhét éves nőbeteg, aki négy hónapja szenved az ezzel járó tünetektől. Hugonnai doktornő az annyi mindenre alkalmazott hidegvíz-kúrát ajánlja, méghozzá dr. Glück vízgyógyintézetében.¹⁰⁵

Akármilyen életkorban és tünetekkel következett is be a változó kor, az idős nők megjelenéséhez rendkívül erős tabuk kötődtek. Állítólag Blaha Lujza méltatlankodva vette tudomásul, hogy direktora Csiky Gergely *A nagymama* című vígjátékának címszerzőjére kéri fel. Az először 1891-ben színre vitt darabban a jószágos nagymama egy leánynevelő intézetben bogozza ki a szerelmi szálakat. Az ősbemutató idején Blaha Lujza természetesen szóba sem kerülhetett volna, hisz ő pályája hajnalán és zenitjén népszínművek kikapós menyecskéit játszotta. Még a felkérését megelőző években is megszokott repertoárszerepeiben tündökölt, olyannyira, hogy az anyaszerepek is távol álltak tőle. Azonban 1908-ban, ötvennyolc évesen már nagymamakorúnak számított – nem mellékesen volt is

Három generáció: nagymama, anya, kislány, 1904. A nagymama generációjának életében az volt a legfontosabb fejlemény, hogy a lányok is bekerültek a közoktatásba, az anya nemzedéke már középiskolába, majd egyetemre is mehetett, sőt vállalhatott állást is, míg a századforduló körül született kislányra egy külsejében és céljaiban is radikálisan megváltozó modern nő szerepe várt.

¹⁰⁴ Dr. Hugonnai Vilma lábjegyzete. Dr. Fischer-Dückelmann Anna: *A nő mint házi orvos*, uo.

¹⁰⁵ Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplója. 3. kötet, 1897. május 20. (7.). Dr. Glück intézete a Városligeti fasor 11. alatt működött, az alapító dr. Glück Ignáctól 1900-ban a fia, dr. Glück Gyula vette át.

hat unokája: a saját két gyerekétől született három mellé odasorolta a második férje első házasságából való lányának gyerekeit (igaz, a való életbeli unokái még nem voltak felnőttek, mint a darabban a házasulandó korú fiatalok). Bár a publikum mindegyre régi szerepeiben kívánta látni, és ő is azokban tudott a régi rutin szerint működni, ezek egyre nagyobb megterhelést okoztak neki. Így hát a környezete, beleértve a Népszínház igazgatóját is, úgy vélte, nincs kivetnivaló abban, ha korához illő szerepet vállal el: „...mindenki természetesnek találta, hogy fellép a Nagymamában, ősz haja kikandikál majd a fekete csipkés főkötő alól, ijesztő okuláré csúnyul a szemén, harisnyát köt, vastagszálú pamutból, barchet bugyogót visel alól és tíz szoknyát a felső selyem alatt. Olyan tedd-ide, tedd-oda öregasszonnyá válik majd, zsörtölődő hangú matrónává, kirúg majd a fiatal évekre és emlegeti az ő szépséges fiatal korát, amikor így volt, nem úgy, mint most ebben a tótágast grimaszoló világban.”¹⁰⁶

Az itt leírt „öregasszonykülső” számított az idős asszonyok illendő öltözetének, amellyel beolvadtak és láthatatlanná váltak. Nevetség tárgya lett, aki mesterkéltséggel eszközökkel igyekezett pótolni azt, ami hiányzik – mint Lux Terka regényében a fiatal lányok szállásadónője, a legfeljebb hatvanéves Fleschné: „[a] vacsora csendesen ment végbe, csak ép néhány szenzációt termelt. Az egyik egy fölfedezés volt, az: hogy az öreg Fleschnének hamis haja, hamis foga volt és az arca ki volt pirosítva.”¹⁰⁷ Az életkort a legbeszédesebben a divattól való, akár több évtizedes elmaradás, a sötét színek és bizonyos ruhadarabok felöltése jelezte, beleértve például a ritkuló és őszülő haját elfedő főkötőt, ami azonban a századfordulóra sok szempontból ódivatúnak számított.¹⁰⁸

Blaha Lujza természetesen nem kívánt az idős nő sztereotipikus ábrázolásaként mutatkozni a színpadon, hiszen egész pályáján fon-

¹⁰⁶ A nemzet csalogánya II. 141.

¹⁰⁷ Lux Terka: *Leányok*, o. n.

¹⁰⁸ F. Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok*, 198–200.

Blaha Lujza A nagymama címszerepében, 1908.

tos volt számára, hogy csodált jelenség legyen, reprezentatív öltözetben, sikerszámokat előadva. A színészet az ő számára nem azt jelentette, mint „nászasszonyának”, Rákosi Szidinek, aki fiatalon, prózai színésznőként nem keltett különösebb feltűnést, később azonban, a naivaszerepekből kiöregedve, „beérett”: a minden vonzerejüktől megfosztott komikus idős nők és intrikus vénasszonyok alakításával aratott sikereket.

Blaha Lujza nemcsak ifjúkorától körülrajongott színésznő, de szépségideál is volt, akinek énekhangja megzendítése mellett fő kötelessége volt a színpadon, hogy mindenkor fiatal, vonzó és bájos legyen. Ugyanakkor A nagymamában Szerémi grófnő szerepe sem

olyan, mint Vörösmarty *Csongor és Tündéjében*. Mirigy, a boszorkány vagy *Az aranyemberből* Zofi mama alakja, a levekkel Rákosi Szidi borzongatta vagy nevette a közönséget. Szeretett grófnőről aligha mondható el, hogy nemsemleges lenne mint színésznő, ehhez az életkorhoz kötődő színpadi alak. A darabbeli grófnő nem csupán emlékekben idézi fel női szerepeit – a színpadon feleségeként zsarnoki férje döntéseitől szenvedett, amikor a fiát öngyilkos fiát gyászolta –, és nem csupán unokái sorsát igazságtételt. Az özvegy grófnő ugyanis régi szerelmét ismeri fel unokája vezette nagybátyjában. Így hát a darab azt sejtetve ér véget, hogy az ifjú emberek ismét egymásra találhatnak, és ilyen értelemben az ősz nagymama hirtelen éppen annyira nőként jelenik meg a színpadon, mint tizennyolc esztendő unokája.

Akár igaz, hogy Blaha Lujza idegenkedett ettől az egyébként hálás, később is az idősebb színésznőlegendák jutalomjátékának számító szereptől, akár nem, mindenesetre korántsem divatjamúlt főként, komor fekete ruhában játszott: az előadáshoz készült reklámképeslapokon fedetlen fővel (vagy elegáns kalapban) és a „hétköznapi” idős nők számára nem megengedett, világos csipkeruhában pózol. A darabot úgy újították fel a főszereplésével, hogy népszínművé írták át, így Blaha még tánclepipéket is tehetett az egyik jelenetben. Az általa játszott, a kor felfogásához képest „vonzó nagymama” azonban csak egyike volt a nagyon kevés kivételnek, amikor egy idősebb nő pozitív fényben tűnhetett fel a nyilvánosság előtt – Rákosi Szidi sokkal inkább dúskált a komikus vagy egyenesen negatív öregasszonyi mellékszerepekben. Így Blaha néhány ritka fellépéstől eltekintve visszavonult (bár később, egy 1916-os némafilmen még ismét eljátszotta a nagymamát), a nála csupán két évvel fiatalabb Rákosi Szidi pedig még sokáig játszott csúf, undok, neveléses hárpiaakat (és emellett üzemeltette legendás színiiskoláját).

Az életébe a szerelmet még beengedő nagymamát, ezt az örökifjú színésznőlegendák számára kitalált szerepet az 1891-es ősbemutatón a Blaha Lujza és Jászai Mari nemzedékét megelőző színészgeneráció szépségideálja és csillaga, az akkor hatvanöt éves Prielle Kornélia (1826–1906) alakította. Kivételesen hosszú pályája a reformkori vándorszínészet korától ívelt a 19. század utolsó szakáig, és rajongói szerint finom lénye és eleganciája még az ötvenes éveiben is vonzóvá tette a francia szalondrámák szépasszony szerepeiben. Ehhez járult páratlan renoméja: 1846-ban egy napra Petőfi menyasszonyának mondhatta magát, bár gyorsan elsodródtak egymástól. Petőfi végül Szendrey Júliát vette el, Prielle pedig első körben egy pályatársa, Szerdahelyi Kálmán felesége lett. Másodjára hozzámert egy huszárkapitányhoz, de harmadjára ismét visszatért Szerdahelyihez, és a férfi haláláig mellette maradt. Az ifjonti röpkéromán az egyre növekvő Petőfi-kultusz korában amolyan nemzeti kincsé tette a saját jogán is nevezetes, a Nemzeti Színház örökös tagjává avatott művésznőt. A század végére, három házassággal a háta mögött, a színpadtól visszavonulva, híres hódolóira és nagy szerepeire emlékezve, a rokonai ápolása alatt álló nagyasszony számára elvileg nem maradt más, mint a méltóságteljes öregség.

Így hát nem csoda, hogy közbotrány tört ki, amikor 1905-ben a csaknem nyolcvanéves színésznő bejelentette, hogy ismét házasságot kíván kötni, és nem is akárkivel: egy harmincas fiatalemberrel. A skandalumot elsősorban persze az örökség miatt aggódó rokonság robbantotta ki, de a közvélemény és a sajtó sem maradt közömbös. Az eset hasonlóságait az idős Jókai második házasságát kísérelő, 1899-es botrányával már a kortársak is észlelték, de nüansznyi különbségeket érzekeltek, ha mindez egy idős nővel történik meg:

„Ha valamely öreg úr nagyon fiatal leányt vesz feleségül, a társadalom azzal tiltakozik e fonákság ellen (mert a perverz szó egészen egyet jelent a fonák szóval), hogy vén számarának nevezi. Ha agg nőn esik meg ez az emberi gyarlóság, a család kötelessége, hogy körülvegye és oltalmazza az aggkor fonákságai ellen személyét is, vagyont is. Tisztes kötelesség, hogy a család vagyont se engedjék

oda zsákmányul a betolakodó sehonnainak. Ebben az esetben meg éppen egy egész nemzet kegyeletének az érdekét is védeni kellett.”

Azaz a férfi csupán öregségében kiszolgáltatott, a nő azonban nemétől fogva is, így a férfit elég kinevetni, de az idős nőt nem szabad hagyni cselekedni. Miként korábban az apja vagy férje védte meg az önálló döntésektől, most a rokonoknak kell ugyanezt megtennie. A család – Prielle Kornélia testvéreinek hozzátartozói – nem tétlenkedett: a nemkívánatos házasságok ellen minden életkorban alkalmazott ütőkártyát, az elmebeteggé nyilvánítást kísérelték meg, hiszen ezzel az önrendelkezési jogot vehették volna el a színésznőtől. A testben már gyenge, tolókcocsiban ülő asszonyt azonban nem találták szenilisnek a hozzá kihívott orvosok. Prielle egyszerűen erős vonzalmat érzett a már hosszú évek óta ismert fiatalember iránt, sőt egy gúnyos alcímű – „a matróna szerelmi regénye” – újságírói tudósítás szerint maga is úgy nyilatkozott: „Az isten elvette az eszemet.”¹⁰⁹ A férfit, Rozsnyai Kálmánt mindenki egyöntetűen szerencsevadásznak tartotta, aki érdekből színlel szerelmet, miközben pénzt fogad el az idős hölgytől. Rozsnyai már korábban és később is olyan embernek mutatkozott, aki szívesen serteptértél híres emberek közelében, így nyilvánvalóan imponált neki Prielle Kornélia ragaszkodása, akivel sok időt töltöttek együtt, majd elhatározták, hogy házasságot kötnek.

Az aggódó rokonok mellé az újságok is felsorakoztak kíméletlen cikkeikkel, de hosszas huzavona után a pár mégis egybekelt a művésznő Vas utcai otthonában: „a szertartás alatt a menyasszony hófehér ruhába volt öltözve, tolókcocsijából felkelt és ifjú vőlegénye karján állva hallgatta meg az anyakönyvvezető beszédét”. Az eseményről tudósító újságíró nem kis kajánsággal bemásolta a cikkbe a házassági anyakönyvi kivonat minden adatát, beleértve azt a kitételt is, hogy a pár a születendő gyermekek vallásáról nem rendel-

¹⁰⁹ „Az isten elvette az eszemet”. A matróna szerelmi regénye. Az *Ujság*, 1905. július 13., 193. szám.

Prielle Kornélia és férje, Rozsnyai Kálmán a Margitszigeten.

kezett, a rubrika kitöltetlen maradt...¹¹⁰ A friss házások Abbáziába utaztak négyhetes nászútra, de nem sokkal hazaérkezésük után a feleség súlyosan megbetegedett, és 1906. február 25-én elhunyt.

Az eset egyebek mellett azzal az érdekes következménnyel járt, hogy Rozsnyai beperelte a róla rosszhiszeműen írókat, és Prielle Kornélia halála után még évekig tartott a rágalmazási per. Az egyik újságíró vádlott megfogalmazása szerint Rozsnyai nyilvánvalóan az „aggkor marodeurjei” (fosztogató, haramia) közé tartozik, hiszen ha „egy ilyen fiatal ember szerelmi lelkesedést mutat egy 80 éves öreg nő iránt, már ez is elég ok az ilyennek föltevésére. Hiszen emberek vagyunk és jól ismerjük mindnyáján az emberi életet.”¹¹¹

¹¹⁰ Prielle Kornélia férjhez ment. Az *Ujság*, 1905. december 27., 358. szám.

¹¹¹ Az ügyben szereplők életkorát sokféleképpen emlegetik, de az 1826. június 1-jén született Prielle Kornélia még nem töltötte be a 80. életévét, amikor 1906 elején elhunyt, így 79 esztendősen házasodott össze az 1872-ben született, tehát 33 éves Rozsnyaival 1905-ben. A korkülönbség 46 év volt közöttük.

A tárgyaláson ugyan visszavontak néhány, Rozsnyai elleni rágalmozó kitélt, azonban a bíró nyomatékosan kimondta, hogy minden, a rokonok és újságírók részéről tett elővigyázatosság rendjénvaló volt, mert „Igaz az is, hogy ez a viszony [Rozsnyai] részéről perverz vagyis magyarul fonák volt, a mint hogy a 29-30 éves fiatal férfinak a 80 éves nőhöz való viszonya másképp nem is nevezhető.”¹¹²

Rozsnyai személyét és indítékait lefejtve az ügyről is nyilvánvaló, hogy a fenti volt talán a legsúlyosabb normaszegés, amit egy idős nő elkövethetett: ahelyett, hogy láthatatlanná vált volna, és teljesítette volna kötelességét azzal, hogy legkisebb terhére és legnagyobb hasznára van a családjának, szerelmes nőként viselkedett, kifejezte a vágyát a házasságra, méghozzá egy nála jelentősen fiatalabb férfival. A helyzetet nyilván súlyosbította, hogy az akkoriban már intézményes kultusszal körülvett Petőfi egykori arája és a magyar színpad hőskorának egyik nagy alakja, a nemzeti múlt reprezentánsa viselkedett életkorához méltatlanul.

Pedig egy idősödő nő már akár egy feltűnőbb ruhadarabbal, kalappal vagy hajviselettel is normát szeghetett. Vagy azzal, ha előtérbe tolta a saját vágyait a család érdekeivel szemben, az öncélú időtöltést a kötelezettségekkel szemben. Esetleg ha még nőként viselte magát, mikor már férjhez adandó korú leányai voltak. Ha nem gyászolt elég hosszan a férje halála után, esetleg újra meg kívánt házasodni, ahelyett hogy a hátralevő életét a férje emlékének szentelte volna. Ezzel szemben mindaddig betartotta az íratlan szabályokat, amíg láthatatlan maradt és alárendelődött hozzátartozói érdekeinek – még akkor is, ha a családon belül irányító szerepet vitt.

Dr. Földes Lajos nőgyógyász az 1920-as, 30-as években számos nőgyógyászati ismeretterjesztő füzetkét írt. A női változás koráról szóló kiadványban magyar és külföldi példákat hoz fel arra, hogy

¹¹² Mindkét idézet a tárgyalásról tudósító riportból való. Prielle Kornélia házassága. *Az Újság*, 1909. március 9., 57. szám.

a „klimax – 45-től 60-ig – úgy tettekben, mint szellemben jelentős kor”.¹¹³ Az érett koruk ellenére töretlenül előrehaladó egyéniségek között említi Lorántffy Zsuzsanna, Zrínyi Ilona, Árva Bethlen Kata, Brunszvik Teréz, Zirzen Janka, Veres Pálné, Jászai Mari és Glücklich Vilma nevét. A 19. és 20. század fordulóján még inkább kivételnek számítottak az olyan női életutak, mikor valaki nem női szerepe révén – egy férfi lányaként vagy feleségeként – érte el státuszát a társadalomban, hanem teljességgel saját törekvései eredményeképpen – mint a magát nevelőnőből az ország elit leányiskolájának igazgatójává felküzdő Zirzen Janka; a színészetet misszióként űző, egyszerű származású Jászai Mari vagy a képzettségét és műveltségét meggyőződése szolgálatába állító, a Feministák Egyesületét alapító Glücklich Vilma. Ritkaságszámba ment az is, ha egy kiváltságos helyzetű nő nem csupán passzívan élvezte helyzetét, hanem mások érdekében kilépett a közéletbe, mint Veres Pálné. Az ő példáik is bizonyítják, hogy a 19. század végének asszonyai között már akadtak, akikre a középkorúság és az idősödés nem úgy talált rá, hogy a női test által betöltendő funkciókon túl semmi célt ne leljenek. A nőket ezután is elsősorban külső megjelenésük, szexuális vonzerejük és termékenységük szerint értékelték és ítélték meg, ám az oktatásban való részvétel, a munka- és keresőképeség egyre többek számára tette lehetővé, hogy ne kizárólag a testük határozza meg a végzetüket.

Dr. Hugonnai Vilma is ezek közé az asszonyok közé tartozik – annak ellenére, hogy magánéletét tekintve nem jutott számára derűs öregkor. Ha 1897-ben, amikor majdnem húsz év után megszerzte magyar diplomáját és megnyitotta tisztviselőtelepi rendelőjét, azt hitte, hogy az élete legnagyobb küzdelmein túl van, tévedett. „Az évekkel, amelyek most jöttek, elmúlt minden, ami Hugonnai Vilmának, az asszonynak és anyának élete volt”¹¹⁴ – fogalmaz a róla szóló, családi forrásokra is támaszkodó életrajzi regény. Ötvenes

¹¹³ Dr. Földes Lajos: *A nő a változás korában*, 62.

¹¹⁴ Nagy Lenke: *Nyitva az út!*, 109.

Med. univ. dr. Hugonnai Vilma utolsó fényképe.

évei végén ugyanis egy újabb, megoldhatatlannak látszó életfeladat tornyosult előtte: lányáról, a kis Vilmáról kiderült, hogy tüdőbajos – miként egykor Hugonnai Vilma édesanyja volt. A kislányt, az új kezdet ajándékát azzal a módszerrel kívánta gyógyítani, amit már jó eredménnyel kipróbált, önmagát használva kísérleti alanyként: növényi étrendet parancsolt a gyermekekre, és saját meggyőződése szerint ezáltal hat évvel hosszabbította meg az életét. Amikor a húszéves Wartha Vilma egy adriai-tengeri utazás során, sok szenvedés után elhunyt, a 19. század hírhedt betegsége, a tüdőbaj még gyógyíthatatlan volt – sem a korabeli orvostudomány, sem a mindenre elszánt orvos anyja ápolása nem tehetett ellene semmit.

A lánya elvesztésétől megtört Wartha Vince, Hugonnai Vilma férje 1914-ben halt meg. A doktornő első házasságából született fia, György addigra már saját családot alapított, Budapesttől távol. Hugonnai Vilma magára maradt. „És nem maradt meg számára semmi más, csak az a másik élet, az a nyugtalan, örök hajsza, amely mégis csak jó volt, mert nem hagyta összeroskadni, vitte, repítette magával s nem maradt idő a tünődésre, töprengésre, sem

a bánatra”¹¹⁵ – állapítja meg az életrajz az első magyar orvosnő életének utolsó évtizedéről, amikor a család elvesztése után a hivatás adott értelmet a mindennapoknak: a doktornő továbbra is fogadta betegeit, és terjesztette mindazt, amit meggyőződése szerint fontosnak talált.

Gyász

Wartha Vilma, Wartha Vince dr. műegyetemi tanár és neje, született Hugonnay Vilma grófnő húsz éves egyetlen leánya július 21-én meghalt Abbáziában. Holttestét ma helyezték örök nyugalomra a voloszkai temetőben.

Budapesti Hírlap¹¹⁶

¹¹⁵ Nagy Lenke: *Nyitva az út!*, 109.

¹¹⁶ Gyászrovat, *Budapesti Hírlap*, 1908. július 28

Bibliográfia

Levéltári dokumentumok

Dr. Hugonnai Vilma orvosi naplói, 1898–1901. Dr. Hugonnai Vilma hátrahagyott iratai. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Levéltára
 Kóbor Noémi naplója. Petőfi Irodalmi Múzeum Levéltára
 Beöthy Zsolt levelei Konek Idának. Petőfi Irodalmi Múzeum Levéltára
 Erdős Renée levelei Szántó Olgának, Petőfi Irodalmi Múzeum Levéltára

Szemlézett és idézett korabeli periodikák

A Nap, *Az Újság*, *Bába-Kalauz*, *Borsszem Jankó*, *Budapesti Hírlap*, *Budapesti Közlöny*, *Budapesti Orvosi Újság*, *Építő Ipar* – *Építő Művészet*, *Fővárosi Lapok*, *Gyógyszerészeti Hetilap*, *Háztartás*, *Herkules*, *Hét*, *Jó Egészség*, *Kakas Márton*, *Magyar Lányok*, *Magyar Nemzet*, *Magyarország*, *Nemzeti Sport*, *Népszava*, *Ország-Világ*, *Orvosi Hetilap*, *Pesti Futár*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Természettudományi Közlöny*, *Uj Idők*, *Vadász- és Versenylap*, *Vasárnapi Újság*

Források

A Budapesti Angyalföldi Ideg- és Elmeógyógyintézet Emlékkönyve 1883–1933.
 Attila Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1933.
A magyar család aranykönyve. I–III. Athenaeum, Budapest, 1909.
A nemzet csalogánya I–II. Blaha Lujza életregénye. Franklin-Társulat, é. n.
 Árva Mariska [Kovács Júlia]: *Az árva Mariska napjai.* Nyugat, Budapest, 1911.
 Dr. Békésy Géza: *Az egészség könyve.* Dobrowsky és Franke, Budapest, 1897.
 Brichtha Kálmán: *Budapestnek vesznie kell.* Budapest, 1891.
 Bródy Sándor: *Húsevők. I–II.* Magvető, Budapest, 1960.
 Bródy Sándor: *Két szőke asszony.* Singer és Wolfner, Budapest, é. n.
 Bródy Sándor: *Színészvér/Az ezüst kecske/A nap lovagja.* Szépirodalmi, Budapest, 1969.
 Dénes Zsófia: *Gyalog a baloldalon.* Gondolat, Budapest, 1980.
 Dr. Doros Gábor – dr. Melly József: *A nemi betegségek kérdése Budapesten.* Statisztikai Közlemények, Budapest, 1930.
 Dr. Dubay Miklós: *Miért szoptassa az anya önmaga gyermekét?* Singer és Wolfner, Budapest, 1887.
 Dr. Epstein László: *Az elmebetegnek elhelyezése hazánkban.* Különlenyomat a IV. orsz. elmeorvosi értekezlet munkálataiból. Budapest, 1907.
 Dr. Epstein László: *Az öröklésről.* Különlenyomat a Természettudományi Közlöny 467. füzetéből. Budapest, 1898.
 Erdős Renée: *Ifjúságunk.* Szépmíves Könyvek, Budapest, 2018.
 Fehér Judit: *Asszonyok. Bródy Sándor feleségének története és írásai.* Ulpius Ház, Budapest, 2007.
 Fényes László: *A társadalom és a nemi kérdés.* Budapest, „Molnárok Lapja” könyvnyomdája, 1907.
 Dr. Fischer-Dückelmann Anna: *A nő mint háziorvos I–II.* Budapest, Minerva, é. n.
 Dr. Földes Lajos: *A középosztály leányanyáinak sorsa és segítésének módja.* Budapest, 1910.
 Dr. Földes Lajos: *A nő a változás korában.* Novák Rudolf és társa, 1934.
 Dr. Gerlach, H.: *Gyermektelen szerelem. A fogamzás megakadályozásának módja.* Ford.: dr. Nádas Mihály. Neuwald Illés utódai, Budapest, é. n.

- Gilman, Charlotte Perkins: *A nő gazdasági helyzete* [1898]. Ford.: Schwimmer Rózsa. Politzer féle könyvkiadóvállalat, Budapest, 1906.
- Dr. Harkányi Ede: *A holnap asszonyai. Tanulmány a társadalomtudomány köréből*. Politzer Zsigmond és fia kiadása, Budapest, 1905.
- Hirschler Ágoston – Terray Pál: *A diaetetika tankönyve*. A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 82., Budapest, 1900.
- Jászai Mari emlékiratai. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.
- Jókai Mór: *Gazdag szegények*. Akadémiai, Budapest, 1969.
- Justh Zsigmond naplója. Sajtó alá rend., bev. tanulm. és jegyz.: Halász Gábor. Athenaeum, é. n.
- Dr. Jutassy József: *Kozmetika, a szépség egészségtana*. Budapest, 1898.
- Dr. Jutassy József: *Szépségápolás*. Budapest, 1906.
- Kaffka Margit regényei. Szépirodalmi, Budapest, 1968.
- Kaffka Margit: *Süppedő talajon*. Szépirodalmi, Budapest, 1978.
- Kalocsa Róza: *A családi boldogság. Mindenrendű asszonyok és leányok számára*. Franklin-Társulat, Budapest, 1890.
- Kalocsa Róza: *Az illem könyve*. Révai Testvérek, Budapest, 1884.
- Kellér Andor: *Bal négyes páholy*. Magvető, Budapest, 1968.
- Dr. Kenyeres Balázs: *Törvényszéki orvostan*. I–III. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 107. Budapest 1911.
- Kézmárszky Tivadar: *A szülészeti könyve tanulónak és gyakorló orvosoknak*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1904.
- Kiss Lajos: *A szegény asszony élete*. Athenaeum, Budapest, 1941.
- Kóbor Tamás: *Budapest*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1993.
- Kuthy Dezső: *A tüdővész sanatóriumi gyógyítása*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 77. Budapest, 1907.
- Lux Terka: *Budapest* [1908]. Noran Könyvesház, 2011.
- Lux Terka: *Leányok* [1906]. <http://mek.oszk.hu/17800/17828/>
- Lux Terka: *Marsa gondolatai* [1903]. <http://mek.oszk.hu/17800/17863/17863.htm>
- Dr. Mann Jakab: *Magyar Bábakönyv okleveles bábák számára*. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1902.
- M. Hrabovszky Júlia: *Asszonyszerelem*. <http://mek.oszk.hu/18200/18277/18277.htm#4>

- M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből*. Helikon, 2001.
- Molnár Ferenc: *Az éhes város*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1993.
- Dr. Nádas Mihály: *Ámor és Hymen. Jegyesek és fiatal házasságok bibliája*. Rozsnyay Károly Kiadása, Budapest, 1907.
- Nagy Irma: *Bűnös szerelmek. Egy urileány vallomásai*. 2-ik kiadás. Budapest, 1908.
- Nagy Lenke: *Nyitva az út*. Dr. Pintér Jenőné Vállalata, Budapest, 1944.
- Pálmay Ilka: *Emlékirataim*. Singer és Wolfner, Budapest, 1912.
- Pax (Guthi Soma): *A polgári házasságról. Röpirat, válasz a magyar klérusnak*. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Budapest, 1893.
- Péchy Blanka: *Jászai Mari*. Magvető, Budapest, 1971.
- Philalethes: *Titkos-, csoda- és népszerek a reklám piacán*. Nagel Ottó Bizománya, Budapest, 1885.
- Báró Pongrácz Júlia: *A női erények legszebb virágai*. Szerzői magánkiadás, 1896.
- Ritoók Emma: *Egyenes úton – egyedül* [1905]. Singer és Wolfner, Budapest, é. n.
- Dr. Schwalbe, Julius: *A terápiás technikája I–II. Orvosok és orvostanhallgatók számára*. Budapest, 1913.
- Stefánia: *Császárnénak szántak. Rudolf trónörökös özvegyének emlékiratai*. Európa, Budapest, 2017.
- Szabóné Nogáll Janka: *Zsófia naplója. Regény fiatal leányok számára* [1899]. Második kiadás, Singer és Wolfner, Budapest, 1910.
- Szomaházy István: *A méltóságos asszony*. Singer és Wolfner, Budapest, 1906.
- Dr. Temešváry Rezső: *A tejelválasztás és szoptatás élet- és kórtanának kézikönyve*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1901.
- Dr. Temešváry Rezső: *Az anyaság egészségtana*. Grill Károly Kiadóvállalata, 1912.
- Tolnai Lajos: *Új föld, új szerencse* [1890]. Reakció, Budapest, 2018.
- Tuszkai Ödön: *Marienbad, világfürdő*. Rövid útmutató. 5. kiadás, Lampel, 1911.
- Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*. Szépirodalmi, Budapest, 1955.
- Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése. Összeáll. Rudnay Józsefné és Szigethy Gyuláné. Athenaeum, Budapest, 1902.

- Zirzen Janka emlékkönyve. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1897.
- Marie Louise von Wallersee-Larisch: *Sisi udvarában*. Európa, Budapest, 2017.
- Wilhelm Szidónia: *Szerelem, házasság feminista tükrében*. Benkő Gyula könyvkereskedése, Budapest, 1908.
- Wohl Janka (Egy nagyvilági hölgy): *Illem. A jó társaság szabályai. Útmutató a művelt társaságban*. Athenaeum, Budapest, 1891.
- Wohl Stefánia: *Aranyfűst I-II. [1887]*. Franklin-Társulat, Budapest, 1907.

Szakirodalom

- A History of Private Life. IV: From the Fires of Revolution to the Great War*. Eds.: Philippe Ariès, Georges Duby, Michelle Perrot. Belknap Press, 1994.
- A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1866-1895*. Szerk.: Fábri Anna, Borbíró Fanni, Szarka Eszter. Kortárs, Budapest, 2006.
- A test a társadalomban. Rendi társadalom – polgári társadalom*. 27. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi sümegi konferenciájának kötete. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2015.
- „Blood and Homeland”: *Eugenics and Racial Nationalism in Central and South-east Europe, 1900–1940*. Eds.: Marius Turda & Paul J. Weindling. CEU Press, 2007.
- Borgos Anna: *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Noran Libro, 2013.
- Deáky Zita: „Jó kis fiúk és leánykák.” *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Századvég, Budapest, 2011.
- Deáky Zita – Krász Lilla: *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XIV-XX. század)*. Századvég, Budapest, 2005.
- Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykötete*. Szerk.: F. Dózsa Katalin, Szatmári Judit Anna, Vér Eszter Virág. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2016.
- F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok. 1867-1945*. Gondolat, Budapest, 1989.
- Fekete Sándor: *Tauffer Vilmos*. Medicina, Budapest, 1971.

- Flanders, Judith: *The Victorian House*. Harper Collins, 2004.
- Gémes Balázs: *A népi születésszabályozás (magzatelhajtás) Magyarországon a XIX-XX. században*. Documentatio Ethnographica, MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1987.
- Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. Natura, Budapest, 1990–1999.
- Hamann, Brigitte: *Erzsébet királynő*. Európa, Budapest, 1988.
- Hamann, Brigitte: *Rudolf. A trónörökös és a lázadó*. Árkádia, Budapest, 1990.
- Hanson, Clare: *A Cultural History of Pregnancy: Pregnancy, Medicine and Culture, 1750–2000*. Macmillan, Palgrave, 2004.
- Jeffreys, Sheila: *The Spinster and Her Enemies*. Pandora Press, 1985.
- Juhász Katalin: *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Timp, Budapest, 2006.
- Lafferton Emese: *A magántérbolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850-1908*. http://www.orvostortenelem.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/4.14/lafferton_pszichiatria_tortenet.pdf
- McLaren, Angus: *A History of Contraception: From Antiquity to the Present*. Blackwell, 1992.
- McLaren, Angus: *Twentieth-Century Sexuality: A History (Family, Sexuality and Social Relation in Past Times)*. Blackwell, 1999.
- Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Szerk.: Gyáni Gábor, Nagy Beáta, Benda Borbála. Csokonai, Debrecen, 2005.
- Öltözködés és divat*. Pesti Napló, Budapest, é. n.
- Saly Noémi: *Pesti csodabogarak*. Ab Ovo, Budapest, 2005.
- Scull, Andrew: *A hisztéria felkavaró története*. Holnap, Budapest, 2013.
- Shorter, Edward: *A History of Psychiatry. From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*. John Wiley and Sons, 1997.
- Shorter, Edward: *A History of Women's Bodies*. Basic Books, 1982.
- Shorter, Edward: *From Paralysis to Fatigue. A History of Psychosomatic Illness in the Modern Era*. The Free Press, New York, 1992.
- Steele, Valerie: *Fashion and Eroticism. Ideals of Feminine Beauty from the Victorian Era to the Jazz Age*. Oxford University Press, 1985.

Suffer and Be Still. Women in the Victorian age. Ed.: Martha Vicinus. Indiana University Press, 1974.

Summers, Leigh: *Bound to Please. A History of the Victorian Corset.* Berg, New York & Oxford, 2001.

Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914).* Európa, Budapest, 2016.

„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” *Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére.* Szerk.: ifj. Bertényi Iván, Géra Eleonóra, Richly Gábor. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012.

Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és tisztálkodásról. Szerk.: Juhász Katalin. L'Harmattan, Budapest, 2009.

Women from Birth to Death. The Female Life Cycle in Britain 1830-1914. Eds.: Pat Jallan & John Hooper. The Harvester Press, 1986.

Az illusztrációk forrása

A sorok élén álló számok a könyv oldalszámára utalnak.

8 Semmelweis Orvostörténeti Múzeum	51 Szécsi Noémi
11 Nagy Lenke: <i>Nyitva az út!</i> (Dr. Pintér Jenőné, 1944, VI. o.)	54 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára/National Archives of Hungary (MNL OL P 999 - 69/b. - No. 14)
13 <i>Borsszem Jankó</i> , 1871. január 29.	57 <i>A nő mint házi orvos</i> illusztrációja
24 <i>Új Idők</i> , 1898. május 22.	58 <i>Magyar Lányok</i>
29 <i>A magyar család aranykönyve I–III.</i> illusztrációja	63 <i>Új Idők</i> , 1896, 536. o.
30 <i>Új Idők</i> , 1904, 27. szám	67 <i>A nő mint házi orvos</i> illusztrációja
34 <i>Központi Értesítő</i> , 1891. április 26.	70 <i>A nő mint házi orvos</i> illusztrációja
37 <i>Iparvédelem</i> , 1907. október 20.	74 <i>Új Idők</i> , 1900, 455. o.
41 Szécsi Noémi	79 Fortepan/Buzinkay Géza
43 mek.oszk.hu	80 Fortepan
45 A századelőn <i>Az Ujság</i> , a <i>Pesti Hírlap</i> és a <i>Vasárnapi Ujság</i> hasábjain egyaránt megjelent hirdetés. <i>Az Ujság</i> , 1904. szeptember 4.	85 Creative Commons
47 <i>Magyar Lányok</i> (mindkét kép)	89 Szécsi Noémi
48 <i>A nő mint házi orvos</i> illusztrációja	93 Wikimedia
	98 Szécsi Noémi
	101 Szécsi Noémi
	107 Szécsi Noémi

- 109 Wikimedia
 113 *A nő mint házi orvos* illusztrációja
 115 Fortepan/Botár Angéla
 125 *Tolnai Világlapja*, 1907. március 24.
 126 *Tolnai Világlapja*, 1907. szeptember 15.
 134 *Borsszem Jankó*, 1908. március 1.
 136 *Kakas Márton*, 1898. június 5.
 151 Petőfi Irodalmi Múzeum
 155 Wikimedia
 159 *Herkules*, 1885. szeptember 15.
 165 Wikimedia
 174 *Magyar Bábakönyv* illusztrációja
 175 *A nő mint házi orvos* illusztrációja
 179 *Magyar Bábakönyv* illusztrációja (mindkét kép)
 183 *Tolnai Világlapja*, 1908. október 4.
 191 *Borsszem Jankó*, 1908. március 8.
 202 *Fővárosi Lapok*, 1895. február 10.
 205 Bumm Ernő dr.: *A szüléset alapvonalai*, 1910
 219 *Orvosi Hetilap*, 1894, 37. szám
 223 *Magyar Bábakönyv* illusztrációja
 229 *A nő mint házi orvos* illusztrációja
 237 Wikimedia
 240 Szécsi Noémi
 247 *Ország-Világ*, 1898. december 11.
 251 *Jó Egészség*, 1907, 8. szám
 253 The History Collection Alamy Stock Photo
 259 Szécsi Noémi
 262 Szécsi Noémi
 264 Szécsi Noémi
 269 Petőfi Irodalmi Múzeum
 277 *Pesti Futár*, 1908, 25. szám
 284 Petőfi Irodalmi Múzeum
 299 Szécsi Noémi
 301 *Borsszem Jankó*, 1885. szeptember 20.
 308 *Vasárnapi Ujság*, 1897-es évfolyam, 422. o.
 309 *A nő mint házi orvos* illusztrációja
 318 Szécsi Noémi
 325 Petőfi Irodalmi Múzeum
 327 *Vasárnapi Ujság*, 1889, 41. szám
 333 KHM Museumsverband, Theatermuseum, Bécs
 340 OSZK Színháztörténeti Tár/Jelfy Gyula
 343 Szécsi Noémi
 346 Magyar Kereskedelmi és Véndéglátóipari Múzeum; Licence: CC BY-NC-SA (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>)
 349 *Magyar Színpad*, 1905. december 24.
 353 Fortepan/GGAABBOO
 358 Szécsi Noémi
 361 Fortepan
 363 FSZEK Budapest Gyűjtemény/Strelisky Sándor
 367 *Ország-Világ*, 1906. március 4.
 370 Semmelweis Orvostörténeti Múzeum

Tartalom

Előszó 5

Lányok teste

Leckék Zsófikának

A test és a környezet higiéniája 21

Töltött trikó és soványítópor

Szépségideál a századfordulón 39

„Ez az, amitől én ezentúl csinos leszek”

A lányok és a fűző 50

Az „észnelküli iskoláztatás” ártalmai

Lányok az iskolapadban 60

Semmit se túlságosan

Munka, sport és a női test 72

„Főkelléknek tekintjük a szüzességet”

A lány legfőbb értéke 87

Értékes és értéktelen szűzhártyák

Ki engedheti meg magának az ártatlanságot? 96

„Adtam az ártatlan bárányt”

Rosszul őrzött lányok 105

Sötét karikák a szem alatt

A lányok szexuális élete 112

A test mint házassági tőke

Áru a piacon

A nő értéke 123

A házassági piac színterei

Hol ismerkedtek az emberek? 133

A felmenők kicsapongásai

A házasság (egészségi) akadályai 150

Epilógus: a nászéjszaka

Anyák teste

„Semmi baj, nem kell orvosság”

A terhesség megállapítása 173

A szép Szluháné

A magzatelhajtás infrastruktúrája 182

„Visszavonulás a világtól”

A terhesség lefolyása 199

Bábák és szülészek

Szülés és gyermekágy 215

„A dajkaintézmény erkölcstelen”

Szoptatás és dajkaság 226

Test és lélek

Hétköznapi szenvedések

Pszichés problémák és kezelésük 245

Gyógyvizek és diéták

Kúrák a test és lélek egészségéért 257

„Elég tör járkal a testekben”

Szanatóriumok és elmeegógyintézetek 268

Asszonyok teste

Asszonnyá válni

Házaselet és házasság 283

„Meddő nemi érintkezés” és „gyermekrendszer”

Fogamzásgátlás és családtervezés 297

„Társadalmi szempontból valószínű veszély”

A meddőség és kezelése 305

„Leány még. Az is akar maradni”

Egyedülálló nők, szerepátalakítók 315

Sebtapasztól emlőműtét?

Nőgyógyászati betegségek és gyógyításuk 326

„Rendbe szedve, beszorítva, leestergályozva”

Hogyan prezentálható az asszonyi test? 337

„Az asszonyt elnevezik ilyenkor vén boszorkánynak”

A nők és az idősödés 357

Bibliográfia

Az illusztrációk forrása 379

X 364231

SZÉCSI NOÉMI József Attila- és EU Irodalmi díjas író, pályáját a *Finnugor vámpír* (2002) című regénnyel kezdte. Legutóbbi regénye az *Egyformák vagytok* (2017), novelláskötete pedig a *Rohadt állatok* (2023). A szépirodalom mellett művelődéstörténeti könyvek szerzője, mint *A budapesti úrinő magánélete* (1867–1914) (Géra Eleonórával).

Mi volt a menstruáció szerepe a nők oktatása szempontjából a 19-20. század fordulóján? Élték-e szexuális életet a szűzkultuszban nevelt középosztálybeli lányok? Milyen testi tulajdonságokkal lehetett jól elkelni a házassági piacon? Miért volt erkölcstelen intézmény a szoptatósdaikasság? Mivel igyekeztek akkoriban orvosolni a meddőséget? Miért gondolták egészségre ártalmasnak az egyedülálló nők életét? Testi vagy lelki betegség volt-e a hisztéria? Hogyan viszonyultak akkoriban egy nőgyógyászati műtéthez? Korabeli vélekedések szerint miért nem lehet szerelemmel szeretni egy majd nyolcvanéves nőt?

Sok más forrás mellett dr. Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő hagyatékában fellelhető századfordulós rendelési naplók képezik az egyik legfontosabb forrást ennek a könyvnek, ami – korabeli levelek, naplók, visszaemlékezések, orvosi és ismeretterjesztő források, valamint irodalmi művek segítségével – kamaszkortól időskorig kíséri végig a 19. század végén és a 20. század elején, egy paradigmaváltó időszakban élt nők életét. Megmutatja, hogyan tekintettek a nők testére, és hogyan érezték magukat ők a saját testükben abban a korban, amikor a nők társadalmi szerepének változása és a modern testtudatosság kialakulása jelentős változásokat hozott az addigi szemléletbe.

parkkiado.hu

5499 Ft

facebook.com/parkkonyvkiado